

ASOCIAȚIUNEA TRANSILVANĂ PENTRU LITERATURA
ROMÂNĂ ȘI CULTURA POPORULUI ROMÂN
DESPĂRȚĂMÂNTUL „VASILE MOGA” SEBEȘ

ASTRA SABESIENSIS

Număr 7, 2021



Editura Argonaut
Cluj-Napoca
2021

ASTRA SABESIENSIS

COLEGIUL ȘTIINȚIFIC:

Prof. univ. dr. Harald Heppner (Graz);
Prof. univ. dr. Daniela Lombardi (Pisa);
Prof. univ. dr. Oliver Schulz (Clermont-Ferrand);
Prof. univ. dr. Florin Dobrei (Arad);
Conf. univ. dr. Vasile Ciobanu (Sibiu);
Conf. univ. dr. Ioan Cârja (Cluj-Napoca);
Conf. univ. dr. Ana Victoria Sima (Cluj-Napoca);
Conf. univ. dr. Florica Bohîlțea Mihuț (București);
Conf. univ. dr. Sorin Bulboacă (Arad);
Conf. univ. dr. Hadrian Gorun (Iârgu-Jiu);
Lect. univ. dr. Daniel Aron Alic (Reșița);
Lect. univ. dr. Mihai Croitor (Cluj-Napoca);
Lect. univ. dr. Flavius Marcău (Iârgu-Jiu);
CȘ III dr. Mircea-Gheorghe Abrudan (Cluj-Napoca);

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Drd. Mihai-Octavian Groza - directorul revistei;
Dr. Diana-Maria Dăian - redactor-șef;
Dr. Iuliu-Marius Morariu - secretar de redacție;
Dr. Nicolae Dumbrăvescu;
Drd. Gabriela-Margareta Nisipeanu;
Drd. Andrei Păvălean;
Drd. Oana-Maria Mitu;

Traducerea și revizuirea textelor și rezumatelor în limba engleză:
Dr. Iuliu-Marius Morariu

Responsabilitatea conținutului materialelor aparține autorilor

ISSN 2457-8150
ISSN-L 2457-8150

Despărțământul ASTRA „Vasile Moga” Sebeș, strada Crângului, număr 14, Sebeș,
515800, județ Alba, România, telefon: 0747-920019; e-mail: grozamihai@ymail.com.

Editura Argonaut, strada Ciucaș, număr 5/15, Cluj-Napoca, 400545, județ Cluj,
România, telefon: 0740-139984, fax: 0264-425626; e-mail: edituraargonaut@yahoo.ro.

CUPRINS

Florian Dumitru SOPORAN

Provocări și oportunități ale proximităților medievale: Ordinul Cavalerilor Teutoni și comunitățile de la frontiera *Christianitas* 9

Florin DOBREI

Bisericile ortodoxe hunedorene. Repertoriizare 25

Emilia Mihaela DEAC

Situația censului catedralic din Episcopia de Făgăraș între anii 1745-1751 47

Nicolae DUMBRĂVESCU

Matei Nicola (1829-1905), un centurion de seamă al Legiunii Arieșului 61

Adrian-Bogdan CEOBANU

Le diplomate Dimitrie I. Ghica à Athènes. Les défis de la première mission (1898-1900) 71

Casian RUȘEȚ

Bishop Filaret Musta (1839-1930). A Distinguished Hierarch from Long Ago 91

Andrei MIC

Istoriografie, intelectualitate și discurs epistolar. Corespondență Nicolae Iorga-Gavril Precup (1911-1913) 103

Maria Alexandra PANTEA

Aradul anului 1919 121

Valeria SOROȘTINEANU

Despre monumente și cultul eroilor 129

Oliviu Petru BOTOI

Episcopul Policarp Morușca-portret biobibliografic și dimensiuni morale în scrierile sale 141

Răzvan-Mihai NEAGU

Considerații privind viața și activitatea savantului Alexandru Borza (1887-1971) 153

Mădălin-Sebastian LUNG

Relații biserică-comunitate în Protopopiatul Ortodox Câmpeni la mijloc de secol XX 169

Iuliu-Marius MORARIU

„Ephemeris Dacoromana” and „Diplomatarium Italicum” and their Role in the Dissemination of the Romanian Culture in the Occidental Space 177

Amalia-Diana BARBĂ

Necrologul. Valențe publicistice, etnico-religioase și artistice 189

Tiberiu-Nicolae TEGLAȘ

Importanța istorică a monumentelor de patrimoniu cultural al orașului Teiuș din județul Alba: Biserica Reformată 211

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

Gheorghe Pleș, *Veronica Micle, de la mit spre adevăr*, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2020 229

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

Kurt Scharf, „*Die Landschaft Bukovina*”. *Das Werden einer Region an der Peripherie 1774-1918*, Wien/Köln/Weimar, Böhlau Verlag, 2010 231

Gheorghe DUMBRĂVESCU

Nicolae Dumbrăvescu, Maria Orza, Ioana (Orza) Trifoi, *Eroina de la Jiu-Ecaterina Teodoroiu în amintirea contemporanilor și posterității*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2020 234

Nicolae DUMBRĂVESCU

Constantin Ionescu, *Prizonier în Germania: însemnările unui căpitan de artilerie: 1916-1917*, ediție de Adrian-Silvan Ionescu, București, Editura Humanitas, 2021 236

Iuliu-Marius MORARIU

Mircea-Gheorghe Abrudan, *Lecturi din istoriografia bisericească. În memoria profesorului Nicolae Boșan (1947-2016) și a părintelui academician Mircea Păcurariu (1932-2021)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2021 238

Valentin TRIFESCU

Ioan Sicoe, *Povești și întâmplări de la Valea Verde*, Deva, Editura Karina, 2021 240

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

Narcis Dorin Ion, *Portretul unui aristocrat al spiritului. Convorbiri cu academicianul Dan Berindei*, București, Editura RAO, 2019 242

Lista autorilor

249

Studii

PROVOCĂRI ȘI OPORTUNITĂȚI ALE PROXIMITĂȚILOR MEDIEVALE: ORDINUL CAVALERILOR TEUTONI ȘI COMUNITĂȚILE DE LA FRONTIERELE CHRISTIANITAS

CȘ III Florian Dumitru Soporan
Academia Română-filiala Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane

„*Nimeni nu s-a suit la cer cu răsfăț*” (Sfântul Isaac Sirul)

Carierea spectaculară a Ordinului Cavalerilor Teutoni la nivelul scrisului istoric medieval și modern, precum și multitudinea aspectelor încorporate de prezența acestuia în Europa Centru-Orientală, conferă acestei problematice o certă legitimitate în cadrul preocupărilor vizând reconstituirea genezei identitare și instituționale a comunităților din regiunea cu care s-a identificat. Din perspectiva istoriei universale, acest studiu de caz furnizează argumente incontestabile pentru amendarea tezelor referitoare la stagnarea și imobilismul civilizației Evului Mediu, pusă în cauză de succesul unor oameni care conectau la nivelul unei generații experiențele Orientului Apropiat și familiarizarea cu realitățile Europei de Nord-Est. Fondat în ambianța entuziasmului devoțional pentru pelerinajul la Locurile Sfinte și asumându-și paradigma carolingiană asupra misiunii creștine, Ordinul stabilit în prima jumătate a secolului al XIII-lea în zona litorală a Mării Baltice a operat reinterpretarea conceptului de Cruciadă în raport cu exigențele ecleziologice ale Sfântului Scaun și i-a asigurat resursa umană absolut necesară grație conexiunii cu lumea principatelor germane și cu interesele ofensive ale acestora și a sfârșit prin a activa prin raportare ostilă, alte proiecte naționale și politice, implicând fondarea statului polono-lituanian și refondarea statală în lumea cnezială rusă.

Studiile de istorie medievală se află în situația de a gestiona în tratarea acestei problematice proximitatea cu disponibilități competiționale a unor abordări inspirate de alte discipline umaniste, de la istoria națiunii cu varietatea de discursuri identitare antitetice, la reflecția eseistică asupra sensurilor istoriei civilizației și la interpolările discursului politic. Sensibilitățile publicului instruit în paradigma culturii naționale moderne de la finele secolului al XIX-lea¹ au făcut posibilă plasarea cruciaților germani în seria episoadelor asumate ca preliminarii de ideologii nazismului,² disputele în care Ordinul s-a angajat pe durata prezenței în Prusia au generat asimilarea acțiunilor sale în seria inițiativelor ofensive ale germanilor, vizând subminarea structurilor

¹ În legătură cu importanța educației de masă în difuzarea ideologiilor naționale moderne, vezi Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismului*, traducere de Silvia Dram, Iași, Institutul European, 1999, *passim*.

² Pentru detalii referitoare la percepțiile istoriografice asupra carierei Ordinului, vezi Harald Zimmermann, *Der Deutsche Orden*, Köln, 1973, pp. 17-39.

instituționale și în ultimă analiză a înseși individualității națiunilor slave din regiune. Din perspectiva istoriei în durată lungă privilegiată de autorii de la *Annales*, chiar dacă analiza critică nu justifică stabilirea unei relații între fondarea statului teocratic german din Prusia și stabilirea Imperiului German în 1871, interpretare care ar ignora momente de turnură ale istoriei germanilor, precum convertirea la Reformă a Marelui Maestru Albrecht von Hohenzollern, devenit ducele laic al Prusiei, ascensiunea acesteia din urmă ca beneficiar al tratatelor de pace din Westfalia,³ și succesele repurtate împotriva Habsburgilor, începând cu secolul al XVIII-lea.⁴ Dar înseși aceste corelări care tentează reflecția observatorului demonstrează capacitatea acestei structuri emblematice pentru dinamismul de a se adapta mutațiilor provocate de dezastrele militare și de marile valuri religioase ale secolului al XVI-lea și de a găsi soluții de supraviețuire la periferia Sfântului Imperiu, într-o ecuație de putere ostilă și cu resurse economice limitate de pierderea controlului asupra centrelor urbane care-i datorau existența, iar fără a diminua în vreun fel caracterul pe care l-am putea numi azi proactiv al unor decizii ale conducătorilor săi și importanța echilibrului regional de putere care făcea din micul ducat un potențial partener al actorilor interesați în controlul comerțului baltic, supraviețuirea acestui proiect medieval s-a datorat capacității sale de a specula oportunitățile oferite de conexiunile multiple cu Sfântul Scaun, Imperiul și cu centrele regionale de la frontierele răsăritene ale acestuia din urmă.

Interferențe istoriografice

Dacă seria de apartenențe care au asigurat succesul acestui experiment instituțional demonstrează odată în plus validitatea aprecierilor lui Johan Huizinga în legătură cu dualitatea Evului Mediu, oscilând între tentația universalistă preluată odată cu paradigma culturală clasică și realitatea pluralismului etnic și jurisdicțional,⁵ spectrul opiniilor istoriografice pe care le-a generat conturează o realitate mai nuanțată decât simplul oximoron specific controverselor care contrapun perspective identitare într-un spațiu al vecinătăților viciate. Geneza Ordinului în atmosfera de fervoare religioasă specifică primelor expediții cruciate la Locurile Sfinte, precum și cronistica și retorica asociate acțiunii diplomatice a celor care erau definiți chiar de către adversari drept *Cruciferi*,⁶ un subiect al istoriei bisericii, în special al istoriei fenomenului cruciat. Existența medievală a Ordinului este încadrată de

³ Pentru însemnătatea acestor evenimente pentru relațiile internaționale, vezi Henry Kissinger, *Noua ordine mondială*, București, Editura RAO, 2020, pp. 13-16.

⁴ Pentru primele episoade ale acestei confruntări pentru primatul politic în lumea germană, vezi Walter Oppenheim, *Habsburgii și Hohenzollernii, 1713-1786*, București, Editura ALL, 2001, *passim*.

⁵ Johan Huizinga, „Nationalism in the Middle Age”, în volumul *Nationalism in the Middle Age*, editat de C. Leon Tipton, New York, 1972, pp. 8-12.

⁶ Vezi Jan Dlugosz, *Annales seu Chronica incliti Regni Poloniae*, volum III, Varșovia, 1968, *passim*.

cercetarea de specialitate în concepte precum Cruciada Baltică sau Cruciada Nordică,⁷ propunând indirect o extensiune a conceptului de cruciadă, dincolo de intervalul cronologic în care s-au desfășurat cele opt expediții spre Orientul Apropiat, dar și una geografică, într-o remarcabilă conformitate cu ecleziologia romană medievală care a evoluat de la definirea cruciadei ca lupta creștinilor împotriva infidelilor care amenințau Locurile Sfinte, la acțiunea punitivă îndreptată împotriva diverșilor inamici ai Sfântului Scaun și ai vasalilor acestuia.⁸ La rândul său, scrisul istoric românesc a procedat în manieră similară în ceea ce privește angajamentul militar antiotoman al Țărilor Române, încadrat în așa-numita cruciadă târzie sau cruciadă defensivă, chiar dacă protagoniștii acestor evenimente aparțineau Bisericii Ortodoxe, iar raporturile cu Sfântul Scaun vizau aspecte politice și patrimoniale.⁹ Conducătorii principatelor românești extra-carpătice se găseau într-o situație oarecum comparabilă, *mutatis mutandis*, cu trendul politic al secolului al XVI-lea, când exponenții Casei de Austria operau o preluare a misiunii cruciate în patrimoniul propriei legitimități, ca parte a identificării cu ideea de ordine care preliminară stabilirea bazei de putere a Habsburgilor la Dunărea Mijlocie. Din această perspectivă, epoca premodernă corespunde transformării cruciadei în obiect al competiției dintre statele aflate la confiniile otomane, atât Polonia regelui Ștefan Bathory,¹⁰ cât și exponenți ai elitei politice protestante legitimându-și conduita prin clamarea unor inițiative cruciate. Forța de sugestie a conceptului de cruciadă a determinat preluarea sa la nivelul discursului politic al actualității imediate, încorporând semnificații etice cu totul diferite de accepțiunea sa medievală.

O altă direcție a scrisului istoric a vizat rolul teutonilor în fenomenul mai larg al stabilirii unor comunități de artizani și agricultori germani în Europa Centru-Orientală, în contextul colonizărilor care au determinat revirimentul economiei medievale, începând cu a doua jumătate a secolului al XII-lea.¹¹ Cercetările dedicate acestei problematice au identificat o diferență fundamentală

⁷ Pentru detalii, vezi Erik Christiansen, *The Northern Crusade*, ediția a II-a, Londra, Editura Penguin, 1997, *passim*.

⁸ Sfântul Scaun a procedat la extinderea sensurilor cruciadei încă la finele secolului al XI-lea, când papa Urban al II-lea desemna drept luptă cruciată acțiunea punitivă care îi viza pe creștinii revoltați împotriva autorității suveranului de drept. În contextul conflictului cu Imperiul, cardinalul Henric de Susa prioritiza așa-numita cruciadă cismarină, dusă împotriva ereticilor și schismaticilor, socotindu-i pe aceștia din urmă mai periculoși pentru biserica romană, dat fiind faptul că ei cunosc cuvântul Domnului. Pentru detalii, vezi Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, București, Editura Academiei Române, 2001, pp. 132-141.

⁹ Vezi Ileana Căzan, Eugen Denize, *Spațiul românesc și marile puteri în secolele XV-XVI*, București, Editura Universității București, 2001, pp. 39-51.

¹⁰ Alegerea principelui Transilvaniei ca rege al Poloniei avea în vedere restaurarea regatului arpadian și revenirea la uniunea ungaro-polonă, în condițiile unui eventual succes al Poloniei în Războiul Livonian. Vezi Piotr S. Wandicz, *Prețul libertății: o istorie a Europei Centrale*, Timișoara, Institutul European, 1996, pp. 78-83.

¹¹ Pentru efectele generale ale colonizării medievale, vezi Jaques Le Goff, *Civilizația medievală*, București, Editura Științifică, 1978, pp. 8-11.

între inițiatorul procesului de colonizare care, în cele mai multe cazuri, a fost deținătorul puterii seculare sau ecleziastice locale,¹² și caracterul ofensiv al preluării regiunilor prusiene în deceniile care au urmat stabilirii cavalerilor teutoni în posesiunile ducelui Konrad de Mazovia, în raport cu care donațiile imperială și papală aveau un caracter formal și aproximativ, așa cum a fost și cazul tentativei de instalare a unei misiuni a Ordinului în așa-numita *Terra Borsza*, din Sudul Transilvaniei. Acest particularism în raport cu alte forme de înaintare a germanilor spre Est sugerează o anumite predilecție a cruciaților pentru zone frontaliere, cu structuri instituționale precare și cu o apartenență jurisdicțională disputată, firești pentru disponibilitățile lor misionare, ridică problema modificării configurației etnice a acestor teritorii, unde fondarea unor așezări urbane în care au fost instalați foști locuitori ai Imperiului, a presupus și exterminarea sau alungarea unei părți semnificative a vechilor locuitori, cel mai cunoscut exemplu de carieră a unor astfel de expatriați fiind întemeietorul familiei Zaharov-Iuriev, strămoșii dinastiei Romanov.¹³ Cercetări inițiate în ultimele decenii tind să recupereze specificul civilizației acestor mici comunități, victimele geografiei care le plasa între ruși și germani,¹⁴ nuanțând prejudecățile pozitive inspirate de entuziasmul pentru proiectul european, care fac din prezența germană în această regiune o dovadă indirectă a apartenenței comunităților din proximitate la civilizația occidentală. Avem de-a face cu o altă lectură a tezelor exponenților istorismului german, care apreciau conduita misionarilor din secolele XIII-XIV ca emblematică pentru misiunea civilizatoare pe care germanii și-au asumat-o în relație cu națiunile din Europa Centru-Orientală. În serviciul acestei interpretări, tentată de militantismul național german, au fost aduse un larg spectru de argumente, de la notațiile sumare ale cronisticii germane de la finele primului mileniu creștin,¹⁵ la primatul intelectual și instituțional al acestora în ceea ce privește dreptul citadin, în special autonomia urbană, esențială pentru progresul economic din regiune. În replică, autorii aparținând școlilor istoriografice poloneze și maghiare au insistat asupra conduitei oscilante a magistraturilor urbane în relație cu loialitatea față de suveran și elaborarea unor identități distincte sub

¹² Pentru o analiză a dinamicii acestui proces în Regatul Ungariei, vezi Thomas Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, Editura Științifică, 1981, pp. 23-68.

¹³ Viitoarea dinastie imperială rusă clama originea princiară, fondatorul său fiind conducătorul unei răscoale a slavilor prusieni, refugiat în Rusia. Vezi Vasily Kliucevski, *History of Russia*, volum I, Londra, Editura Datton Group, 1911, pp. 163-168.

¹⁴ Andre Bojtar, *A Foreword from Past: Cultural History of the Baltic People*, Budapesta, Central European University Press, 1994, *passim*.

¹⁵ Marvin Kantor, *The Origins of Christianity in Bohemia: Sources and Commentaries*, Evanston, North-Western University Press, 1990, pp. 47-72.

raport etno-juridic,¹⁶ și apariția unei anume separări în raport cu comunitățile locale, de natură să potențeze opoziția urban-rural, o marcă a societăților central-est-europene în epoca modernă. Dihotomia profesată de scrisul istoric în evaluarea carierei Cavalerilor Teutoni s-a fundamentat și prin teza celor două modele de misiune, în care convertirea forțată și încorporarea noilor credincioși în structuri ecleziastice germane cu care s-a identificat Ordinul este contrapus opțiunii aducerii la credința creștină prin intermediul negocierilor și persuasiunii, urmate de consacrarea unor foruri de autoritate spirituală cu jurisdicție distinctă asupra comunității vizate, profesată de biserica poloneză și încununat de succes odată cu creștinarea Lituaniei.¹⁷

Un al treilea aspect care catalizează controversile istoriografice în legătură cu prezența Ordinului la frontierele răsăritene ale *Christianitas* privește impactul asupra structurilor instituționale ale națiunilor vecine, fondatorii istoriografilor naționale moderne insistând asupra presiunii permanente pe care violența cavalerilor a generat-o asupra ducatelor poloneze și lituaniene și întârzierile înregistrate de acestea în edificarea unor state eficiente. Această opinie care dispune de suportul conferit de dimensiunea evenimentială a istoriei, justifică o anume nuanțare, în sensul că, dacă acțiunile teutonilor au vizat limitarea capacităților statelor vecine, chiar în momente esențiale pentru apărarea *Christianitas*, permanentizarea confruntărilor și oportunitățile generate de succesul militar au servit drept premise ale solidarizării comunităților în jurul unor conducători politici, chiar în absența eșafodajului instituțional dezvoltat în Franța sau în Peninsula Iberică. Raportarea ostilă la alteritatea etnică percepută parțial, prin intermediul unor stereotipii și resentimente proprii vecinătății și perspectivele pierderii individualității instituționale și a unui patrimoniu identificat cu moștenirea comunității,¹⁸ a inspirat reacții similare celor documentate de scrisul istoric în cazul francezilor pentru care

¹⁶ Roman Czaja, „Introduction”, în volumul *Teutonic Knights in Prussia and Livonia in Thirteenth-Sixteenth Century: Political and Ecclesiastical Institutions*, editat de Roman Czaja, Andrej Zarzicki, Varșovia, 2013.

¹⁷ O primă raportare ostilă la practicile misionare ale Ordinului este consemnată *expressis verbis* într-un memoriu adresat de ierarhia ecleziastică poloneză Conciliului de la Konstanz, care deplângea violențele cruciaților germani, îndreptate în egală măsură împotriva păgânilor și creștinilor și pleda pentru valorizarea predicii și persuasiunii în răspândirea credinței creștine între păgâni și schismatici. Ostilitatea polono-germană, accentuată de confruntările militare desfășurate pe durata Marelui Război, au determinat și atitudini favorabile față de tezele husite în unele medii ecleziastice poloneze. Vezi Ștefan Kieniewicz (coordonator), *Histoire de la Pologne*, Varșovia, 1978. Francis Dvornik identifică sursa acestor diferende în perpetuarea unei tradiții carolingiene a misiunii, diferită de mijloacele de convertire utilizate cu succes la finele primului mileniu creștin. Vezi Francis Dvornik, *Slavii în civilizația europeană: din Antichitate la începutul Epocii Contemporane*, București, Editura ALL, 2001, pp. 5-7.

¹⁸ Pentru detalii legate de impactul acestor comportamente la nivelul mentalului colectiv, vezi Anthony Davis, *Chosen People: Sacred Sources and National Identity*, Oxford, Oxford University Press, 2010, *passim*.

mobilizarea la chemarea Ioanei d'Arc împotriva inamicului englez s-a dovedit suficientă pentru a asigura victoria Franței în Războiul de O Sută de Ani (1337-1453), dar a asigurat și restaurarea autorității monarhiei, puse în cauză de capacitățile suveranilor și de revirimentul unor centre regionale de putere.

De la Acra, la Lacul Ilmen

Realitățile confesionale, politice și etnice în care a luat ființă ordinul militar-călugăresc pe care scrisul istoric avea să-l identifice cu varianta radicală a înaintării germane spre acel Est locuit de monștri cu înfățișare omenească evocat de Otto de Freising,¹⁹ dar tentant pentru impetuoșitatea cavalerilor și zelul misionar al clerului prin volatilitatea puterii și relativa vulnerabilitate instituțională, corespund etapei de cristalizare a civilizației medievale propriu-zise, eliberate de amenințările valurilor migratoare, rămase totuși o permanență la frontierele răsăritene ale lumii creștine, și de ultimele ecouri ale angoaselor Marii Spaime și intrate în faza expansiunii economice, grație inovațiilor care generau un surplus de producție destinat schimbului, a renașterii vieții urbane și sub auspiciile noului tip de pietate care privilegia contactul nemijlocit cu expresia concretă a sacralității, materializată prin pelerinaje la Locurile Sfinte și la centrele monastice și prin venerarea relicvelor și icoanelor.²⁰ Această din urmă sensibilitate a lumii medievale a secolului al XI-lea s-a aflat la originea unui fenomen emblematic pentru Evul Mediu, cruciada concepută inițial ca act de pelerinaj în Țara Sfântă, aflată sub autoritatea nominală a Imperiului Bizantin, dar amenințată constant de raidurile turcilor selgiucizi. Insecuritatea pelerinilor și o anume preocupare a elitei ecleziastice de a restaura ordinea morală în cadrul *societas Christiana*, inclusiv prin reglementarea legitimității războiului în relație cu apărarea credinței creștine, au determinat organizarea primei expediții militare destinate eliberării Ierusalimului, sub impactul unei mișcări apărute spontan în mediile monastice, în virtutea unui spirit civic *avant la lettre*, fără o inițiativă papală.²¹ Succesul acesteia și fondarea statelor latine din Orient Apropiat a determinat preluarea lor sub ocrotirea Sfântului Scaun în virtutea autorității vizate de suveranul pontif asupra *Christianitas*,²² chiar în condițiile în care această inițiativă implica papalitatea în potențiale dispute cu Bizanțul și presupunea reactivarea confruntărilor cu centrele politice ale lumii musulmane. Istoricii oscilează între a acorda primatul în asigurarea resurselor celor opt cruciade devoțiunii religioase, disponibilităților beliciste ale elitei

¹⁹ Ioan-Aurel Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne: secolele XIII-XVI*, București, Fundația Culturală Română, 1998, pp. 78-79.

²⁰ Peter Brown, *Cultura sfinților în Occident*, Timișoara, Editura Anarcor, 1992, *passim*.

²¹ Florentina Căzan, *Cruciadele*, București, Editura Academiei Române, 1980, pp. 18-26.

²² Iris Shagrar, Cecilia Gaposkin, „Liturgy and Devotion in Crusader States: Introduction”, în *Journal of Medieval History*, volum 42, număr 4, 2017, pp. 359-366.

laice²³ sau suportului regatelor creștine angajate în competiția pentru primat politic, dar diversitatea etnică și socială a celor implicați și supraviețuirea unor preocupări similare la nivelul reflecției intelectuale medievale demonstrează faptul că fenomenul cruciat a antrenat consecințe mai presus de angajamentele militare propriu-zise. O dovadă în acest sens este dată de momentul considerat preliminar pentru apariția Ordinului, consemnat pe durata Cruciadei a II-a, constând în inițiativa unui pelerin german și a soției sale de a înființa un spital destinat îngrijirii călătorilor spre Țara Sfântă, pus sub ocrotirea Sfintei Maria a Teutonilor. Această vocație caritativă, asumată programatic și în alte spații geografice, este subsumată unor inițiative protective care încorporează și o dimensiune militară, odată cu fondarea așa-numitului *Ordinns Equitatum Teutonicorum*, cu prilejul asediului Acrei, întrunind o serie de cavaleri aflați sub ordinele marografului Friedrich de Suabia.²⁴ Evenimentul încorporează o dublă semnificație, constând într-o insolită interferență a agendei pontificale și a celei imperiale, cu atât mai relevantă cu cât cele două structuri esențiale pentru ordinea morală a *Christianitas* se aflau angajate în conflictul care avea să genereze în primă instanță stabilirea așa-numitei *Monarchia Petri*, constând în proclamarea autorității papale asupra suveranilor creștini în virtutea principiului *Plenitudo Potestatis* și cu dezagregarea *de facto* a autorității centrale în lumea germană. Inițierea unei politici ecleziastice de anvergură impunea papalității identificarea unor instrumente aflate sub controlul său nemijlocit, în măsură să asigure exercitarea puterii la nivel teritorial și în relație cu inamicii reali sau definiți ca atare ai bisericii romane, iar revirimentul monahismului a furnizat resursele necesare fondării ordinelor mendicante implicate în desfășurarea misiunii în relație cu disidența internă, iar ordinele militare aveau drept funcție esențială permanentizarea cruciadei și înzestrarea bisericii cu forțe armate permanente în măsură să asigure securitatea credincioșilor.²⁵ Dacă aceste circumstanțe explică suportul pe care papalitatea l-a acordat ordinului german pe toată durata existenței sale, succesul său s-a datorat conexiunilor personale și familiale care-i uneau pe întemeietorii săi cu aristocrația din Imperiu. Majoritatea lor aparțineau familiilor angajate în conflictul care separa dinastiile Weiblingen și Welf, cea dintâi dominând Sudul și Vestul Germaniei și asumând o agendă antipapală care viza și era interesată de încorporarea centrelor urbane prospere din Lombardia,²⁶ cea de-a doua interesată în relansarea ofensivei germane spre Est, constând în acapararea teritoriilor slavilor păgâni, inițiativă

²³ Georges Duby, *Knight, Lady and the Priest*, Chicago, Chicago University Press, 1986, pp. 28-47.

²⁴ Nikolaus von Jeroschik, *Military History of Teutonic Order*, Ashgate, 2010, pp. 15-19.

²⁵ Pentru detalii referitoare la fondarea ordinelor monastice militare, vezi Nicholas Morten, *Military Orders of the Middle Age 1180-1390*, Londra, Editura Routledge, 2013, pp. 14-37.

²⁶ Pentru detalii referitoare la conflictul care l-a opus pe împăratul Friedrich I Ligii Lombarde, aliate cu suveranul pontif, vezi Rosario Vilari, *Mille anni dei storia*, Milano, Editura Caterva, 2000, pp. 132-140.

cu dublă semnificație, patrimonială și confesională, dar care determina o apropiere obiectivă de Sfântul Scaun. În acest context, apelul la organizarea Cruciadei a III-a și participarea împăratului Friedrich I Barbarossa (1152-1189) a fost considerată o cale de reconciliere între cei doi poli de putere, iar apariția unui ordin militar care, spre deosebire de Ordinul Cavalerilor Ospitalieri și de Templieri, avea o componentă exclusiv națională, a avut în vedere menajarea sentimentelor identitare germane. Statutul de eventual factor care să asigure menținerea contactelor între papalitate și dinastia Hohenstauffen pare să fi asigurat cavalerilor germani acordarea unor așezări fortificate în Țara Sfântă și mai ales stabilirea unor districte proprii în Regatul Neapolelui și al Siciliei, în strânsă conexiune cu geografia politică a protectorului lor politic.²⁷

Seria de evoluții care vor conferi Ordinului un profil distinct în cadrul monahismului medieval corespunde acutizării confruntărilor facționiste care divizau principatele germane, urmate de reizbucnirea conflictului *Sacerdotium-Imperium*, odată cu ascensiunea împăratului Friedrich al II-lea (1215-1250), una din cele mai complexe personalități ale Evului Mediu și cu încercarea sa de a conferi opoziției sale la autoritatea papalității o anvergură europeană.²⁸ Caracterul contradictoriu al surselor de autoritate care patronau proiectul cruciat german a afectat coerența organizării și funcționalitatea acestuia, dar a conferit elitei sale administrative acea expertiză care a asigurat pe termen lung resursele de competență politică și militară care i-au adus suportul aliaților din Imperiu și respectul adversarilor. Succesul repurtat de susținătorii dinastiei Hohenstauffen în confruntarea cu adepții împăratului Otto al V-lea de Brunswick²⁹ a coincis cu cea de-a doua instituționalizare a cruciadei germane, lipsite de șanse reale de succes în Țara Sfântă, dar tentată de opțiunile deschise de noua abordare a ecleziologiei romane în ceea ce privește combaterea ereziei și a schismei și de convertire a populațiilor rămase păgâne. Inițiatorul translației ofensivei cruciate germane la frontiera răsăriteană a *Christianitas* a fost Marele Maestru Herman von Salza (1210-1239), prelat a cărui carieră ilustrează maniera în care opțiunile confesionale și apartenențele familiale cu componenta etnică implicită influențau într-un sens sau într-altul concretizarea unor inițiative politice la apogeul așa-numitei monarhii papale. Activitatea sa epistolară și mărturiile contemporane confirmă poziția sa de intermediar al

²⁷ În legătură cu alianțele dinastice cu regatul normand al Siciliei, vizând încercuirea posesiunilor papale, vezi Alexander Canducy, *Triumph and Tragedy: Rome and its Immortal Emperors*, Sydney, Editura Pier, 2010, pp. 193-196.

²⁸ Pentru impactul acțiunilor acestui suveran medieval la nivelul opiniei publice instruite a lumii creștine, vezi Chris Johns, *The Eclipse of Empire: the Western Empire and its Rulers Image in France*, Londra, Editura Gregpols, 2007, pp. 86-93.

²⁹ Pentru evenimentele care au premers încoronarea lui Friedrich al II-lea, vezi David Abulafia, *Frederick II: a Medieval Emperor*, Oxford, Oxford University Press, 1980, pp. 14-22.

dialogurilor între împărat și ocupanții Sfântului Scaun, dar geografia politică încă instabilă a Ordinului a valorificat oportunitățile generate de conexiunile familiale ale înaltului prelat. Prima inițiativă notabilă vizând activarea unui front cruciat german la frontiera Sud-Estică a creștinătății apusene, constând în instalarea unei misiuni a Cavalerilor Teutoni în Sudul Transilvaniei, în așa-numitul Burzenland în 1211,³⁰ era justificată oficial prin necesitatea apărării acestei regiuni, cu limite teritoriale aproximative, împotriva atacurilor păgânilor și de necesitatea convertirii cumanilor la catolicism,³¹ dar a beneficiat în mare măsură de influența reginei Gertrude de Meran asupra regelui Andrei al II-lea (1205-1235) și de tentativa rudelor acesteia de a stabili un centru de putere la confiniile germano-maghiaro-slave.³² Dacă impactul militar al noilor veniți în confruntările care opuneau Regatul Ungariei, Imperiul Româno-Bulgar asistat de aliații săi cumani și statele latine din Balcani rezultate în urma succesului Cruciadei a IV-a este unul insuficient cunoscut, noul aflux de oaspeți germani intervenea într-un moment de manifestare a încercărilor comunităților germane prezente aici de a obține o anume autonomie ecleziastică în raport cu episcopia de la Alba-Iulia, prin organizarea unei structuri aflate sub directa autoritate a arhiepiscopiei de Strigoni, cereri soluționate favorabil de papa Honoriu al III-lea, dar ignorate de ierarhia ecleziastică locală,³³ dar și cu manifestările insurgente ale opoziției nobiliare, îndreptate împotriva străinilor din anturajul regelui și a abuzurilor acestuia din urmă, care vor conduce în ultimă analiză la așa-numita Bulă de Aur din 1224, act care instituționaliza privilegiile nobiliare în raport cu autoritatea regală. Acest creuzet de evoluții s-a dovedit impropriu permanentizării unei prezențe instituționale germane legitimate prin dublul

³⁰ Pentru tratativele diplomatice care au preliminar stabilitărea Ordinului în Țara Bârsei, vezi Harald Zimmermann, *Die Deutsche Orden in Siebenburger: eine diplomatische Untersuchung*, Köln, Editura Böhlau, 2011, pp. 34-41.

³¹ Istoriografia continuă să dezbătă semnificațiile acestei prime inițiative a Ordinului în Europa Centru-Orientală. Șerban Papacostea plasează momentul în seria încercărilor papalității de a proteja Imperiul Latin de Răsărit, amenințat de cumani după 1205, odată cu luarea în captivitate a împăratului Balduin I după înfrângerea de la Adrianopol. Vezi Șerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea: între Cruciadă și Imperiul Mongol*, București, Editura Enciclopedică, 1993, pp. 22-28. Interesul Sfântului Scaun în instalarea în acest areal a unei structuri militare aflate sub autoritatea sa directă are și o componentă jurisdicțională, spațiul desemnat ca reședință pentru forțele cruciate coincidând cu fostul *Limes Romanus*, patrimoniu prezumat ca aparținând Sfântului Scaun, în logica unei interpretări maxime a Donației lui Constantin. Vezi Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii*, pp. 73-77.

³² Pentru însemnătatea alianțelor familiale în lumea germană medievală, vezi Jonathan R. Leon, *Princely Brothers and Sisters: the Sibling Bands in German Politics*, Ithaca, Cornell University Press, 2013, pp. 51-74.

³³ Disputele jurisdicționale dintre episcopia Transilvaniei și magistraturile germane au continuat pe durata secolului al XIII-lea, prilejuind o revoltă generală a acestora din urmă în 1277. Vezi Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2001, pp. 67 et sq.

suport, imperial și papal, într-o regiune controlată formal, iar alungarea lor în 1225 prin intervenția directă a regelui pare să fi fost determinată mai curând de disputele acestuia din urmă cu Sfântul Scaun și de propria viziune în ceea ce privește implicarea Ungariei în cruciada transmarină.³⁴

Acest insucces de etapă a putut fi contrabalansat de o altă inițiativă a Marelui Maestru, vizând de această dată plasarea Ordinului în poziția de pivot al unei preocupări constante a elitei medievale germane, ofensiva politică și confesională în teritoriile dintre Elba și Oder și în zona litorală a Mării Baltice, prin preluarea teritoriilor locuite de comunitățile slave rămase păgâne. Disputele care afectau Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană și consacrarea regatelor apostolice, grație parteneriatului dintre împăratul Otto al III-lea (983-1002) și papa Silvestru al II-lea³⁵ deschidea o competiție locală în conducerea misiunii de convertire între germani și structurile de putere autonomizate în cadrul regatului Piaștilor, complicată și de implicarea Ligii Hanseatice în controlul schimburilor comerciale cu lumea rusă și scandinavă. Acest policentrism al ofensivei structurilor de putere medievale apusene care ignorau apropiata revanșă a lumii stepelor, a presupus și un pluralism al instrumentelor și tacticilor destinate convertirii populațiilor slave și baltice în primele decenii ale secolului al XIII-lea. Primele tentative în acest sens au aparținut episcopului Albert de Riga, implicat în încercările de a obține recunoașterea autorității papale din partea unor cnezi ruși,³⁶ care în jurul anului 1212 a fondat Ordinul Cavalerilor lui Iisus, mai cunoscut ca Ordinul Purtătorilor de Spadă (*Gladiferi*), care a inițiat construcția unor așezări fortificate în regiunea cunoscută în cronistica germană ca Livlanda, corespunzând Letoniei și Estoniei. Preocupări similare animau și exponenți ai dinastiei Piast, iar ducele Konrad al II-lea de Mazovia a patronat fondarea *Ordinus Militibus Christi* sau Ordinul Cavalerilor din Dobrzin, destinat convertirii slavilor prusieni.³⁷ Eșecurile suferite de acest fiu al regelui Cazimir cel Drept, inițiatorul unui proiect de restaurație a unității regatului,³⁸ au preliminar invitația adresată în 1225 Ordinului Cavalerilor Teutoni de a se stabili în Prusia și cesiunile teritoriale în beneficiul acestora din urmă, pentru care Marele Maestru a obținut aceeași dublă confirmare, a papei și a împăratului Friedrich, angajat în

³⁴ Pentru detalii, vezi *Scriptores Rerum Hungaricarum*, volum I, Budapesta, 1932, pp. 235.

³⁵ Încoronarea regelui Boleslav Hrobri și sanctificarea Sfântului Adalbert de Praga, martirul Țării Prusienilor, corespundeau încercării de a restaura autoritatea imperială romană, în paradigma constantiniană. Vezi Florian Dumitru Soporan, „Pietee et l'esprit civique: les saints dynastiques et nationaux en Europe Central-Orientale, X-e-XII-e siècles”, în *Transylvanian Review*, volum XXIX, Supliment număr 2, 2019, pp. 1-10.

³⁶ Serghei F. Platonov, *La Russie Muscovite*, Paris, 1931, pp. 98-100.

³⁷ Vezi William L. Urban, *Baltic Crusade*, Illinois, 1978, pp. 24-26.

³⁸ Pentru reflecția istoriografică asociată acestui proiect, vezi Zbigniew Dalewski, „Restauratio Poloniae et l'ideologie de Gallus Anonimus”, în *Acta Poloniae Historica*, număr 104, 2010, pp. 5-40.

preparative în vederea unei noi cruciade în Țara Sfântă.³⁹ Istoricii au remarcat și de această dată caracterul imprecis al toponimiei utilizate, care a favorizat o interpretare maximală ce includea în ținutul Celno (Kulm) întreg teritoriul pe care cruciații urmau să-l aducă sub ascultarea bisericii romane, dar cu toată opoziția unei părți a istoriografiei poloneze, reconstituirea documentară demonstrează faptul că permanentizarea prezenței Ordinului la frontierele icare, care separa ducatele poloneze de Imperiu, s-a produs ca urmare a invitației unui dinast Piast și în deplin acord cu normele legale ale epocii.⁴⁰ Dealtfel, primul deceniu și jumătate al relațiilor sale cu ducii polonezi a fost relativ pașnic, acțiunile ofensive ale cavalerilor reorientându-se spre lumea ortodoxă rusă și prilejuind o confruntare cu consecințe greu de anticipat pentru protagoniști în relațiile ruso-europene. Apariția unor misionari aureolați de succesele din Țara Sfântă și relațiile cu împăratul și Curia Romană i-au plasat obiectiv în postura de a conduce forțele misionare germane din regiune, iar faptul a presupus încorporarea Ordinului Gladiferilor în 1237 și angajarea în operațiunile desfășurate de acesta din urmă împotriva Pskovului și Novgorodului. Perspectivele acestei inițiative păreau cu totul favorabile, în condițiile în care cnezatele rusești grav afectate de înfrângerea suferită în fața mongolilor la Kalka (1223) și trebuind să facă față invaziei conduse de fiii Marelui Han începute în 1237 își pierduseră potențialul ofensiv,⁴¹ iar republicile urbane din Nordul vechii confederații Kieviene nu dispuneau de resurse militare în măsură să le asigure o apărare împotriva unor forțe experimentate, fiind dependente de suportul Marelui Cneaz de Vladimir-Susdal, care exploata la rândul său acest ascendent prin pretenții financiare socotite împovărătoare de către elita comercială care domina adunările cetățenești.⁴² Aceste vulnerabilități și probabila lor hipertrofiere au condus în ultimă analiză la eșecul inițiativei misionare germane, comparabil ca efecte în durată lungă cu urmările Cruciadei a IV-a, în relație cu comunitățile din Balcani și cu criza care a afectat regatele central-europene la impactul cu forțele mongole în 1241-1242.⁴³ Precaritatea militară în care se afla Novgorodul pusesese în cauză supraviețuirea acestuia, în condițiile reluării confruntărilor cu Suedia, angajată în efortul intern de restaurare a unității politice, dar apelul locuitorilor la ajutorul Marelui Cneaz Iaroslav al II-lea al Vladimirului a servit drept început al

³⁹ James Powel, „Church and Crusade: Frederick II and Louis IX”, în *Catholic Review*, număr 2/93, 2016, pp. 251-264.

⁴⁰ Pentru detalii, vezi Martin Linemann, *The Sleepy Memory of Men: the Teutonic Knights in Prussia*, Leiden, Editura Brill, 2013.

⁴¹ A. Riasanovski, *Histoire de la Russie de premiere a nos jours*, traducere de Andrei Borelovitch, Paris, Editura Fayard, 2009, pp. 109-115.

⁴² Pentru detalii, vezi C. Halperin, *The Novgorod and Novgorodian Lands*, Paris, Cahiers de civilisation russe et sovietique, 1999, pp. 86-103.

⁴³ David Morgan, *The Mongols*, Oxford, Oxford University Press, 2013, *passim*.

carierii unei personalități paradigmatică pentru istoria Rusiei medievale, Sfântul Aleksandr Nevski.

Ca și adversarii săi teutoni, acest dinast fără șanse teoretice de a accede la o pondere politică semnificativă în complicata lume cnezială rusă, a devenit victima unei istoriografii tentate de evaluări atemporale, care l-a asociat pe apărătorul Novgorodului cu opțiunile mefiente față de influențele străine ale societății și bisericii ruse din secolul al XVI-lea,⁴⁴ și a recuperării parțiale a trecutului medieval pe care a operat-o istoriografia stalinistă, care l-a considerat pe cneazul pravoslavnic un simbol al luptei împotriva expansiunii germane în Europa de Est. Chiar dacă episodul nu poate fi redus la dimensiunile unei confruntări militare episodice, fragmentele cunoscute ale conduitei acestui tânăr care a reconfigurat istoria statalității ruse sunt expresia unor acte de voință personală inspirată de paradigma etică a vremii sale și a unui mix de circumstanțe favorabile. Prima din seria acestora a constat în atacul suedez împotriva Novgorodului și în relativul dezinteres al cnezilor ruși pentru situația fostei metropole a varegilor, fapt care justifica desemnarea tânărului principe și a drujinei sale pentru contracararea unei amenințări care nu viza direct noile centre ruse de putere, misiune încheiată cu victoria acestora din urmă în bătălia de pe Neva (iunie 1240), episod care a dat și supranumele învingătorului. Succesul militar nu a fost perceput de contemporani ca un moment de turnură în evoluția orașului care își proteja în egală măsură securitatea și libertățile, iar nemulțumirile comercianților față de disponibilitățile autoritare ale cneazului au determinat plecarea sa la Vladimir, în vreme ce reizbucnirea ostilităților între nobilii suedezi și Norvegia a înlăturat perspectivele unui nou atac. Orașenii din Novgorod aveau să facă față unei noi amenințări, odată cu începutul ofensivei Ordinului Cavalerilor Teutoni, soldată cu succese inițiale, prin ocuparea Pskovului.⁴⁵ Soluția la care s-a recurs a constat în rechemarea învingătorului de pe Neva și în mobilizarea resurselor locale, iar abilitățile personale ale tânărului cneaz și insuficiența cunoaștere a specificului regiunii au asigurat victoria drujinei ruse în așa-numita Bătălie de pe Gheață (5 aprilie 1242), soldată cu numeroase victime în rândurile elitei administrative a Ordinului. Cronistica și scrisul istoric rus au supraapreciat dimensiunea militară a momentului, considerând victoria arcașilor ruși drept începuturile unui nou trend în maniera de desfășurare a războiului, cu mai bine de un secol înaintea victoriei engleze de la Crecy (1346),⁴⁶ abordare la fel de exagerată ca și diminuarea însemnătății acestui moment prin evidențierea caracterului parțial al angajamentului cruciat

⁴⁴ Pentru o trecere în revistă a opiniilor istoriografice referitoare la Sfântul Aleksandr Nevski, vezi Mari Suaho, *Alexander Nevski: Saint and Warrior*, Leiden, Editura Brill, 2008, *passim*.

⁴⁵ Nikolaus von Jeroschik, *Military History of Teutonic Order*, pp. 78-83.

⁴⁶ Pentru detalii, vezi John Fennell, *The Crisis of Thirteenth Century in Russia*, Chicago, Chicago University Press, 1986, pp. 91-95.

într-o expediție purtată la mare depărtare de bazele recent stabilite ale Ordinului, într-o regiune puțin familiară și improprie șarjelor cavaleriei grele. Victoria raportată de forțele ruse nu diferă semnificativ de succesul unor ambuscade organizate de lituanieni pe durata secolului al XIII-lea împotriva cruciaților sau de victoria românească de la Posada, raportată nouă decenii mai târziu asupra unor forțe similare sub aspectul tacticii de luptă, iar excomunicarea împăratului Friedrich și conflictul său cu aliații italieni ai Sfântului Scaun au impietat asupra eficienței funcționării Ordinului, fenomen materializat prin vacanța poziției de mare maestru în 1240-1250,⁴⁷ iar eventuala emulație pe care victoria împotriva cruciaților o putea avea, nu a însemnat și începutul unei eventuale ofensive împotriva inamicilor mongoli, care tocmai vasalizau cnezatele rusești. La rândul lor, admiratorii celui pe care cronistica rusă avea să-l plaseze în centrul discursului identitar pe care l-a elaborat începând din secolul al XIV-lea, au apreciat prudența acestuia din urmă, care a ferit teritoriile rusești de noi devastări, neangajând o confruntare cu o forță aflată la apogeul capacităților sale și dispunând de resursele incomensurabile ale Extremului Orient.

Toate aceste abordări care răspund unei analize proprii realităților politice moderne, ignoră un aspect esențial al succeselor raportate de tânărul cneaz, dimensiunea lor simbolică și maniera în care au fost percepute de beneficiarii lor imediați. Parcimonia surselor scrise îngăduie totuși recuperarea imaginii eroului acestei cruciade ortodoxe *avant la lettre*, plasată sub auspiciile unor calități aproape supraomenești,⁴⁸ iar deciziile sale în conducerea războiului sunt inspirate de grația divină.⁴⁹ Însăși tinerețea sa și absența din confruntările familiale care ruinau cnezatele rusești, fapt care ar justifica prezumția că devoțiunea sa religioasă nu era cenzurată de relativismul moral al vremii, reactivau în mentalul locuitorilor imaginea Sfinților Purtători de Pătimire Boris și Gleb, martirizați în virtutea unor ambiții mundane și a abandonului normelor moralei creștine și loialităților familiale. Din perspectiva realității imediate, victoriile raportate pe câmpul de luptă de acest descendent al dinastiei Rurik s-au plasat într-un moment de *plenitudo temporis*, la finele unor decenii în care poziția statului cnezial înregistra o dublă degradare, violențele și imoralitatea cnezilor fiind blamate de cronistica inspirată de morală creștină, iar înfrângerile

⁴⁷ Alexander Plutkowski, *The Archeology of Prussian Crusade: Holy War and Colonisation*, Londra, Editura Routledge, 2013, pp. 69-73.

⁴⁸ Prima cronică a Pskovului menționează forța fizică remarcabilă a cneazului, dar mai ales forța credinței sale, similară celei a profeților Vechiului Testament. Izbânzile sale împotriva unor dușmani superiori prin număr și înzestrare amintesc de episodul biruinței lui David asupra lui Goliath. Pentru o analiză a acestor surse, vezi Vladimir Vodoff, *La naissance de la chretiente russe*, Paris, Editura Fayard, 1982, pp. 172-184.

⁴⁹ Vezi *The Chronicle of Novgorod (1016-1471)*, editat de Robert Michels, Nevile Forbes, Londra, Royal Historical Society, 1914, pp. 359-391.

militare și pierderea unor regiuni în favoarea statelor vecine puneau în cauză statutul lor de apărători ai comunității, căruia își datorau poziția socială și deținerea resurselor economice.⁵⁰ Această inversare a trendului evoluției statalității în Rusia justifică echivalența stabilită între învingătorul din Bătălia de pe Ghează și regele Ludovic al IX-lea cel Sfânt al Franței (1228-1270). Dacă semnificația celor doi suverani relativ contemporani este evidentă în ceea ce privește asocierea unor semnificații hierocratice ale puterii monarhice, compatibilitățile se regăsesc și în ceea ce privește preocuparea pentru o anume eficientizare a instituțiilor aflate la dispoziția acesteia, oricât de impropriu ar părea astfel de preocupări pentru secolul al XIII-lea. Dacă pentru exemplul francez, astfel de preocupări ale regelui rămas în conștiința posterității, mai ales grație devoțiunii sale pentru misiunea cruciată relevată de cercetări recente,⁵¹ inovațiile instituționale de la frontiera răsăriteană a lumii creștine au constat în eforturi de restaurare parțială a unei arhitecturi politice, având drept axă de stabilitate primatul Marelui Cneaz de Vladimir, poziție acordată de Marele Han și care presupunea investirea titularului cu responsabilitatea de a colecta taxele datorate acestuia, dar și un anume rol în arbitrajul litigiilor dintre cnezi. În plan concret, atribuirea acestei poziții Sfântului Aleksandr Nevski a însemnat consolidarea pozițiilor ruse în Finlanda, unde o nouă campanie de succes a asigurat încheierea unui tratat de pace cu Suedia și pacificarea Novgorodului, unde popularitatea salvatorului său a împiedicat izbucnirea unor conflicte între orașeni și emisarii Marelui Han în 1258.⁵² Dacă bunele relații stabilite cu Marele Han au alimentat unele speranțe în legătură cu o posibilă convertire a tătarilor la ortodoxie, ele au generat beneficii concrete pentru elita cnezială rusă, constând în exceptarea de la obligația de a participa la campaniile militare ale Hoardei, fapt care consolida statutul distinct al rușilor în universul politic dominat de urmașii lui Ghinghiz-Han. Importanța reușitelor omului politic care a devenit învingătorul Cavalerilor Teutoni pentru restaurarea statului medieval în lumea rusă, cu atât mai relevante cu cât corespund unei epoci de regres economic și defensivă militară, este evidențiată și la nivelul actului biografic, cel mai tânăr dintre fiii săi, cneazul Danil Alexandrovici fiind întemeietorul casei domnitoare a Moscovei, care va relua politica de centralizare a puterii și lupta împotriva opresiunii mongole, operând o preluare ostilă de succes a capacităților acesteia, în condițiile crizei structurale care avea să pună capăt ofensivei stepei împotriva civilizației agrare și urbane. Din perspectiva spiritualității, atât de importantă pentru mentalul medieval,

⁵⁰ Pentru detalii, vezi Janeth Martin, *Medieval Russia (988-1598)*, ediția a II-a, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, pp. 296-304.

⁵¹ Pentru cazul francez, vezi W. C. Jordan, „The Anti-Corruption Campaigns in Thirteenth-Century Europe”, în *Journal of Medieval History*, volum 35, număr 2, 2009, pp. 204-219.

⁵² Pentru detalii, vezi A. Iakubovskî, B. Grekov, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, traducere de Ion Macovei, București, Editura Politică, 1962, pp. 97-102.

canonizarea apărătorului Pământurilor Rusești din secolul al XIII-lea în 1547 corespunde cu momentul asumării titlului de țar de către Ivan al IV-lea Groznîi (1533-1584) și cu inițierea unui proces de reorganizare a bisericii ruse, sub îndrumarea mitropolitului Macarie.⁵³

Dacă succesul misiunii Ordinului Cavalerilor Teutoni în Prusia a devenit paradigmatic pentru discursul inspirat de ideea misiunii naționale a germanilor, eșecurile acestuia au catalizat încă de la apariția sa în Europa Centru-Orientală evoluția spre un profil politic și identitar distinct și spre o anume specificitate instituțională a națiunilor cu care a interferat.

**Challenges and Opportunities of the Medieval Proximities:
the Order of the Teutonian Knights and the Communities at the *Christianitas* Borders**

(Abstract)

The spectacular career of the Order of Teutonic Knights in medieval and modern historical writing, as well as the multitude of aspects incorporated by its presence in Central and Eastern Europe, give this issue a certain legitimacy in the concerns of reconstituting the identity and institutional genesis of communities in the region that they identified themselves with. From the perspective of universal history, this case study provides indisputable arguments for amending theses on the stagnation and immobility of medieval civilization, called into question by the success of people who connected the experiences of the Middle East and familiarity with the realities of Northeast Europe. Founded in the ambiance of the devotional enthusiasm for the pilgrimage to the Holy Places and assuming the Carolingian paradigm on the Christian mission, the Order established in the first half of the thirteenth century in the Baltic Sea coast reinterpreted the concept of the Crusade in relation to the ecclesiological requirements of the Saint. He secured the necessary human resources thanks to the connection with the world of the German principalities and their offensive interests and ended up activating through hostile reporting, other national and political projects, involving the founding of the Polish-Lithuanian state and the state refoundation in the Russian princely world.

Keywords: Middle Age, Christianity, Crusade, Teutonic Knights, state.

⁵³ Pentru dezbaterile care animau mediile monastice ruse în secolele XV-XVI, vezi T. A. Ilan Smith, „Josef of Volokolamsk and Serapion of Novgorod in Conflict”, în *Russian Review*, volum 76, număr 2, 2017, pp. 5-22.

BISERICILE ORTODOXE HUNEDORENE. REPERTORIZARE

Prof. Univ. Dr. Florin Dobrei
Universitatea „Aurel Vlaicu” Arad

Străveche vatră de dăinuire românească, ținutul Hunedoarei este păstrătorul unui tezaur inepuizabil de artă arhitecturală, picturală și sculpturală ecleziastică, veche și nouă, deopotrivă. Creații nepieritoare ale meșterilor populari de odinioară (cunoscuți cu numele sau pierduți pentru totdeauna sub anonimatul istoriei) ori ale arhitecților moderni, aceste biserici, durate-de la caz la caz-în piatră, cărămidă sau lemn, demonstrează, prin ponderea și prin varietatea lor, nu doar statornicia, ci și bogăția de exprimare a credinței creștine pe aceste meleaguri.¹

În parohiile și filiile hunedorene se găsesc, în prezent, peste 550 de lăcașuri de cult ortodoxe, dintre care 108 figurează pe lista monumentelor istorice românești,² listă reactualizată în anul 2015 de către Ministerul Culturii.³ Din păcate, dintre edificiile ecleziastice inventariate ca având o importanță arhitecturală și picturală aparte, patru se află într-o ireversibilă stare de ruinare (Biserica „Sfântul Ierarh Nicolae” din Orăștie, Biserica „Sfântul Ierarh Nicolae” din Subcetate, Biserica „Sfântul Ierarh Nicolae” din Almașu Mic și Biserica „Sfântul Ierarh Nicolae” din Tomnatecu de Jos), dintr-una a rămas doar turnul-clopotniță (Biserica veche „Sfântul Ierarh Nicolae” din Deva), două se păstrează la nivel de vestigii arheologice (Biserica „Înălțarea Domnului” din Răchitova și Biserica „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Nălațvad), alta a fost mistuită de flăcări (Biserica „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Gialacuta), cincideși au dispărut cu multe decenii în urmă-

¹ Mircea Păcurariu, *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române*, volum I, București, Editura Academiei Române, 2005, pp. 264-292; Florin Dobrei, *Istoria vieții bisericești a românilor hunedoreni*, Reșița, Editura Eftimie Murgu, 2010, 747 p.

² A se vedea, pe larg: Vasile Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*, București, Editura Meridiane, 1968; Idem (coordonator), *Pagini de veche artă românească. Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec. XIV-1450)*, volum V/1, București, Editura Academiei Române, 1985; Nicu Jianu, Marcel Lăptăș, *Vechi biserici de lemn din Județul Hunedoara*, Deva, Editura Emia, 2004; Adrian Andrei Rusu, Ileana Burnichioiu, *Monumente medievale din Țara Hațegului/Medieval monuments from Hațeg district*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2008; Mircea Păcurariu (coordonator), *Enciclopedia Ortodoxiei românești*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune, 2010, passim; Florin Dobrei, *Bisericile ortodoxe hunedorene*, Reșița, Editura Eftimie Murgu, 2011; Ioan Sebastian Bara, Denisa Toma, Ioachim Lazăr (coordonator), *Județul Hunedoara, monografie*, volum III: *Cultură și spiritualitate*, Deva/Iași, Casa de Editură EMIA/Editura Timpul, 2012, pp. 480-534; Ana Dumitran, Daniel Dumitran, Ciprian Firea, Mihaela-Sanda Salontai, *Mănăstiri și biserici din Transilvania. Secolele XIII-XVIII*, volum I: *Alba, Hunedoara, Sălaj, Cluj*, București, Editura Design Books, 2020 etc.

³ A se vedea: <http://www.cultura.ro/sites/default/files/inline-files/LMI-HD.pdf>, accesat la 12.10.2021, ora 16:30.

figurează, pe mai departe, în scriptele oficiale (Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Dobroț, Biserica „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Leauț, Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Obârșa, Biserica „Sfântul Ierarh Nicolae” din Uibărești și Biserica „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Herepeia), iar alta a fost strămutată la Sud de Carpați (în municipiul Călărași): Biserica „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Sălciva; alte două lăcașuri de cult înscrise odinioară pe aceeași listă a monumentelor istorice, construite din lemn, anume Biserica „Sfântul Ierarh Nicolae” din Bejan și Biserica „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Mintia, au fost relocalate, în cursul anului 1991, în incinta complexului Muzeului Țăranului Român din București.⁴ Așadar, din bogata listă de monumente eclesiastice amintită, doar 94 de lăcașuri de cult sunt intacte, deci funcționale din punct de vedere liturgic, anume 37 de biserici de zid și alte 57 de biserici de lemn. Dintre acestea, 62 sunt încadrate în categoria A (monumente istorice de valoare națională sau universală), iar alte 32 în categoria B (monumente istorice reprezentative pentru patrimoniul cultural local); prin prisma vechimii, există 42 de biserici medievale (secolele XII-XVII), 51 de biserici din epoca modernă (secolele XVIII-XIX) și 1 biserică din perioada contemporană (secolul al XX-lea). Lista ar putea fi însă oricând îmbunătățită, potențialul județului Hunedoara fiind, din acest punct de vedere, unul de excepție.

Parte a aceluiași patrimoniu eclesiastic, la bisericile-monument istoric amintite se adaugă cele aproximativ 450 de lăcașuri de închinare mai vechi sau mai noi, de zid sau de lemn, neîncunute însă de scurgerea secolelor, de o anumită particularitate arhitecturală ori de șansa adăpostirii în interiorul lor a unor ansambluri picturale de o mare valoare artistică; unele sunt biserici catedrale sau de enorie, altele sunt lăcașuri de cult care deserveșc liturgic mănăstirile și schiturile hunedorene.⁵

⁴ Cosmin Panțuru, *Viața bisericească a românilor din parohia ortodoxă Bejan-Mintia. Istorie, cultură și administrație parohială*, Arad, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, 2010, pp. 104-107; Florin Dobrei, Bogdan Demetrescu, Bogdan Isopescu, Emil Bănuți, *Repertoriu al bisericilor de lemn din județul Hunedoara. Fișele analitice ale monumentelor istorice*, Reșița, Editura Eftimie Murgu, 2011, 457 p.; Florin Dobrei, *Tezaur hunedorean. Bisericile ortodoxe monument istoric*, Deva, Editura Episcopiei Devei și Hunedorei, 2014, 244 p.; Idem, „Patrimoniul eclesiastic ortodox hunedorean: bisericile-monument istoric”, în Marius Balan, Emilian-Iustinian Roman (coordonatori), *Patrimoniul cultural religios-legislație și jurisprudență*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2018, pp. 163-200; Idem, *Slujire și mărturisire. Episcopia Devei și a Hunedorei la zece ani de la înființare*, Deva, Editura Episcopiei Devei și Hunedorei, 2019, pp. 397-418.

⁵ Privitor la lăcașurile de cult ale așezămintelor monahale, a se vedea: Adrian Andrei Rusu (coordonator), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, passim; Florin Dobrei, „Repere ale monahismului hunedorean actual”, în *Studia Theologica et Historica Aradensia*, an III, număr 3, 2021, pp. 140-161; Idem, „Hunedoara Orthodox monastic establishments: history and the present-day situation”, în *Transylvanian Review, Supplement no. 1*, an XXX, 2021 (sub tipar) etc.

Supuse vicisitudinilor unei istorii atât de zbuciumate, măcinate (prin acoperișuri șubrede) de vânturi, de cutremure și de ploii sau înlocuite, din vreme în vreme, din simpla dorință de progres, vechile biserici hunedorene, îndeosebi cele de lemn, și-au încheiat existența (cu rare excepții) după abia două-trei sute de ani; cele noi, în majoritatea cazurilor, au fost ridicate pe același amplasament. În cazul celor de lemn, acolo unde nu se alegea soluția radicală a dărâmării vechiului lăcaș, reparațiile survenite presupuneau, invariabil, înlocuirea, rând pe rând, a majorității bânelor inițiale, încât, în timp, întreaga biserică era reînnoită; „victime” au fost, invariabil, picturile, pisaniile, ancadramentele ușilor și ale ferestrelor etc. Practica strămutării lăcașurilor din bârne fie în cuprinsul aceleiași vetre sătești, fie la distanțe apreciabile, în urma vânzării sau a donării acestora către alte comunități parohiale, a reprezentat o altă constantă.⁶

În fapt, multe biserici, atât de lemn, cât și de zid, au dispărut doar în ultima jumătate de secol; unele din pricina neglijenței oamenilor, mistuite de flăcări (Ticera, Fornădia, Coaja, Pojoga, Vica și Gialacuta) sau șubreze de vremuri și de vremi (Tomnatecu de Jos), altele dărâmate voit (Vadu Dobrii, Dupăpiatră-Cornețel, Banpotoc și Cimpa), spre a face loc unor lăcașuri mai trainice și mai spațioase. În alte cazuri, deși s-au păstrat lângă noile edificii, cele vechi s-au degradat iremediabil din pricina lipsei fondurilor necesare reparațiilor (Almașu Mic, Ciulpăz, Vâlcelele Bune etc.).

Cele rămase, dincolo de valoarea lor eclezială (ca spații de pregnantă prezență a lui Dumnezeu și ca locuri de prosternare a omului în fața Divinității), istorică (în calitatea lor de mărturii nescrise ale unor timpuri, locuri și oameni care ne-au configurat, de dincolo de vremi, devenirea) și arhitectural-picturală (ca transmițătoare ale unor tipare constructive arhaice și ale unor ansambluri iconografice cu nimic mai prejos decât marile și mult mai cunoscutele capodopere de gen ale altor spații creștine, răsăritene sau apusene), sunt importante și prin bogatul tezaur patrimonial interior pe care l-au transmis. Este vorba de neprețuite icoane (pe suport de lemn, sticlă, hârtie sau metal), clopote, piese de mobilier (dulapuri-proscomidiar, strane, jilțuri etc.), chivote, sfeșnice, candelabre, potire și discuri, prapori, sfinte antimise, veșminte și acoperăminte liturgice (procovețe, dvere etc.), făurite de generații după generații de meșteri iconari, sculptori și cunoscători ai artei broderiei. Unele dintre acestea se păstrează încă „in situ”, altele au fost preluate și depozitate, spre o mai bună prezervare, în diferite colecții muzeale bisericesti; amintim, spre exemplificare, depozitul de carte veche și de icoane al Protopopiatului Ortodox Orăștie, mănăstirea „Sfântul Simion Stâlpnicul” de la Arad-Gai etc.

⁶ Atanasie Popa, *Bisericile de lemn din Transilvania*, Timișoara, 1942, pp. 2-5; Ioan Godea, *Bisericile de lemn din România (Nord-Vestul Transilvaniei)*, București, Editura Meridiane, 1996, p. 45.

Lăcașurile de cult hunedorene au fost deținătoarele, în trecut, și ale unor bogate fonduri de carte (cultică și de învățătură). Amintim doar faptul că, în străvechea bisericuță-monument istoric din Alun, reputatul preot canonist hunedorean Liviu Stan (1910-1973) descoperea, în urmă cu mai multe decenii, cea dintâi tipăritură apărută în spațiul medieval românesc: *Liturgiul* călugărului Macarie de la mănăstirea Dealu (1508); la fel, bisericile din Căraci, Prăvăleni și Târnăvița păstrau cunoscuta *Cazanie* a mitropolitului Varlaam al Moldovei (Iași, 1643), cea din Gothatea, *Evanghelia cu învățătură* (Dealu, 1644), cele din Cărmăzânești și Vorța, *Noul Testament* tipărit de mitropolitul Simion Ștefan al Ardealului (Alba-Iulia, 1648), iar cele din Almaș-Săliște, Bulzești de Jos, Ciungani, Curechiu, Lunca Moșilor, Târnava de Criș etc., *Chiriadromionul* de la Bălgrad (1699).⁷ Și tot astfel, aceste biserițe străvechi au fost păstrătoarele unor neprețuite tezaure arhivistice (cronici parohiale, documente diverse, registre de „exibite”, precum și matricole ale botezaților, ale cununaților și ale decedaților, de o mare însemnătate pentru reconstituirea evoluției și a structurii demografice a localităților hunedorene).

Totodată, bisericile hunedorene au constituit și o oglindă fidelă a aspirațiilor sociale și naționale ale înaintașilor; și vom da doar câteva exemple. În fața bisericii de lemn din Curechiu s-au adunat, la începutul lunii noiembrie a anului 1784, țărani răsculați din părțile Bradului, în frunte cu Marcu Giurgiu (Crișan) din Vaca. Pe bolta naosului bisericii din Tisa este redată, în cadrul unui vast ansamblu iconografic din 1793, scena tragerii pe roată a unui martir, cu evidente trimiteri la jertfa mucenicească a lui Horea, Cloșca și Crișan de la Alba-Iulia. În aceeași direcție, „Arhanghelul Dreptei Judecăți” de pe peretele apusean al navei bisericii din Lăpugiu de Jos primește, prin penelul artistului Petru Nicolici Moler, fizionomia lui Cloșca, așa cum a fost ea redată de portretistul contemporan Johann Martin Stock (1742-1800).⁸ În fața bisericii din Țebea, în vecinătatea gorunului lui Horea, își doarme somnul de veci, din 13 septembrie 1872, „Crăișorul Munților”, Avram Iancu.⁹ Exemplele pot continua.

Prețuirea de care s-au bucurat și se bucură pe mai departe bisericile hunedorene este demonstrată, de altfel, și de miile de pagini care le-au fost consacrate; dintre cei care s-au aplecat, cu multă dăruire, asupra studierii și a

⁷ Florian Dudaș, „Cărțile vechi românești din Țara Hațegului în lumina catalogului lui Ștefan Moldovan (1857). Prezentare bibliografică”, în *Banatica*, număr V, 1979, pp. 487-493; Eugen Pavel, „Chiriadromionul de la Bălgrad din 1699 în ținuturile Hunedoarei”, în *Îndrumător Pastoral*, număr VI, 1982, pp. 141-143; Maria Basarab, *Cuvinte mărturisitoare. Însemnări de pe cărți românești vechi din județul Hunedoara*, Deva, Editura Acta Musei Napocensis, 2001, passim.

⁸ Ioana Cristache-Panait, „Bisericile de lemn din eparhia Aradului”, în Mircea Păcurariu (coordonator), *Episcopia Aradului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă*, Arad, Editura Episcopiei Aradului, 1989, pp. 261-262.

⁹ Florian Dudaș, *Avram Iancu în tradiția românilor*, Timișoara, Editura de Vest, 1998, pp. 245-247.

punerii lor în valoare îi amintim doar pe arheologii Gheorghe I. Cantacuzino,¹⁰ Radu Popa,¹¹ Adrian Andrei Rusu,¹² Gheorghe Petrov¹³ și Zeno Karl Pinter,¹⁴ pe istoricii Nicolae Iorga,¹⁵ Silviu Dragomir¹⁶ și Mircea Păcurariu,¹⁷ respectiv pe istoricii de artă Ion D. Ștefănescu,¹⁸ Virgil Vătășianu,¹⁹ Vasile Drăguț,²⁰

¹⁰ Gheorghe I. Cantacuzino, „Cercetările arheologice la biserica din Sânpetru (comuna Sântămăria Orlea, jud. Hunedoara)”, în *Sargetia. Acta Musei Devensis*, număr XIII, 1977, pp. 285-292; Idem, „Cercetările arheologice de la Leșnic, jud. Hunedoara”, în *Cercetări Arheologice*, număr VIII, 1986, p. 128.

¹¹ Radu Popa, „Informații noi și câteva considerații istorice privind biserica românească din Gurasada-jud. Hunedoara”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, seria „Arta Plastică”, an XXXV, număr 1, 1984, pp. 54-67; Idem, „Vechea biserică din Ostrovul Mare (Râu de Mori)”, în *Mitropolia Banatului*, an XXXVI, număr 6, 1986, pp. 88-94; Idem, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, pp. 225-246; Idem, „Vechile biserici de zid din Eparhia Aradului și pictura lor”, în Mircea Păcurariu (coordonator), *Episcopia Aradului*, pp. 223-242.

¹² Adrian Andrei Rusu, „Reprezentări de pluguri pe fresca monumentului medieval de la Streisângeorgiu (jud. Hunedoara)”, în *Revista de Istorie*, an XXIX, număr 7, 1976, pp. 1058-1069; Idem, „O restituire: tabloul votiv al mănăstirii Prislop”, în *Mitropolia Banatului*, an XXXVI, număr 2, 1986, pp. 77-80; Idem, „Pomelnicul mural al bisericii „Sfântul Nicolae” din Hunedoara”, în *Mitropolia Banatului*, an XXXVI, număr 6, 1986, pp. 42-50; Idem, „Istoria și implicațiile unei ctitorii românești necunoscute: Răchitova Mușineștilor”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, număr XXIX, 1988-1989, pp. 83-101; Idem, „Biserica Pârveștilor din comuna Baru (județul Hunedoara)”, în *Mitropolia Banatului*, an XXXIX, număr 2, 1989, pp. 35-41; Idem, „Biserica medievală românească de sub cetatea Colți. Observații privind funcția și evoluția monumentului”, în *Revista Monumentelor Istorice*, an XX, număr 2, 1989, pp. 22-28; Idem, „Biserica românească de la Ribița (jud. Hunedoara)”, în *Revista Monumentelor Istorice*, an LX, număr 1, 1991, pp. 3-9; Idem, „Vechea biserică din Nălați, jud. Hunedoara”, în *Ephemeris Napocensis*, număr I, 1991, pp. 127-144; Idem, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1997 etc.

¹³ Gheorghe Petrov, „O veche ctitorie munteană în Ardeal-biserica „Sfântul Nicolae” din Geoagiu (de Jos), jud. Hunedoara”, în *Acta Musei Napocensis*, an XXXIX-XL, număr 2, 2002-2003, pp. 345-356.

¹⁴ Zeno Karl Pinter, „Cercetările arheologice de la biserica „Sf. Nicolae” din Hunedoara”, în *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, an X, număr 1-4, 1999, pp. 60-67; Idem, *Roșcani-biserica monument istoric*, Deva, Editura Emia, 2001.

¹⁵ Nicolae Iorga, „Cea mai veche ctitorie de nemeși români din Ardeal (1408-1409)”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, an VI, mem. 7, 1926, pp. 171-175; Idem, „Elena Cherepovici, Doamna lui Petru-Vodă Mircea al Țerii Românești”, în *Revista Istorică Română*, an XVI, număr 7-9, 1930, pp. 154-157.

¹⁶ Silviu Dragomir, „Vechile biserici din Zarand și ctitorii lor în secolele XIV și XV”, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice-Transilvania*, 1930, pp. 223-264 (și extras, Cluj, 1930); Idem, „Ctitorii bisericii din Bărsău în județul Hunedoara”, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice-Transilvania*, 1932, pp. 139-148.

¹⁷ Mircea Păcurariu, „Constantin Bursan-ctitor de biserici hunedorene”, în *Biserica Ortodoxă Română*, an CXX, număr 7-9, 2002, pp. 190-192; Idem, *Mănăstirea Prislop-monografie istorică*, ediția a III-a, Deva, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, 2013 etc.

¹⁸ Ion D. Ștefănescu, *Arta feudală în țările române. Pictura murală și icoanele de la origini până în secolul al XIX-lea*, Timișoara, Editura Mitropoliei Banatului, 1981.

Grigorie Ionescu,²¹ Ioana Cristache-Panait,²² Marius Porumb,²³ Cristian Moiescu,²⁴ Ecaterina Cincheza-Buculei²⁵ și Eugenia Greceanu.²⁶ Numele cercetătorilor sunt însă mult mai numeroase.

¹⁹ Virgil Vătășianu, „Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara”, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice-Transilvania*, 1930, pp. 1-222 (și extras, Cluj, 1930); Idem, *Istoria artei feudale în țările române, volum II, Artă în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, Editura Academiei Române, 1959.

²⁰ Vasile Drăguț, „Biserica din Leșnic”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, seria „Arta Plastică”, an X, număr 2, 1963, pp. 423-433; Idem, „Biserica din Strei”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, seria „Arta Plastică”, an X, număr 2, 1965, pp. 299-305; Idem, „Un zugrav din Transilvania secolului al XV-lea: Ștefan de la Densuș”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, seria „Arta Plastică”, an XIII, număr 2, 1966, pp. 238-241; Idem, *Vechi monumente hunedorene*, București, Editura Meridiane, 1968; Idem, „Pictura bisericii din Gurasada”, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, an XLI, număr 2, 1972, pp. 63-66; Idem, „Din nou despre picturile bisericii din Strei”, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, număr II, 1973, pp. 19-26; Idem, „Streisângeorgiu. Observații preliminare privind picturile murale”, în *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă*, an XLVII, număr 1, 1978, pp. 39-42; Idem, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, Editura Vremea, 2000 etc.

²¹ Grigorie Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, volum I, București, Editura Academiei Române, 1963.

²² Ioana Cristache-Panait, *Arhitectura de lemn din județul Hunedoara*, București, Editura ARC 2000, 2000.

²³ Marius Porumb, „Zugravii iconostasului bisericii „Sfântul Nicolae” din Hunedoara”, în *Acta Musei Napocensis*, an X, 1973, pp. 677-694; Idem, „Inscripții medievale românești din Transilvania”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, an XXI, 1978, pp. 307-318; Idem, *Pictura românească din Transilvania*, volum I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1981; Idem, „Biserica mănăstirii Prislop (jud. Hunedoara)-un monument din secolul al XV-lea”, în *Mircea Țoca* (coordonator), *Studii de istoria artei*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1982, pp. 124-127; Idem, „Tezaurul de frescă medievală românească de la Răchitova”, în *Arta*, an XXXV, număr 7, 1988, pp. 27-28; Idem, „Frescele de la Răchitova”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, an XXIX, 1988-1989, pp. 103-115; Idem, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XIII-XVIII*, București, Editura Academiei Române, 1998.

²⁴ Cristian Moiescu, *Arhitectura românească veche*, volum I, București, Editura Meridiane, 2001.

²⁵ Ecaterina Cincheza-Buculei, „Ansamblul de pictură de la Leșnic, o pagină din istoria românilor transilvăneni din veacul XIV”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, seria „Arta Plastică”, an XXI, număr 1, 1974, pp. 45-58; Eadem, „Portretele constructorilor și pictorilor bisericii din Strei”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, seria „Arta Plastică”, an XXII, număr 1, 1975, pp. 53-71; Eadem, „Le programme iconographiques des absides des églises à Rîu de Mori et Densuș”, în *Revue Roumaine d'Histoire d'Art*, an XIII, 1976, pp. 81-103; Eadem, „Date noi privind pictura bisericii din Crișcior”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, seria „Arta Plastică”, an XXV, număr 1, 1978, pp. 32-41 etc.

²⁶ Eugenia Greceanu, „Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, seria „Arta Plastică”, an XVIII, 1971, număr 1, pp. 33-59; Eadem, „Spread of Byzantine traditions in medieval architecture of Romanian masonry churches in Transylvania”, în *Études byzantines et post-byzantines*, an I, 1979, pp. 197-236; Eadem, „O prezență de tradiție bizantină în arhitectura românească de zid din Țara Hațegului în veacurile XII-XIII: monumentul de cult din Peșteana, județul Hunedoara”, în *Revista Muzeelor și Monumentelor*, an XVII, număr 1, 1986, pp. 69-78; Eadem, „Ipoteze și certitudini în frescele descoperite la Ribița (jud. Hunedoara)”, în *Ars Transilvaniae*, an V, 1995, pp. 85-92; Eadem,

Pentru o mai bună exemplificare a afirmațiilor anterioare, am considerat oportună redarea, în paginile care vor urma, a unei liste complete a tuturor ctitoriilor hunedorene, atât a celor funcționale din punct de vedere liturgic, cât și a celor dezafectate cultului (înscrise și neînscrise pe lista monumentelor istorice). Criteriul enumerării va fi cel cronologic; la etapizare se va lua, ca normativă, împărțirea utilizată în cadrul istoriografiei bisericești,²⁷ iar la datare se va ține cont de partea cea mai veche din structura actualelor construcții. Dintre lăcașurile de închinare dispărute se vor menționa câteva biserici medievale din piatră, reprezentative din punct de vedere istoric, precum și cele de lemn mistuite de flăcări în ultimele decenii, deja amintite; de asemenea, se adaugă cele aflate în stare de ruină ori cele ale căror fundații au fost dezvelite în cursul șantierelor arheologice din ultimele decenii. De precizat și faptul că în această listă se regăsesc și câteva biserici medievale trecute în posesia altor culte creștine (catolic sau reformat), altele ridicate de obști eterodoxe (dar devenite ortodoxe măcar pentru o perioadă de timp), respectiv 25 de edificii ecleziastice parohiale care, până la reorganizările administrativ-teritoriale din anii 1950 (este vorba de bisericile din Băuțar și Bucova, azi în județul Caraș-Severin) și 1968 (este vorba de bisericile din Almașu de Mijloc, Almașu Mare, Balomiru de Câmp, Băcăinți, Bulbuc, Cib, Cheile Cibului, Cugir, Curpeni, Glod, Nădăștia, Șibot, Valea Mare și Vinerea, azi în județul Alba), s-au aflat pe teritoriul hunedorean.²⁸ În fine, în dreptul fiecărei biserici se va preciza hramul (în cazul lăcașurilor de cult cu mai multe hramuri se va specifica doar cel inițial), localitatea unde se găsesc, materialul de construcție folosit și timpul ctitoririi (acolo unde aceste informații de ordin istoric se cunosc).

Astfel, din prima jumătate a celui de-al doilea mileniu creștin, perioadă circumscrișă temporal epocii Voievodatului transilvănean, datează peste 30 de ctitorii cneziale din piatră: „Sfântul Arhanghel Mihail” din Gurasada (zid, secolele XI-XII), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Streisângeorgiu (zid, secolul XII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Densuș (zid, secolele XII-XIII),²⁹

„Etapale de construcție ale bisericii din Gurasada-jud. Hunedoara”, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, an LXIX, număr 1-2, 2000, pp. 32-40 etc.

²⁷ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, volum I, Iași, Editura Trinitas, 2004, pp. 18-20.

²⁸ Ovidiu Panaite, „Schituri ortodoxe în județul Alba”, în *Altarul Reîntregirii*, an XI, număr 1, 2006, pp. 244-245; Daniel Alic, *Protopopiatele și parohiile Episcopiei Caransebeșului. Micromonografii*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2017, passim etc.

²⁹ Privitor la această biserică, a se vedea și ipoteza plasării sale cronologice, ca edificiu de cult inițial păgân, în secolul al II-lea; încreștinat după 275 și trecând prin cel puțin o etapă de reconstrucție, acesta ar fi, ca atare, cel mai vechi lăcaș de închinare din țară. Cf. Sylvester Joseph Freiherr von Hohenhausen und Hochhaus, *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen. Aus den Zeiten als diesen schöne Land die Römer regierten, Auf Befehl und Kosten Ihrer Majestät der Kaiserin*, Wien, 1775 în addenda la Ioan Marin Mălinaș, *La umbra Sarmizegetusei romane: Basilica din Densuș. Reflexii istorice și literare inspirate de o carte tipărită la Viena în 1775*, Oradea, Editura Mihai Eminescu, 1997; Ștefan Moldovan, *Însemnare. Protocolul vizitațiunei canonice a vicariatului Hațegului începând de la 15 noiembrie anul 1852 până la 13 ianuarie 1853 respectiv până la 31 ianuarie 1853, ziua în care s-a închis vizitațiunea*

„Pogorârea Sfântului Duh” din Peșteana (zid, secolele XII-XIII), „Nașterea/Adormirea Maicii Domnului” din Sântămăria Orlea (zid, secolul XIII, azi reformată), „Adormirea Maicii Domnului” din Strei (zid, secolul XIII), „Înălțarea Domnului” din Nușoara (zid, secolele XIII-XIV), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Deva (zid, secolele XIII-XIV, azi dispărută), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Ostrov (zid, secolul XIV), „Duminica Tuturor Sfinților” de la schitul Suseni-Colț (zid, secolul XIV), „Duminica Tuturor Sfinților” din Râu de Mori (zid, secolul XIV), „Înjumătățirea Praznicului” din Mălăiești (zid, secolul XIV, azi ruinată), „Buna Vestire” din Almașu Mare-Joseni (zid, 1383; azi în județul Alba), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Sânpetru (zid, secolele XIV-XV), „Sfântul Apostol Ioan Evanghelistul” de la mănăstirea Prislop (circa 1404-1405; reconstruită în secolul XVI), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Leșnic (zid, secolul XV), „Adormirea Maicii Domnului” din Crișcior (zid, secolul XV), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Ribița (zid, secolul XV), „Buna Vestire” din Roșcani (zid, secolul XV), „Înălțarea Domnului” din Răchitova (zid, secolul XV, azi dispărută), „Duminica Mironosițelor” din Râu Alb (zid, secolul XV), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Hunedoara (zid, secolul XV), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Cinciș (zid, secolul XV, azi dispărută), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Bârsău (zid, secolul XV), „Învierea Domnului” din Unciuc (zid, secolul XV), „Duminica Mironosițelor” din Coroiști (zid, secolele XV-XVI), „Înălțarea Domnului” din Cârnești (zid, secolele XV-XVI, azi ruinată), „Duminica Tuturor Sfinților” din Băiești (zid, secolele XV-XVI), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Pui (zid, secolele XV-XVI), „Buna Vestire” din Rușor (zid, secolele XV-XVI), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Turdaș (zid, secolele XV-XVI, azi reformată), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Geoagiu-Suseni (zid, 1528), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Bozeș (zid, secolul XVI), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Băcăia (zid, secolul XVI), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Sălașu de Sus (zid, secolul XVI) și „Pogorârea Duhului Sfânt” din Silvașu de Sus (zid, secolul XVI).

Din perioada Principatului Transilvaniei (1541-1699) provin alte numeroase biserici (se regăsesc aici și cele presupuse a fi fost ridicate la cumpăna secolelor XVII-XVIII): „Nașterea Maicii Domnului” din Ciula Mare (zid, secolul XVI, azi dispărută), „Buna Vestire” din Galați (zid, secolul XVI, azi dispărută), „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Nălațvad (zid, secolul XVI, azi ruinată), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Vinerea (zid, secolul XVI), „Sfântul Apostol Toma” din Zăvoi (zid, secolul XVI), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Sălașu de Sus (zid, secolul XVI), „Adormirea Maicii Domnului” din Orăștie (zid, 1574), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Râu Bârbat (zid, secolele XVI-

prima cu vizitarea bis[ericii] din Hațeg, in addenda la Camelia Elena Vulea, Luminița Wallner-Bărbulescu, *Vizitațiuni canonice în Țara Hațegului (1852-1885)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 241; Aron Densușianu, „Suvenirii și impresiuni de caletoria”, în *Familia*, număr 19, 1865, p. 244; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, volum I, p. 92 etc.

XVII), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Paroș (zid, secolele XVI-XVII), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Hărău (zid, secolele XVI-XVII), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Coaja (lemn, secolele XVI-XVII, azi dispărută), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Banpotoc (lemn, secolele XVI-XVII, azi dispărută), „Sfântul Ioan Botezătorul” din Mintia (lemn, secolele XVI-XVII, mutată la București), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Văləri (lemn, secolele XVI-XVII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Căraci (lemn, secolele XVI-XVII), „Buna Vestire” din Ciungani (secolele XVI-XVII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Dumbrăvița (lemn, secolele XVI-XVII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Almașu Mic (lemn, 1623, azi ruinată), „Sfinții Atanasie și Chiril” din Sălașu de Sus (zid, secolul XVII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Deva (zid, c. 1640; reconstruită în 1721-1727, azi parțial păstrată), „Sfântul Ioan Botezătorul” din Ruda-Ghelari (zid, 1653), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Bretea Mureșană (lemn, 1653), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Lăpușnic (zid, 1657), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Socet (lemn, 1659), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Boș (zid, 1660), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Târnăvița (lemn, c. 1662), „Nașterea Maicii Domnului” din Căbești (lemn, 1673), „Buna Vestire” din Trestia (zid, 1674), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Bacea (lemn, 1678), „Buna Vestire” din Birtin (lemn, 1690-1692), „Buna Vestire” din Cerbia (lemn, 1694), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Peștișu Mare (zid, secolul XVII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Pogănești (lemn, secolul XVII), „Adormirea Maicii Domnului” din Brădățel (lemn, secolul XVII), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Zlaști (zid, secolul XVII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Târnava (lemn, secolul XVII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Gialacuta (lemn, secolul XVII), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Furcșoara (lemn, secolul XVII), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Muncelu Mic (lemn, secolul XVII), „Adormirea Maicii Domnului” din Sulighete (lemn, secolul XVII), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Runcu Mic (lemn, secolul XVII), „Adormirea Maicii Domnului” din Alun (lemn, secolul XVII), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Brâznic (lemn, secolul XVII), „Buna Vestire” din Pojoga (lemn, secolul XVII, azi dispărută), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Vica (lemn, secolul XVII, azi dispărută), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Bejan (lemn, secolul XVII, mutată la București), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Chergheș (lemn, secolul XVII), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Căzânești (lemn, secolul XVII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Almașu Mic de Munte (lemn, secolul XVII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Basarabasa (lemn, secolul XVII), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Abucea (lemn, secolul XVII), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Runcșor (lemn, secolul XVII), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Boiu de Jos (lemn, secolul XVII), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Valea Lungă (lemn, secolul XVII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Deleni (lemn, secolul XVII), „Intrarea Domnului în Ierusalim” din Gothatea (lemn, secolul XVII), „Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul” din Zam

(lemn, secolul XVII), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Șerel (zid, secolele XVII-XVIII), „Adormirea Maicii Domnului” din Totia (zid, secolele XVII-XVIII), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Tâmpa (zid, secolele XVII-XVIII, azi ruinată), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Hunedoara (lemn, secolele XVII-XVIII, strămutată din Baștea), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Cutin (lemn, secolele XVII-XVIII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Câmpuri de Sus (lemn, secolele XVII-XVIII) și „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Tătăraști (lemn, secolele XVII-XVIII).

În perioada anilor 1701-1761, în pofida dezbinării confesionale produse și a tulburărilor de natură religioasă care au urmat, construcția de lăcașuri de cult a continuat; menționăm următoarele biserici: „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Boz (lemn, 1701), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Șoimuș (lemn, 1705), „Adormirea Maicii Domnului” din Lunca Moșilor (lemn, 1710), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Cărmăzănești (1713), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Bretea Română (zid, 1720), „Buna Vestire” din Glodghilești (lemn, 1742), „Intrarea Domnului în Ierusalim” din Boholt (zid, 1743), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Ceru Băcăinți (zid, 1744; azi în județul Alba), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Rădulești (lemn, 1747), „Adormirea Maicii Domnului” din Blăjeni-Criș (zid, 1750), „Adormirea Maicii Domnului” din Vâlcelele Bune (zid, 1756), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Ardeu (zid, 1760), „Buna Vestire” din Micănești (lemn, 1761), „Adormirea Maicii Domnului” din Covragiu (zid, secolul XVIII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Măceu (zid, secolul XVIII), „Schimbarea la Față” din Ocoliușu Mare (zid, secolul XVIII), „Adormirea Maicii Domnului” din Chitid (zid, secolul XVIII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Sâncrai (zid, secolul XVIII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Batiz (zid, secolul XVIII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Cib (zid, secolul XVIII; azi în județul Alba), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Dănulești (lemn, secolul XVIII), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Tisa (lemn, secolul XVIII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Ciulpáz (lemn, secolul XVIII, azi ruinată), „Sfânta Treime” din Boia Bârzii (lemn, secolul XVIII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Muncelu Mare (lemn, secolul XVIII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Săliștioara (lemn, secolul XVIII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Luncșoara (lemn, secolul XVIII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Sârbi (lemn, secolul XVIII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Almaș-Săliște (lemn, secolul XVIII), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Holdea (lemn, secolul XVIII) și „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Târnava de Criș (lemn, secolul XVIII).

În perioada păstoririi în Ardeal a celor patru ierarhi de neam sârb și a omologilor uniți ai acestora, activitatea constructivă din spațiul hunedorean a cunoscut perioada sa de maximă înflorire: „Buna Vestire” din Galați (zid, 1760-1765), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Visca (lemn, 1764), „Adormirea

Maicii Domnului” din Lăpugiu de Jos (lemn, c. 1765), „Sfântul Ioan Botezătorul” din Clopotiva (zid, 1768-1770), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Ponor (zid, 1769), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Ghelari (zid, 1770), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Hondol (zid, 1772-1774), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Turdaș (zid, 1774, azi unită), „Înălțarea Domnului” din Romos (zid, 1775), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Subcetate (zid, 1777-1783), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Valea Dâljii (zid, 1779), „Înălțarea Sfintei Cruci” din Rovina (lemn, 1780), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Săcărâmb (zid, 1780), „Adormirea Maicii Domnului” din Bretea Română (zid, 1781, azi ruinată), „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Baru Mic (zid, 1785), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Rapoltu Mare (zid, 1785), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Curechiu (lemn, 1785), „Adormirea Maicii Domnului” din Luncoiu de Sus (lemn, c. 1785), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Vălișoara/Porcurea (lemn, 1787), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Dupăpiatră-Șerbaia (zid, 1787-1789), „Adormirea Maicii Domnului” din Teiu (zid, 1788), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Petroșani-Sălătruc (lemn, 1788-1790), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Livadia de Câmp (zid, 1790), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Vețel-Vulceș (lemn, 1790), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Petroșani-Lunca Jiului (lemn, 1790), „Adormirea Maicii Domnului” din Băiești (zid, 1790-1791), „Buna Vestire” din Hărțăgani (lemn, 1790-1793), „Buna Vestire” din Băița (zid, 1790-1797), „Nașterea Maicii Domnului” din Poiana (zid, 1792), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Lupeni-Bărbătenii de Sus (lemn, 1792), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Ilia (zid, 1792), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Homorod-Suseni (zid, 1793), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Cârjiți (1793-1797), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Orăștioara de Sus (zid, 1795), „Schimbarea la Față” din Hunedoara (zid, 1797-1800), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Sibișelu Nou (zid, 1798-1816), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Certeju de Jos (lemn, 1799), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Sălciva (lemn, 1799), „Adormirea Maicii Domnului” din Ruși (zid, secolul XVIII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Poienița (zid, secolul XVIII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Bobâlna (zid, secolul XVIII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Rapolțel (zid, secolul XVIII), „Schimbarea la Față” din Techereu (zid, secolul XVIII), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Sântandrei (zid, secolul XVIII), „Întâmpinarea Domnului” din Bărăștii Iliei (lemn, secolul XVIII), „Buna Vestire” din Dealu Mare (lemn, secolul XVIII), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Merișoru de Munte (lemn, secolul XVIII), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Ribicioara de Jos (lemn, secolul XVIII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Feregi (lemn, secolul XVIII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Ociu (lemn, secolul XVIII), „Adormirea Maicii Domnului” din Ocîșor (lemn, secolul XVIII), „Adormirea Maicii Domnului” din Simeria Veche (zid, secolul XVIII),

„Sfântul Ierarh Nicolae” din Petroșani-Maleia (lemn, secolul XVIII), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Șteia (lemn, secolul XVIII), „Adormirea Maicii Domnului” din Tiulești (lemn, secolul XVIII), „Duminica Tuturor Sfinților” din Valea Mare de Criș (lemn, secolul XVIII), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Bulzești de Jos (lemn, secolul XVIII), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Săcel (zid, 1800), „Adormirea Maicii Domnului” din Săcărâmb (zid, 1800-1801, azi ruinată), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Bârcea Mică (zid, 1802), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Vorța (lemn, 1802), „Adormirea Maicii Domnului” din Lunca-Vale (lemn, 1803), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Poienița Tomii (lemn, 1805), „Sfânta Treime” din Cugir (zid, 1809), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Stânțești-Ohaba (zid, 1810), „Adormirea Maicii Domnului” din Stănița de Jos (lemn, secolele XVIII-XIX), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Zlaști (secolele XVIII-XIX), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Arănieș (lemn, secolele XVIII-XIX), „Buna Vestire” din Tomnatecu de Sus (lemn, secolele XVIII-XIX), „Sfântul Ioan Botezătorul” din Sibîșelu Vechi (zid, secolele XVIII-XIX), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Chimindia (zid, secolele XVIII-XIX) și „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Stânțești (lemn, secolele XVIII-XIX).

Aceiași ritm constructiv se menține și în etapa următoare, cea a păstoririi, din punct de vedere ortodox, a episcopului român Vasile Moga (1811-1845): „Adormirea Maicii Domnului” din Vaidei (zid, 1814-1818), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Dobra (zid, 1815), „Buna Vestire” din Mesteacăn-Brad (zid, 1819), „Adormirea Maicii Domnului” din Blăjeni-Plai (zid, 1819), „Schimbarea la Față” din Silvașu Jos (zid, 1821), „Adormirea Maicii Domnului” din Vaidei (zid, 1821), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Hațeg (zid, 1821-1828), „Adormirea Maicii Domnului” din Romos (zid, 1823, azi unită), „Sfânta Treime” din Hațeg (zid, 1824-1829), „Schimbarea la Față” din Almașu Mare-Suseni (zid, 1826; azi în județul Alba), „Adormirea Maicii Domnului” din Șibot (zid, 1826-1842), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Silvașu de Jos (zid, 1827), „Duminica Mironosițelor” din Sarmizegetusa (zid, 1827-1835), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Bobâlna (zid, 1828), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Geoagiu-Joseni (zid, 1829), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Peștera (lemn, 1829), „Buna Vestire” din Josani (zid, 1831), „Adormirea Maicii Domnului” din Balomiru de Câmp (zid, 1831), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Gelmar (zid, 1832), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Turdaș (zid, 1832-1835), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Crăguș (zid, 1836), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Dupăpiatră-Cornețel (lemn, 1838, azi dispărută), „Sfântul Atanasie cel Mare” din Zeicani (zid, 1839-1842), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Tomnatecu de Jos (lemn, 1839-1842, azi ruinată), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Totești (zid, 1840), „Adormirea Maicii Domnului” din Crăciunești (zid, 1840), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Hobița Grădiștei (zid, 1840-1846), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Silvașu de Sus (zid, 1841), „Schimbarea la Față” din Ghelari-

Mănăstire (zid, 1842), „Buna Vestire” din Lunca (zid, 1842), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Balșa (zid, 1842), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Nojag (zid, 1842), „Sfânta Treime” din Tuștea (zid, 1842-1851), „Adormirea Maicii Domnului” din Cigmău (zid, 1843), „Adormirea Maicii Domnului” din Crișan (zid, 1844-1852), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Nădăștie (zid, 1845; azi în județul Alba), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Grid (zid, secolul XIX), „Adormirea Maicii Domnului” din Folt (zid, secolul XIX), „Învierea Domnului” (zid, secolul XIX), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Ulm (lemn, secolul XIX), „Intrarea în Biserică a Maicii Domnului” din Stoieneasa (lemn, secolul XIX), „Înălțarea Domnului” din Blăjeni-Obârșa (lemn, secolul XIX) și „Sfântul Ierarh Nicolae” (lemn, secolul XIX).

Epocii Sfântului Ierarh Andrei Șaguna (1846-1873) îi corespunde ridicarea altor numeroase biserici (altele provin din mediul greco-catolic): „Duminica Tuturor Sfinților” din Ohaba-Ponor (zid, 1846), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Pricaz (zid, 1846, azi unit), „Sfântul Ioan Botezătorul” din Bârcea Mare (zid, 1847), „Pogorârea Sfântului Duh” din Romoșel (zid, 1847), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Godinești (zid, 1847), „Schimbarea la Față” din Măgura-Toplița (zid, 1848), „Buna Vestire” din Stretea (zid, 1848), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Balomiru de Câmp (zid, 1848), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Cărpiniș (zid, 1850), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Boș (zid, 1850), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Glod (zid, 1850; azi în județul Alba), „Nașterea Domnului” din Țărățel (zid, 1850-1854), „Duminica Tuturor Sfinților” din Dupăpiatră (zid, 1850-1858), „Adormirea Maicii Domnului” din Podele (lemn, 1851), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Cristur (zid, 1852), „Adormirea Maicii Domnului” din Luncoiu de Jos (lemn, 1852, azi capelă mortuară), „Adormirea Maicii Domnului” din Stejărel (lemn, 1852), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Grohot (lemn, 1852), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Zdrapți (lemn, 1852), „Adormirea Maicii Domnului” din Buceș (zid, 1852), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Uibărești (lemn, 1852, azi dispărută), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Ștei (zid, 1852-1854), „Sfântul Ioan Gură de Aur” din Bulzeștii de Sus (lemn, 1853), „Intrarea în Biserică a Maicii Domnului” din Dupăpiatră-Tarnița (zid, 1854-1860), „Buna Vestire” din Grosuri (lemn, 1855), „Buna Vestire” din Vălișoara (zid, 1856), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Bucova (zid, 1857, azi în județul Caraș-Severin), „Adormirea Maicii Domnului” din Simeria-Biscaria (zid, 1857-1860), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Cuiș (zid, 1858), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Călanu Mic (zid, 1859), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Mermezeu-Deal (zid, 1859), „Sfânta Treime” din Spini (zid, 1860), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Galbina (zid, 1860), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Sântămăria Orlea (zid, 1860-1862), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” (zid, 1860-1866), „Înălțarea Domnului” din Uric (zid, 1861), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Deva

(zid, 1861-1873), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Sălașu de Jos (zid, 1863), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Cozia (zid, 1863), „Buna Vestire” din Săliște (zid, 1864), „Adormirea Maicii Domnului” din Dumbrava de Jos (lemn, 1864), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Găunoasa (zid, 1864-1867), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Vălioara (zid, 1865), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Străuți (lemn, 1866), „Înălțarea Domnului” din Ciopeia (zid, 1867), „Sfântul Apostol Toma” din Breazova (zid, 1867-1873), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Căstău (zid, 1868-1874), „Înălțarea Domnului” din Păucinești (zid, 1869), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Bretea Mureșană (zid, 1869), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Vâlcelele Bune (zid, 1869, azi ruinată), „Intrarea în Biserică a Maicii Domnului” din Căinelu de Jos (lemn, 1869), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Dăbâca (zid, 1870), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Blăjeni (zid, 1870), „Adormirea Maicii Domnului” din Homorod-Joseni (zid, 1870), „Înălțarea Domnului” din Curechiu (zid, 1871), „Buna Vestire” din Sibîșel (zid, 1871), „Sfântul Mucenic Teodor Tiron” din Peștenița (zid, 1871), „Înălțarea Domnului” din Cârnești (zid, 1871-1883), „Adormirea Maicii Domnului” din Râpaș (zid, 1872), „Schimbarea la Față” din Bunești (lemn, 1872), „Sfânta Treime” din General Berthelot (zid, 1872-1876), „Înălțarea Domnului” din Râu Mic (zid, 1873), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Sibîșelu Vechi (zid, 1873) și „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Băcia (zid, 1873, azi unită).

Reprezentativă în plan constructiv este și perioada anilor 1873-1918 (așa-numita, în istoriografia ortodoxă, „*epocă a urmașilor marelui Șaguna*”): „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Băcia (zid, 1873-1876), „Sfinții Epifanie și Gherman” din Lunca Cernii de Jos (zid, 1874), „Adormirea Maicii Domnului” din Lelese (zid, 1874), „Adormirea Maicii Domnului” din Uroi (zid, 1875), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Mihăiești (zid, 1875-1882), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Renghet (zid, 1875-1903), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Hobița (zid, 1876), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Dumbrava de Sus (lemn, 1876), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Stăuini (zid, 1876), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Valea Sângeorgiului (zid, 1876), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Archia (zid, 1877), „Adormirea Maicii Domnului” din Șăulești (zid, 1877), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Ohaba de sub Piatră (zid, 1878), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Ticera (lemn, 1879, azi dispărută), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Aninoasa-Bărbătenii de Jos (zid, 1879-1880), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Clopotiva (zid, 1880), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Turmaș (zid, 1880), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Veșel (zid, 1881), „Adormirea Maicii Domnului” din Plopi (zid, 1881-1900), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Ulieș (zid, 1882), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Costești (zid, 1882-1887), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Livadia de Coastă (zid, 1884), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Jieț-

Popi (zid, 1886-1889), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Petrila-Brad (zid, 1886-1891), „Duminica Tuturor Sfinților” din Ostrovel (zid, 1887), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Runcu Mare (lemn, 1887), „Înălțarea Domnului” din Răchitova (zid, 1888), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Peștișu Mic (zid, 1888), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Petroșani (zid, 1888), „Duminica Orbului” din Valea Lupului (zid, 1888-1891), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Potingani (lemn, 1889), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Cerna (zid, 1889, azi dispărută), „Adormirea Maicii Domnului” din Mănerău (zid, 1889), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Aurel Vlaicu (zid, 1891), „Pogorârea Sfântului Duh” din Izvoarele (zid, 1892), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Bucium (zid, 1892), „Adormirea Maicii Domnului” din Țebea (zid, 1893-1896), „Duminica Tuturor Sfinților” din Fărcădin (zid, 1894), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Certeju de Sus (zid, 1894), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Merișor-Bănița (zid, 1894-1895), „Adormirea Maicii Domnului” din Beriu (1894-1897), „Adormirea Maicii Domnului” din Brâznic (zid, 1895), „Buna Vestire” din Cheile Cibului (zid, 1870; azi în județul Alba), „Sfântul Arhidiacon Ștefan” din Băcăinți (zid, 1895; azi în județul Alba), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Poieni (zid, 1895), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Cerișor (zid, 1897), „Sfântul Ioan Botezătorul” din Câmpuri-Surduc (zid, 1897-1898), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Barbura (zid, 1898), „Adormirea Maicii Domnului” din Baia de Criș (zid, 1898), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Dâlja Mare (lemn, 1898), „Sfinții Epifanie și Gherman” din Mesteacăn-Răchitova (lemn, 1898), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Boiu de Sus (zid, 1899), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Petroșani (zid, 1900), „Sfântul Apostol Toma” din Vulcan-Paroșeni (zid, 1901), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Păclișa (zid, 1901), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Ludeștii de Jos (zid, 1902), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Popești (zid, 1903), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Bunila (lemn, 1903), „Sfinții Împărați Constantin și Elena” din Vâlcele (zid, 1903-1906), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Vărmaga (zid, 1904), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Măgura (zid, 1904), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Crișeni (zid, 1904-1908), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Dâncu Mare (zid, 1905), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Sântămăria de Piatră (zid, 1905), „Duminica Orbului” din Vulcan (zid, 1906), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Ciula Mică (zid, 1906), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Mărtinești (zid, 1905-1906), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Mărtinești (zid, 1906, azi unită), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Goleș (zid, 1906), „Duminica Femeilor Mironosițe” din Lupeni (zid, 1906-1908), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Petreni (zid, 1907), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Zdrapți (zid, 1907), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Bretelin (zid, 1907), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Jeledinți (zid, 1907-1909), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Vulcan (zid, 1907-1921), „Duminica Tuturor Sfinților” din Săcămaș (zid, 1908),

„Adormirea Maicii Domnului” din Boșorod (zid, 1908-1909), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Govăjdia (zid, 1908-1911), „Înjumătățirea Praznicului” din Mălăiești (zid, 1909), „Buna Vestire” din Gânța (zid, 1909), „Duminica Tuturor Sfinților” din Hățăgel (zid, 1910), „Sfânta Treime” din Paroș-Peștera (zid, 1910), „Înălțarea Domnului” din Galați (zid, 1910), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Toplița Mureșului (zid, 1910), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Fizești (zid, 1910), „Cuvioasa Parascheva” din Bănița-Jitoni (zid, 1910), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Runcu Mare (zid, 1910-1912), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Nădăștia de Sus (zid, 1911), „Buna Vestire” din Ormindea (zid, 1911), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Orăștioara de Jos (zid, 1911), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Păuliș (zid, 1911), „Botezul Domnului” din Pișchinți (zid, 1911), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Tâmpa (zid, 1912), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Tămășasa (zid, 1912), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Boiu (zid, 1912), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Ohaba Streiului (1912-1916), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Sohodol (zid, 1913), „Adormirea Maicii Domnului” din Curpeni (zid, 1913; azi în județul Alba), „Sfinții Trei Ierarhi” din Poiana Răchițelii (zid, 1914-1915), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Sântuhalm (zid, 1914-1916) și „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Almașu Sec (zid, 1915).

Perioada interbelică (1918-1941) a cunoscut o dezvoltare fără precedent în toate domeniile, inclusiv în cel al construcțiilor de noi biserici (îndeosebi cele de zid): „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Vulcan-Coroiești (zid, 1918-1922), „Nașterea Domnului” din Ribicioara de Sus (lemn, 1919, mutată la mănăstirea Crișan), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Mada (zid, 1919), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Nădăștia de Jos (zid, 1920), „Adormirea Maicii Domnului” din Folt (zid, 1920-1921), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Dealu Babii (zid, 1920-1926), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Cugir (zid, 1921), „Sfântul Ioan Botezătorul” din Aninoasa (zid, 1922-1924), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Petrila-Lunca (zid, 1922-1932), „Înălțarea Domnului” din Boița (zid, 1923), „Schimbarea la Față” din Nandru (zid, 1923-1925), „Pogorârea Sfântului Duh” din Mermezeu-Văleni (zid, 1923-1925), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Sântandrei (zid, 1923-1925), „Adormirea Maicii Domnului” din Lăsău (zid, 1924-1926), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Teliucu Inferior (zid, 1925), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Dâncu Mic (zid, 1925), „Intrarea în Biserică a Maicii Domnului” din Vața de Sus (zid, 1925-1928), „Adormirea Maicii Domnului” din Vadu (zid, 1925-1939), „Buna Vestire” din Rîșca (zid, 1926), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Valea Mare (zid, 1926; azi în județul Alba), „Înălțarea Domnului” din Aninoasa-Iscroni (zid, 1926-1927), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Aninoasa (zid, 1926-1928), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Petrila-Poieni (zid, 1926-1929), „Adormirea Maicii Domnului” din Brad (zid, 1926-1933), „Înălțarea Domnului” din Simeria

(zid, 1926-1935), „Sfânta Treime” din Strei-Săcel (zid, 1927), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Popești (zid, 1927), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Almășel (lemn, 1927), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Prăvăleni (lemn, 1927), „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Băuțaru de Jos (zid, 1927-1928, azi în județul Caraș-Severin), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Lupeni (zid, 1927-1929), „Înălțarea Domnului” din Petros (zid, 1928), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Petrești (zid, 1928), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Almașu Mic (zid, 1928), „Sfânta Varvara” din Petrila-Lonea (zid, 1928), „Sfântul Apostol Petru” din Cib (zid, 1928-1930; azi în județul Alba), „Adormirea Maicii Domnului” din Geoagiu-Băi (zid, 1928-1932), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Târnăvița (zid, 1929-1938), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Curpenii Silvașului (zid, 1929-1942), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Lunca Cernii de Sus (zid, 1930), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Meria (zid, 1930), „Sfântul Ioan Botezătorul” din Valea Poienii (lemn, 1930), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Hășdău (zid, 1930-1931), „Sfinții Împărați Constantin și Elena” din Petroșani-Livezeni (zid, 1930-1940), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Sereca (zid, 1931), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Poienița Voinii (lemn, 1931-1932), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Groș (lemn, 1931-1935), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Baia Craiului (zid, 1931-1942, azi ruinată), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Panc-Săliște (lemn, 1932), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Baia de Criș (zid, 1932), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Bujoru (zid, 1932), „Sfântul Vasile cel Mare” din Cărăstău (zid, 1932-1933), „Sfânta Treime” din Petrila-Lunca (zid, 1932-1934), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Brănișca (zid, 1932-1936), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Bretea Streiului (zid, 1933), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Burjuc (zid, 1933-1954), „Sfântul Vasile cel Mare” din Zam (zid, 1934), „Adormirea Maicii Domnului” din Pricaz (zid, 1934), „Sfântul Ioan Botezătorul” din Mintia (zid, 1934-1936), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Reea (zid, 1934-1938), „Buna Vestire” din București (zid, 1934-1939), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Panc (zid, 1935), „Sfântul Mucenic Teodor Tiron” din Prihodiște (zid, 1935), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Tătăraștii de Criș (zid, 1935), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Ruda-Brad (zid, 1935), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Hășdat (zid, 1935-1938), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Livada (zid, 1935-1939), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Vinerea (zid, 1935-1957), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Lupeni-Bărbătenii de Sus (zid, 1936), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Ruda-Brad (zid, 1936), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Federi (zid, 1936), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Tămășești (zid, 1936-1937), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Bărăștii Hațegului (zid, 1936-1937), „Buna Vestire” din Deva (zid, 1936-1939), „Sfânta Treime” din Petroșani (zid, 1936-1940), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Geoagiu-Joseni (zid, 1936-1940, azi unită), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Orăștie (zid, 1936-1943), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Lăpugiu de Sus (zid, 1937),

„Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Jieț (zid, 1937-1938), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Cernișoara-Florese (lemn, 1937-1938), „Adormirea Maicii Domnului” din Alun (zid, 1937-1939), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Baru Mare (zid, 1937-1939), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Valea de Brazi (zid, 1937-1941), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Făgețel (zid, 1938), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Bățălar (zid, 1938), „Adormirea Maicii Domnului” din Valea Bradului (zid, 1938), „Sfinții Împărați Constantin și Elena” din Călan (zid, 1938), „Adormirea Maicii Domnului” din Coșești (zid, 1938), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Toplița (zid, 1938-1939), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Buceș-Vulcan (zid, 1938-1939), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Strei (zid, 1938-1940), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Batiz (zid, 1938-1940), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Bejan (zid, 1938-1948), „Duminica Tuturor Sfinților” din Nălațvad (zid, 1938-1954), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Ruda (zid, 1938-1960), „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Băuțaru de Sus (zid, 1939, azi în județul Caraș-Severin), „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Băuțaru Superior (zid, 1939; azi în județul Caraș-Severin), „Duminica Tuturor Sfinților” din Mihăileni (zid, 1939-1941), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Orăștie (zid, 1939-1944), „Sfinții Împărați Constantin și Elena” din Hunedoara (zid, 1939-1944), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Herepeia (zid, 1939-1954), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Șesuri (zid, 1939-1954), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Ghelari (zid, 1939-1960), „Sfântul Ioan Botezătorul” din Mintia (zid, 1939-2005), „Sfinții Împărați Constantin și Elena” din Brad (zid, 1940), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Baldovin (zid, 1940) și „Sfântul Ierarh Nicolae” din Dumești (lemn, 1940).

Ctitorirea de noi biserici a continuat chiar și în anii grei ai celui de-al Doilea Război Mondial (1941-1945), precum și în perioada premergătoare instaurării regimului comunist în România (1945-1947): „Pogorârea Duhului Sfânt” din Cerbăl (zid, 1941), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Vălaribuzdular (lemn, 1941), „Adormirea Maicii Domnului” din Rișculița (zid, 1941-1946), „Adormirea Maicii Domnului” din Luncoiu de Jos (zid, 1941-1949), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Uibărești (zid, 1942), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Hunedoara-Buituri (zid, 1942-1946), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Leauț (zid, 1944), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Obârșa (zid, 1944-1946), „Nașterea Maicii Domnului” din Târșa (lemn, 1945), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Grădiștea Muncelului (zid, 1946), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Bulbuc (zid, 1946; azi în județul Alba), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Vălișoara/Porcurea (zid, 1947), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Dobroț (zid, 1947), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Birtin (zid, 1947) și „Izvorul Tămăduirii” din Petroșani (lemn, 1947).

Aceleași considerații se impun și în ceea ce privește perioada comunistă propriu-zisă (1948-1989), cu toate piedicile pe care autoritățile de stat ale vremii

le-au pus în acest sens preoților și credincioșilor: „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Căoi (zid, 1948-1960), „Duminica Tuturor Sfinților” din Crivadia (zid, 1954-1958), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Cigmău (zid, 1955-1958), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Bălata (zid, 1955-1959), „Buna Vestire” din Balomir (zid, 1956), „Sfântul Vasile cel Mare” din Deva (zid, 1956-1958), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Căinelu de Sus (zid, 1957-1962), „Buna Vestire” din Subcetate (zid, 1958-1974), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Vadu Dobrii (zid, 1962), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Tomești (zid, 1962-1965), „Buna Vestire” din Stânița de Sus (zid, 1962-1970), „Pogorârea Duhului Sfânt” din Plop (zid, 1963-1974), „Schimbarea la Față” din Cimpa (zid, 1965), „Înălțarea Domnului” din Dupăpiatră-Cornețel (zid, 1965-1971), „Pogorârea Sfântului Duh” din Cinciș-Cerna (zid, 1965-1984), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Fornădia (zid, 1968-1982), „Înălțarea Domnului” din Uricani-Mailat (zid și lemn, 1970), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Ohaba (zid, 1972-1974), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Fizeș (zid, 1973), „Adormirea Maicii Domnului” din Ciula Mare (zid, 1974), „Adormirea Maicii Domnului” din Lunca Moșilor (zid, 1974-1975), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Câmpu lui Neag (zid, 1980-1981), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Pojoga (zid, 1981-1982), „Adormirea Maicii Domnului” din Sălciva (zid, 1982), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Banpotoc (zid, 1984), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Vața de Jos (zid, 1984), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Tătăraști (zid, 1986-1988), „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Negoiu (zid, 1987), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Streisângeorgiu (zid, 1987), „Sfânta Treime” din Bucium-Orlea (zid, 1988) și „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Ocolîșu Mic (zid, 1988-1990).

Lipsită de constrângeri, activitatea constructivă a intrat după 1989 într-o fază de înflorire. Astfel, din primele două decenii postdecembriste provin următoarele biserici: „Adormirea Maicii Domnului” din Chimindia (1990-1995), „Înălțarea Sfintei Cruci” din Șoimuș (zid, 1990-2001), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Vica (zid, 1991-1996), „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Boz (zid, 1991-1997), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Runcu Mare (zid, 1992-1993), „Nașterea Maicii Domnului” de la mănăstirea Crișan (zid, 1992-1994), „Sfânta Treime” de la mănăstirea Crișcior (zid, 1992-1995), „Adormirea Maicii Domnului” din Deva (zid, 1992-2008), „Buna Vestire” din Hărțăgani (zid, 1992-2008), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” de la schitul Cucuiș (zid, 1993-1999), „Nașterea Maicii Domnului” din Merișor-Bucureșci (zid, 1993-2007), „Adormirea Maicii Domnului” din Vâlcelele Bune (zid, 1994-2007), „Adormirea Maicii Domnului” din Luncoiu de Sus (zid, 1994-2007), „Nașterea Maicii Domnului” din Teliucu Superior (zid, 1995-2000), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Deva (lemn, 1996), „Sfântul Apostol Andrei” din Grind (zid, 1996-2000), „Sfântul Vasile cel Mare” din Zam (zid, 1996-2003), „Nașterea

Maicii Domnului” din Deva (zid, în construcție din 1996-2008), „Sfânta Cuvioasă Parascheva” din Abucea (zid, 1997-1999), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Bozeș (zid, 1997-2006), „Sfinții Eroii” din Hunedoara (zid, 1997-2009), „Nașterea Maicii Domnului” de la schitul Poiana Muntelui-Vulcan (zid, 1998), „Sfinții Împărați Constantin și Elena” de la schitul Straja-Lupeni (lemn, 1999), „Adormirea Maicii Domnului” din Tiulești (zid, 1998-2007), „Schimbarea la Față” de la schitul Râu de Mori-Retezat (zid, 1999), „Sfânta Varvara” din Petroșani-Livezeni (lemn, 2000-2001), „Nașterea Maicii Domnului” din Petroșani-Maleia (zid, 2000-2005), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Hărău (zid, 2000-2007), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Bănița-Botani (zid, 2000-2008), „Sfântul Ierarh Nicolae” de la schitul Poiana Muntelui-Vulcan (lemn, 2001-2002), „Acoperământul Maicii Domnului” de la schitul Băița (zid, 2002-2003), „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Leșnic (zid, în construcție din 2004), Bocșa Mică (lemn, 2006), „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Federi (zid, 2006-2008), „Buna Vestire” din Cănelu de Jos (zid, în construcție din 2006), „Adormirea Maicii Domnului” din Uricani-Hobiceni (zid, în construcție din 2005), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Târnava de Criș (zid, în construcție din 2005), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Săliștioara (zid, în construcție din 2006), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Bacea (zid, 2007), „Schimbarea la Față a Domnului” de la mănăstirea Măgureni (lemn, 2007-2009), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Vețel-Vulceaz (zid, în construcție din 2008) și „Sfântul Ierarh Nicolae” din Coaja (zid, 2009).

Mai multe lăcașuri de cult, a căror construcție a început înainte de înființarea Episcopiei Devei și a Hunedoarei (2009), s-au finalizat în ultimul deceniu; altele au fost ridicate din temelie tocmai în această perioadă. Este vorba de următoarele biserici: „Adormirea Maicii Domnului” din Deva (1992-2008), „Nașterea Maicii Domnului” din Gothatea (zid, 1993-2015), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Peștișu Mare (zid, 1995-2017), „Nașterea Maicii Domnului” din Săliștioara (1998-2017), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Hărău (zid, 2000-2007), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Sânpetru (zid, 2001-2010), „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” din Târnava de Criș (2001-2014), „Buna Vestire” din Geoagiu-Suseni (zid, 2003-2013), „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Leșnic (zid, 2004-2019), biserica „Buna Vestire” din Cănelu de Jos (2006-2019), „Adormirea Maicii Domnului” din Uricani (zid, 2006-2018), „Sfântul Ierarh Nicolae” din Brad (zid, 2007-2016), „Adormirea Maicii Domnului” de la mănăstirea Petrila-Jieț (zid, 2008-2011), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Vețel-Vulceaz (zid, 2008-2018), „Duminica Tuturor Sfinților Români” de la schitul Grădiștea de Munte (lemn, 2010-2011), „Sfântul Apostol Andrei” de la schitul Cucuiș (zid, 2010-2013), „Acoperământul Maicii Domnului” din Petroșani (lemn, 2011), „Schimbarea la Față a Domnului” de la mănăstirea Măgura (zid, 2011), „Nașterea Maicii Domnului” de la schitul

Câmpu lui Neag (zid, 2011-2012), „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Deva (lemn, 2011-2012), „Acoperământul Maicii Domnului” din Muncelu Mic (lemn, 2011-2013), „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Petrila (zid, 2011-2016), „Adormirea Maicii Domnului” din Chergheș (din 2011-2021), „Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul” din Hațeg (lemn, 2012), „Sfântul Mare Mucenic Mina” din Deva (lemn, 2012-2013), „Sfântul Cuvios Irodion de la Lainici” de la schitul Bălata (lemn, 2012-2014), „Buna Vestire” din Stănița de Sus (zid, 2012-2015), „Adormirea Maicii Domnului” din Ponor (zid, 2013-2016), „Sfântul Ierarh Nectarie” de la schitul Nandru (zid, din 2015), „Sfântul Cuvios Antonie cel Mare” din Hunedoara (zid, 2015-2016), „Intrarea în Biserică a Maicii Domnului” de la schitul Ohaba (lemn, 2016-2017) și „Nașterea Sfântului Proroc Ioan Botezătorul” de la schitul Ardeu (zid, 2017).

În fine, mai multe biserici se găsesc în faza de construcție: „Învierea Domnului” din Orăștie (din 2000), „Adormirea Maicii Domnului” din Basarabasa (din 2002), „Sfântul Apostol Andrei” din Călan (din 2008), „Nașterea Maicii Domnului” din Orăștie (din 2011), „Sfântul Cuvios Ioan de la Prislop” din Hațeg (din 2011), „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Deva (din 2012), „Sfânta Treime” din Bârsău (din 2012), „Sfântul Proroc Ilie Tesviteanul” din Petroșani (din 2013), „Sfântul Ierarh Spiridon” din Hunedoara (din 2013), „Buna Vestire” din Glodghilești (din 2013), „Sfântul Mucenic și Arhidiacon Ștefan” din Deva (din 2014), „Nașterea Maicii Domnului” din Vulcan (din 2014), „Sfântul Mare Mucenic Dimitrie” din Deva (din 2014), „Sfântul Mucenic Pantelimon” din Deva (din 2015), „Sfinții Ierarhi Andrei Șaguna și Ghelasie de la Râmeț” din Simeria (din 2015) și „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” din Deva (din 2020).

Prin prisma celor expuse se poate, așadar, ușor constata și concluziona că județul Hunedoara păstrează o nepieritoare comoară ecleziastică. Fără a avea pretenția ineditului,³⁰ studiul de față și-a propus să prezinte, sub forma unei repertorizări, cu specificarea hramului, a localității unde se găsesc, a materialului de construcție folosit și a timpului ctitoririi (acolo unde aceste informații de ordin istoric se cunosc), toate lăcașurile de cult ortodoxe din acest străvechi spațiu de locuire românească, atât pe cele funcționale din punct de vedere liturgic (cu alte cuvinte, păstrate în integralitatea lor), multe înscrise pe lista monumentelor istorice, cât și pe cele ale căror urme sau vestigii contemporaneitatea încă le poate sesiza și valorifica.

³⁰ Considerații de acest fel se regăsesc și în volumele: Florin Dobrei, *Istoria vieții bisericești a românilor hunedoreni*, pp. 467-479; Idem, *Slujire și mărturisire. Episcopia Devei și a Hunedoarei*, pp. 438-449.

Hunedoara Orthodox Churches. Repertoire

(Abstract)

Hunedoara County is the keeper of an inexhaustible treasure of ecclesiastical architectural, pictorial and sculptural art, old and new alike. Immortal creations of the ancient folk craftsmen (known by name or lost forever under the anonymity of history) or of modern architects, these churches, built, from case to case, of stone, brick or wood, demonstrate, by their weight and variety, not only the steadfastness, but also the richness of expression of the Christian faith in these lands. The present study aims to present, in the form of a repertoire, all the orthodox places of worship in the county, both those functional from a liturgical point of view, many inscribed on the list of Romanian historical monuments, as well as those whose traces or vestiges contemporaneity can still perceive and capitalize on.

Keywords: Hunedoara County, Orthodoxy, Romanian churches, historical monuments, ecclesiastical repertoire.

SITUAȚIA CENSULUI CATEDRATIC DIN EPISCOPIA DE FĂGĂRAȘ ÎNTRE ANII 1745-1751¹

Emilia Mihaela Deac
Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca

În investigația pe care am efectuat-o până acum cu privire la veniturile episcopale din Dieceza de Făgăraș în secolul al XVIII-lea am observat o cerere mai accentuată a situației taxelor preoțești, în special o cerere mai accentuată a situației colectării unuia dintre veniturile episcopale, și anume censul catedralic între anii 1745-1751. Ce reprezintă acești ani? Este perioada marcată de începutul exilului episcopului Inochentie Micu-Klein la Roma și preluarea conducerii diecezei de vicar, protopopul de Biia. Pornind de la importanța colectării acestei taxe, dar și de la contextul în care s-a cerut o evidență mai frecventă, episcopia fiind coordonată de către vicarul general, dar și plecarea în exil a episcopului Inochentie Micu-Klein, mi-am propus să răspund la câteva întrebări prin consultarea documentelor: „Ce presupunea censul catedralic și cine îl colecta?”, „Care era valoarea lui de-a lungul anilor?”, „Cine cere date despre situația colectării censului?”, „Care au fost sumele colectate și cum au fost distribuite în cadrul cheltuielilor?”, „Cine era administratorul principal al gestionării acestor colecte?”.

Moartea protopopului de Biia survine în 23 martie 1745, iar în locul său este propus ajutorul și omul de încredere al episcopului, Petru Pavel Aron, cel care l-a însoțit în vizita de la Viena din anul 1744.² Nu doar acest lucru îl recomandă, ci și pregătirea sa teologică, astfel că numirea sa ca vicar general a fost agreată de împărăteasa Maria Terezia. Preluând postul de vicar general, în cei șase ani de vicariat a trebuit să potolească agitația provocată de Visarion Sarai și să gestioneze efectele mișcării pro-ortodoxe care a dus la părăsirea unirii de către preoți. La toate acestea se adaugă și problemele de ordin financiar deoarece vicarul, în lipsa episcopului, trebuia să se ocupe de proiectele în desfășurare (construcția mănăstirii, renovarea reședinței episcopale etc.) și de susținerea episcopului aflat în exil.

Ce a însemnat întreținerea episcopului autoexilat? Episcopul a solicitat salariul său anual de 3000 de florini renani (stipulat în diploma donațională a domeniului Blaj)³ și, de asemenea, o parte a censului catedralic. Aceasta era o taxă strânsă anual de către protopopi de la preoți, adusă la sediul episcopiei cu

¹ Această lucrare a beneficiat de suport financiar prin proiectul „Cercetare doctorală și postdoctorală inovativă și relevantă pentru piața muncii”: POCU/380/6/13/124146, proiect cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Capital Uman 2014-2020.

² Zenovie Pâclișanu, „Istoria Bisericii Române Unite”, în *Perspective*, an XVII, număr 65-58, 1994-1995, pp. 344-345.

³ Nikolaus Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, I-II, Oniponte, 1885, pp. 533-540.

ocazia sinodului general. Quantumul ei era de câte un florin de preot. Permișiunea colectării acestei taxe era concedată la începutul fiecărui mandat episcopal, deci presupunea o derogare imperială la fiecare nou mandat început de către episcopi.⁴ Primele informații mai concrete asupra valorii censului, dar și a fluxului de încasare și administrare a acestei taxe, ne revin din perioada în care Inochentie Micu-Klein era la Roma. De restanțele censului și incapacitatea de plată a clerului s-a lovit și episcopul Inochentie Micu-Klein în anii de ședere în scaunul episcopal. Un exemplu, concret semnalat, este cel al protopopului Ioan Tarța de la Săcălășeni care, în 1737, îi scria episcopului Inochentie Micu-Klein că se confruntă cu dificultăți mari în strângerea dăjdirilor deoarece preoții nu au posibilități materiale, iar insistența sa nu ajută deloc în colectarea dărilor.⁵

Chiar de la începutul exilului, Inochentie Micu-Klein a cerut, printr-o scrisoare, vicarului general (acesta fiind protopopul de Biia) să i se trimită banii rezultați din veniturile episcopale; chiar l-a îndemnat pe vicar să vândă din resursele episcopiei o parte din cereale, fructe sau recolta viticolă, motivând că are nevoie de bani pentru a se întoarce în dieceză și pentru a lupta cu dușmanii bisericii sale.⁶ Vicarul nu a mai apucat să îi răspundă deoarece în ziua în care a fost emisă scrisoarea, 23 martie 1745, a murit. Cererea nu se oprește aici, deoarece episcopul Inochentie Micu-Klein, prin nunțul apostolic de la Viena, Serbelloni, îi transmite lui Aron să i se trimită banii rezultați din veniturile episcopale, fiind apăsător de lipsuri și trai greu la Roma.⁷

Având în vedere acest context, încasarea censului catedralic a fost esențială pentru vicar, fiind un venit în plus care îl ajuta în a face față cheltuielilor sporite de susținerea episcopului la Roma. Printr-un decret din 21 martie 1747, emis de către Maria Terezia, i se comunică vicarului general permișiunea și modalitatea de a încasa censualul catedralic, precum au avut-o și alți episcopi înainte de el, în valoare de un florin renan, fapt ce denotă că împărăteasa păstrează o cutumă dată și ulterior. Toată suma trebuia să fie adunată și trimisă la sediul episcopal și la data stabilită de către el, vicarul general.⁸

Între timp, înainte de emiterea acestui decret referitor la încasarea censului catedralic, la solicitările repetate ale episcopului aflat în exil, trimise atât Vienei, cât și clerului din dieceză, i s-au trimis o parte din veniturile episcopiei.⁹ De exemplu, în 10 septembrie și în 6 noiembrie 1746, Inochentie

⁴ Greta-Monica Miron, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania: cler și enoriași (1697-1782)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2004, p. 85.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Francisc Pall, *Inochentie Micu-Klein: Exilul la Roma: 1745-1768*, volum II, partea I, Cluj-Napoca, Editura Viața Creștină, 1997, p. 51, document 16.

⁷ *Ibidem*, p. 167, document 64.

⁸ Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, *Fond Colecția de documente Blaj*, număr 99 (în continuare S. J. C. A. N.).

⁹ Francisc Pall, *Inochentie Micu-Klein*, pp. 57-59.

Micu-Klein i-a cerut lui Petru Pavel Aaron urgentarea trimiterii a 1000 de florini din fondul episcopiei (făcând referire la censul catedralic) și cei 3000 de florini din venitul propriu rezultat din domeniul episcopal. Aaron a confirmat trimiterea celor o mie de florini; o altă sumă de 500 de florini fusese trimisă mai târziu la data de 20 mai 1747, confirmarea fiind făcută de nunțitul Serbelloni.

Începând cu anul 1747 scrisorile referitoare la încasarea și gestionarea censului au fost mult mai dese decât în anii anteriori. Plângerile episcopului Inochentie Micu-Klein despre situația grea din exil au fost mult mai dese, mai ales în contextul negocierii demisiei și a pensiei. În aceste împrejurări, sechestrul din 12 mai 1747 al bunurilor episcopale și anume al veniturilor domeniului Blaj a fost o decizie cu efecte semnificative asupra veniturilor episcopale disponibile. Unul dintre scopuri a fost să îl preseze pe Inochentie Micu-Klein să demisioneze.

În condițiile în care episcopul Inochentie Micu-Klein s-a arătat nemulțumit de modul de gestionare a veniturilor episcopale, Guvernul transilvan i-a cerut vicarului să explice cum s-au colectat taxele de la preoți în anii în care Inochentie Micu-Klein făcea vâlvă cu scrisorile sale trimise atât spre Viena, cât și spre protopopii din episcopia unită.¹⁰ O primă înștiințare a Guvernului a fost cea din 28 martie 1748 în care i se reamintește vicarului modul de încasare a censului de către protopopi și se stabilește o întrevvedere la Sibiu, în 25 mai, cu comisia trimisă de la Viena în care urma să se discute situația episcopiei și a preoților în general.

În contextul în care episcopul aflat în exil a cerut, în repetate rânduri, să i se trimită bani din veniturile episcopiei și a aruncat o undă de îndoială asupra corectitudinii străngerii/administrării fondurilor, la solicitarea Curții vieneze, Guvernul a cerut, în anii 1747-1751, clarificări despre situația colectării censului și a gestionării acestuia. I-a solicitat lui Petru Pavel Aaron să specifice sumele strânse din catedralic pentru a fi transmise mai departe Tezaurariatului. În 6 septembrie 1750, Guvernul revine solicitând situația censului catedralic pe ultimii doi ani, 1748-1749, argumentând cererea prin faptul că nu se cunoaște destinația sumelor colectate.¹¹ I se cere vicarului să trimită un raport detaliat despre aceste colecte.¹²

Vicarul a răspuns la aceste cereri prin două specificații, clare și detaliate, referitoare la încasarea censului catedralic. Primul document de acest gen este din anul 1747. Documentul nu este datat, dar putem deduce din textul documentului că a fost scris după data punerii sechestrului pe domeniul

¹⁰ În corespondență sunt amintite scrisorile trimise către: protopopul de Blaj în 9 aprilie 1747, protopopul de Juc, tot în aceeași dată, protopopul de Balomir în 30 septembrie 1747, acestea fiind de natură financiară, cerându-le acestor protopopi să îi trimită încasările din veniturile preoțești.

¹¹ Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, *Documente Inventariate (D. I.)*, 5/1750 (în continuare S. J. A. A. N.).

¹² *Ibidem*, 7/1750.

episcopal. În prima parte a lui este expusă situația colectelor pe anii 1745-1747 (de la plecarea episcopului Inochentie Micu-Klein, până la punerea sub sechestr). Tabelul cuprinde situația a 46 de protopopiate și numele protopopilor care au strâns banii, delimitarea tabelară fiind pe anii în care s-a adunat censul catedralic (1745, 1746 și 1747) și moneda în care s-a plătit, anume florinul renan (moneda imperială) și subdiviziunea lui crăițarul.¹³ A doua specificație, din 27 septembrie 1750, cuprinde informațiile pe anii 1747-1750. Dacă în documentul din 1747 apar 46 de protopopiate, de această dată sunt înregistrate doar 38.¹⁴ Nici acest document, ca și cel de dinainte, nu este semnat; putem presupune că au fost redactate fie de vicar, fie de un membru al administrației episcopiei.

Ce situație dezvăluie informațiile culese de Petru Pavel Aron? Aflăm că între anii 1745-1747 s-au adunat 1043,29 florini renani (plus 246,25 florini renani menționați pe un supliment separat), iar între anii 1747-1750 au fost colectați 1750 de florini renani și 44 cruceri/crăițari. Fără vreo explicație suplimentară putem observa o îmbunătățire a colectării și deci o mărire a sumelor adunate. Din ambele specificații rezultă că anul 1747 a fost cel mai dificil în adunarea censului; dacă în primul document apar doar patru protopopiate cu dările la zi (plus încă 13 care au trimis banii colectați după punerea sechestrului, implicit după realizarea primului tabel),¹⁵ același număr de protopopiate fiind amintit și în specificația din 1750.

Anul	Suma colectată (florini renani)	Nr. Protopopiate
1745	364,15	16
1746	636	25
1747	42,51; 317,54 ¹⁶	4+13 17
1748	429,30	26
1749	554	26
1750	449,20	23

¹³ *Ibidem*, 6/1747, f. 1rv.

¹⁴ *Ibidem*, 8/1750, f. 3rv.

¹⁵ *Ibidem*, f. 4.

¹⁶ Sumă adunată după punerea sechestrului din 12 mai 1747 pe domeniul episcopal Blaj.

Strângerea parțială a censului, întârzierile, păsurile, este posibil să fie în parte rezultatul mișcării lui Visarion Sarai, care a îndepărtat preoți de la unire, în parte rezultat al pauperității preoților sau al sincopelor în colectare. Cert este că sumele sunt relativ mici în comparație cu numărul de preoți din dieceză. Conform conscripției din 1750, numărul de preoți uniți nu trecea de 2100,¹⁷ iar censul catedralic colectat nu a depășit în niciun an suma de 1000 de florini, ceea ce înseamnă că a fost plătit de aproximativ jumătate dintre preoții înregistrați în conscripții.¹⁸ În specificația din 1750, în care se prezintă situația din perioada sechestrului domeniului episcopal, colectele sunt la fel sau chiar mai mici decât în anii anteriori (sumele nefiind mai mari de 600 de florini).¹⁹

Situația pare foarte sumbră având în vedere că apropiatul episcopului Inochentie Micu-Klein, directorul fiscal al episcopiei Petru Dobra, a expus o situație total diferită de ceea ce prezintă aceste două specificații. Conform calculelor sale, censul colectat ar fi trebuit să graviteze în jurul valorii de 2500 de florini renani, în condițiile în care estima contribuția preoților la un florin renan și 34 de craițari și i-a inclus în calcul și pe cei care părăsiseră unirea; suma era, deci, una ipotetică.²⁰ Rămâne și întrebarea de ce a calculat veniturile din cens pornind de la contribuția de un florin și 34 de craițari în contextul în care, prin decrete imperiale, valoarea se stabilise la un florin renan.

Aruncând o privire asupra întinderii protopopiatelor și, mai ales, asupra numărului de preoți dintr-un protopopiat, ne putem face o idee asupra modului în care protopopii s-au implicat în colectarea acestei taxe. Cifrele sugerează pe de o parte zelul, implicarea protopopilor (ei erau cei care trebuiau să le solicite preoților taxa), dar și disponibilitatea celor din urmă de a plăti. Era un exercițiu anual de gestionare a banilor care indică, până la urmă, un comportament fiscal.

Contribuțiile pe acești șase ani (1745-1750) au fost destul de arbitrare și inegale. Cert este că există câteva protopopiate în care adunarea censului și distribuirea lui spre sediul episcopal s-a făcut în fiecare an. Este vorba de Veneția (protopopiat cu întindere mare, dar doar cu 41 de preoți uniți potrivit conscripției din 1750), din care, în anii 1745-1746, s-a adunat suma maximă de 41 florini renani, fluctuând pe urmă, în 1747-36 florini renani, 1748-32 florini renani, 1749-40 florini renani, iar în 1750 doar 5 florini renani. Următorul protopopiat a fost Făgăraș, prima reședință episcopală, cu 25 de preoți înregistrați în conscripția din 1750,²¹ care a fluctuat conform celor două

¹⁷ Costin Feneșan, *Izvoare de demografie istorică, volum I, Secolul al XVIII-lea Transilvania*, București, s. n., 1986, pp. 256-315.

¹⁸ S. J. A. N., *Documente Inventariate*, 6/1747.

¹⁹ *Ibidem*, 8/1750. Pe anii 1747-1750 s-au adunat: 1747-317,54; 1748-429,3; 1749-554; 1750-539,2 florini renani.

²⁰ Greta-Monica Miron, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania: cler și enoriași (1697-1782)*, p. 85.

²¹ Costin Feneșan, *Izvoare de demografie istorică*, pp. 256-257.

specificații: 1745-24 florini renani, 1746-25 florini renani, 1747-17 florini renani, 1748-24 florini renani, 1749-30 florini renani, iar în 1750-20 florini renani. Deși nu sunt înregistrate cu sume plătite anual, totuși, prin comparație cu alte protopopiate, Jucu și Tiur, au fost printre cele mai conștiincioase. Erau protopopiate întinse, Jucul fusese administrat ani la rând de un vicar episcopal, iar protopopiatul Tiur cuprindea sate din preajma reședinței episcopale.

În cazul protopopiatului Jucu, cu un număr de 133 de localități și 142 de preoți uniți (potrivit conscripției din 1733),²² media încasărilor din cens este în jurul sumei de 25 de florini renani; cea mai mare contribuție a fost cea din 1750, de 43 de florini renani; pentru anul 1749 nu se înregistrează nimic.²³ Până la conscripția din 1750 nu se știe exact numărul preoților din acest protopopiat, dar aruncând o privire pe statistica făcută după 1750 putem deduce ușor faptul că erau mulți preoți uniți, mai mulți decât o arată sumele strânse (184 de parohii, în creștere față de conscripția din 1733).²⁴

În cazul protopopiatului Biia (31 de parohii), anul 1747 a fost cel în care soldul este înregistrat cu zero, în rest contribuțiile fiind cuprinse între 20 și 60 florini renani, sumele cele mai mari fiind înregistrate în primii doi ani, 1745 și 1746 (40, respectiv 60 florini renani) și cele mai scăzute în 1748 (26) și 1749 (20).²⁵

Inconsecvența străngerii censului a fost predominantă în acești șase ani (1745-1750), cazurile cele mai fericite fiind cele de mai sus cu câte cinci sau chiar șase ani de contribuții. Lista continuă cu protopopiate care au contribuit doar patru ani, precum: Bistra, Colun, Monor, Someș Odorhei și Iclandu Mare. Din alte protopopiate s-a colectat censul în doar trei ani: Armeni, Țichindeal, Sovata, Broșteni, Dobra. Sau în doar doi ani: Bobâlna, Sadu, Hunedoara, Paro (Trei Scaune), Vaideci, Copru, Țentea, Chioar, Geomal. Singurul protopopiat care apare doar cu o contribuție în aceste două specificații este protopopiatul Alba (1750-26 de florini renani).²⁶ Protopopiate precum Balomir, Abafaia sau Hopârta în ambele specificații apar cu zero. Pe lângă contribuția protopopiatelor în specificația din 1747 este trecut (în a doua jumătate a tabelului) și „Archimandritul”, fără să i se menționeze numele, ca fiind contribuabil la taxa censului, dar cu contribuție zero.²⁷

Din bibliografia de specialitate putem deduce trei mari motive care au dus la strângerea relativ mică a censului catedralic între anii 1745-1750: agitația

²² Nicolae Topogan, *Românii din Transilvania la 1733. Conscripția Episcopului Ioan In. Klein de Sadu*, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană, 1898, p. 45.

²³ S. J. A. A. N., *Documente Inventariate*, 6/1747, f. 1 și 8/1750, f. 3. Protopopiatul Jucu a contribuit în 1745-20 florini renani, 1746-25 florini renani, 1747-20 florini renani, 1748-30 florini renani, 1750-43 florini renani.

²⁴ Greta-Monica Miron, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania: cler și enoriași (1697-1782)*, p. 122.

²⁵ S. J. A. A. N., *Documente Inventariate*, 6/1747, f. 1 și 8/1750, f. 3.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, 6/1747, f. 1.

din primăvara lui 1744 a călugărului sârb Visarion Sarai, influența episcopului Inochentie Micu-Klein asupra protopopilor și mișcarea pro-ortodoxă după plecarea protopopului Nicolae Pop de Balomir din Principatul Transilvaniei.

Luând cronologic, agitația din martie-aprilie provocată de trecerea lui Visarion Sarai prin principat, a avut un efect local. Itinerariul său scurt, din 11 martie-20 aprilie 1744, a cuprins doar patru protopopiate: Hunedoara, Hațeg, Zarand și Alba.²⁸ Predicile călugărului sârb au avut efectul scontat, teama instaurată în rândul laicilor, dar și a clericilor s-a făcut simțită și în cazul contribuției la censul catedralic. Potrivit celor două specificații, din protopopiatul Hațeg nu s-a adunat nici măcar un florin, cel mai probabil aici s-a simțit mult mai tare trecerea lui Sarai. Cel mai probabil protopopii au fost mai preocupați de restabilirea liniștii în satele afectate, decât de adunarea censului.²⁹ Celelalte două protopopiate afectate de mișcarea lui Visarion Sarai, Zarand și Alba, au contribuit la censul catedralic doar în anii 1749-1750.³⁰

Excepția la aceste restanțe referitoare la cens o fac protopopiatele din zona Hunedoarei deși doar frânturi rămân unite; Dobra, al cărui protopop a refuzat, în 11 martie 1744, să îl întâmpine pe călugărul Visarion,³¹ nu are contribuții la cens în 1745, în 1746 vine cu o contribuție mică de 7,4 florini renani, iar în 1747 cu una și mai mică de 2,33 florini renani.³² Pentru un protopopiat cu 89 de sate, cu 45 de preoți, sumele par nesemnificative, poate pentru că nu au plătit suma integrală și doar o parte, cât au avut? De aici nu sunt sumele întregi. Protopopiatul Hunedoarei chiar a rămas restant la încasarea censului de la preoți, protopopul Zaharia trimite doar în 1746 14 florini renani, iar următoarea mențiune apare abia în 1750, cu 27 de florini.³³

În afara efectelor mișcării lui Visarion, exilul episcopului a afectat situația episcopiei unite. În refuzul său de a-l excomunica pe teologul iezuit, episcopul Inochentie Micu-Klein l-a excomunicat pe Petru Pavel Aaron din funcția de vicar general, scriindu-le protopopilor de Blaj și de Biia să anunțe clerul local, protopopii, cu privire la decizia lui. Cu această ocazie, vladica a apelat la bunăvoința clerului său cerând trimiterea unei părți din veniturile adunate de la preoți. Corespondența principală în acest sens a avut-o, în special, cu protopopii de Blaj și Jucu. La 9 aprilie 1747 îi trimite protopopului

²⁸ Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, volum I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2002, pp. 203-204.

²⁹ Greta-Monica Miron, „Acțiune ortodoxă-acțiune catolică. Efectele mișcării lui Visarion Sarai în Hunedoara, Hațeg, Zarand și Alba”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai-Historia*, număr II, 2005, pp. 3-4.

³⁰ S. J. A. A. N., *Documente Inventariate*, 8/1750, f. 3rv. Alba-Iulia apare în specificația din 1750 cu contribuția de 26 de florini renani, iar din Zarand protopopul trimite 10 florini renani în 1749 și 16 florini renani în 1750.

³¹ Zenovie Pâclișanu, „Istoria Bisericii Române Unite”, p. 319.

³² S. J. A. A. N., *Documente Inventariate*, 6/1747, f. 1.

³³ *Ibidem*, 6/1747, f. 1, 8/1750, f. 3.

de Blaj, Ioan Szakadati, o scrisoare în care îi permite să adune de la preoți așa-zisele venituri vlădicești, cum le numește el, pominoacele, censul și să i le trimită în cel mai scurt timp la Roma prin nunțiatură.³⁴

În urma decretului, Nicolae Pop din Balomir convoacă o parte din protopopi la o adunare generală (după data de 25 august 1747) pentru a susține cauza episcopului Inochentie Micu-Klein. La această adunare participă protopopii din Blaj, Daia, Armeni, Broșteni, Tiur, Hunedoara, Dobra, Bistra și Veneția.³⁵ Istoricul Zenovie Păclișanu amintește faptul că 15 protopopi,³⁶ adunați la Blaj în 28 august 1747, au protestat împotriva abdicării forțate a episcopului. Alte demersuri de acest gen au fost provocate de către protopopi fără să dea de știre vicarului Aaron, singurul om de legătură fiind protopopul de Făgăraș, care îl anunța când se întruneau sinoade ale protopopilor susținători ai lui Inochentie Micu-Klein.³⁷

Această ignorare a vicarului general, numit vicar apostolic de către Papă ulterior, se vede și în încasările censului. Protopopiate precum Balomir, Biia, Blaj, Daia, Armeni, Broșteni, Tiur, Hunedoara și Dobra în 1747 nu contribuie deloc la taxa censului, în cazul Tiurului fiind singurul an în care nu contribuie. Alte protopopiate susținătoare a cauzei episcopului autoexilat, precum Veneția, Bistra și Jucu, apar în specificațiile referitoare la cens cu contribuții apropiate de cele estimate. De unde această ruptură de sediul episcopal? Influența episcopului Inochentie Micu-Klein asupra acestor protopopi i-au făcut să nu mai trimită censul sediului de la Blaj? Acești protopopi au trimis bani episcopului la Roma pe alte căi decât cele oficiale? Căile prin care au trimis bani par mai puțin relevante decât faptul că au trimis bani fără să se consulte cu vicarul Aaron. Dacă sumele au ajuns sau nu la Roma din partea protopopilor nu se știe oficial, deoarece vlădica Inochentie Micu-Klein amintește și mulțumește nunțiatării doar pentru sumele trimise din partea episcopiei. Cert este că episcopul se amestecă în administrarea episcopiei, prin intermediul corespondenței, dând directive și indicații de ordin economic. Un exemplu este scrisoarea din 9 aprilie 1747 destinată administratorului domeniului episcopal, Dănilă Mardsinay, căruia îi cere să nu-i mai dea nimic lui Aaron și să i se trimită o parte din veniturile domeniului, cele care i se cuvin.³⁸ Câteva luni mai târziu, în 17 iunie 1747, Inochentie Micu-

³⁴ Zenovie Păclișanu, *Correspondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein 1746-1768*, București, Editura Cultura Națională, 1924, p. 72.

³⁵ Idem, „Istoria Bisericii Române Unite”, pp. 361-363.

³⁶ Idem, *Correspondența din exil*, p. 106. Scrisoarea este trimisă de către noul vicar general, Nicolae Pop de Balomir, către ceilalți protopopi în care cheamă enoriașii la sinodul general din 8 septembrie 1747, lista cu numele protopopilor și a protopopiatelor din care fac parte fiind trecute în scrisoare din 22 septembrie 1747.

³⁷ Zenovie Păclișanu, „Istoria Bisericii Române Unite”, p. 364.

³⁸ Idem, *Correspondența din exil*, pp. 66-67.

Klein îi scrie magistrului poștei din Jucu, Ioan Timandi (fratele protopopului de Jucu, Ștefan Timandi), comunicându-i primirea unei scrisori și îl asigură de discreția convorbirii lor, liniștindu-l prin faptul că el, vlădica, nu are obiceiul de a dezvălui numele destinatarilor în scrisorile sale astfel că liniștit îl poate ajuta financiar.³⁹ La data de 9 septembrie 1747, Inochentie Micu-Klein îi trimite o scrisoare aceluiași magistru de poștă, în care cere sprijinul financiar clerului.⁴⁰ În urma investigațiilor făcute de către autorități, protopopii au răspuns următoarele: „[...] *Am scris și am contribuit fiecare și i-am trimis episcopului, care se afla departe de Scaun, bani, pentru că nu știam că acest lucru este interzis*”⁴¹

O a treia cauză a sumelor atât de mici adunate din cens este dată de mișcarea pro-ortodoxă. În momentul în care li s-a permis câtorva protopopi să plece la Viena pentru a-și susține cererile enumerate și în actele sinodului din 8 octombrie 1747, actele acestui sinod având o mare însemnătate pentru lupta românilor din secolul al XVIII-lea, printre acești protopopi delegați se afla și Nicolae Pop din Balomir (cel pe care îl numise Inochentie Micu-Klein protopop în locul lui Aaron și căruia îi cere sprijin financiar)⁴² care, în loc să ia drumul Vienei, pleacă în Țara Românească, împreună cu câțiva aderenți (spre sfârșitul lunii mai 1748), iar apoi ajunge la Moscova unde intră sub protecția țarinei Elisabeta Petrovna. Plecarea lui din protopopiat se vede și în colectarea censului, deoarece contribuția acestei taxe este notată cu zero în ambele specificații, cel mai probabil nu a fost cine să îl adune după plecarea lui, iar în anii în care se afla în protopopiat faptul că era apropiatul episcopului aflat în exil este posibil să-l fi determinat să nu trimită bani spre sediul episcopal.

Oricum, agitațiile ortodoxe au avut și repercusiuni financiare după cum arată Petru Dobra în una din scrisorile sale, în care subliniază faptul că scrisorile false din care reiese că împărăteasa este o susținătoare a mișcării antiunioniste și imboldul dat de patriarhul sârb de la Karlowitz îngreunează adunarea censului catedralic.⁴³ E posibil ca, în lipsa episcopului și în contextul agitațiilor ortodoxe, preoții să-și fi pus întrebarea pentru cine dau banii? Cert este că sumele mici ne arată o situație fragmentară a adunării acestei taxe.

Adunarea arbitrară a censului și în celelalte protopopiate nu poate fi totalmente justificată de aceste trei motive majore, alte motive poate mai nesemnificative care nu ne sunt prezentate în documente au dus la suma totală atât de mică a censului în acești șase ani.

³⁹ *Ibidem*, p. 91.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 104.

⁴¹ *Ibidem*, p. 367 (autorul nu dă numele semnatarului acestui paragraf, dar nici contextul în care s-a scris acest lucru).

⁴² *Ibidem*, p. 108 (prin vicarul Nicolae Pop de Balomir cere, din nou, sprijinul clerului, pentru a i se trimite bani pe ascuns prin călugării pirași. Identic ca și conținut, Inochentie Micu-Klein trimite aceeași scrisoare și protopopului de Blaj).

⁴³ *Ibidem*, p. 375.

A doua parte a documentelor remarcă atenția cu care sunt însemnate aceste date. Pentru anii 1745-1747 se arată că din cei 1043 de florini renani o parte, și anume 310 florini renani, plătiți în două tranșe (una de 200 de florini renani și o alta de 110 florini renani), au fost trimiși episcopului la Roma; 100 de florini renani au fost alocați agentului episcopiei la Viena (salariul lui pe un an). Lista continuă și cu alte cheltuieli de ordin administrativ precum: cheltuieli pentru imprimarea unor decrete și pentru plata protectorilor unirii (instituții de curtea vieneză în urma mișcării lui Visarion Sarai).⁴⁴ Alți bani au mers spre protopopul de Jucu, Ștefan Timandi, în două tranșe, una de 64 de florini renani, a doua de 20 de florini renani. Aceste cheltuieli depășesc jumătate din suma colectată pe acești trei ani (suma rămasă după aceste cheltuieli fiind 208,34 florini renani).⁴⁵ S-au făcut deci cheltuieli de personal, unele care nu suportau amânare.

Potrivit specificației din 1750, censul catedralic a fost cheltuit după cum urmează: 750 de florini renani au fost trimiși episcopului Inochentie Micu-Klein (primirea acestor bani a fost confirmată și de nunțul apostolic), 250 de florini renani au fost trimiși agenților episcopiei la Viena și 1020 de florini renani au fost alocați întreținerii alumnilor aflați la Viena.⁴⁶

Dovadă că sumele nu se colectau la timp este precizarea din 18 octombrie 1751, în care este amintită colectarea unor sume restante pe anii 1745-1747 (943 florini renani, 58 creițari), respectiv după punerea sechestrului din 1747, până în 1750 (114 florini renani, 46 creițari).⁴⁷

Faptul că unii protopopi aveau datorii față de episcop reiese și din nota trimisă de Inochentie Micu-Klein Cancelariei Aulice, în 8 mai 1751, în care menționează, printre altele, și protopopi care mai aveau datorii față de el. Ca de exemplu, protopopul Gabol din Săuraș care îi datora suma de 550 florini renani.⁴⁸ La câteva zile distanță, în 21 mai 1751, același episcop trimite o scrisoare agentului negociator (trimis de Maria Terezia), delegându-l pe nepotul său, Demetriu Muntiu, și pe protopopul Avram Dăianu, să verifice autenticitatea sumelor strânse din veniturile episcopale.⁴⁹ La scrisoarea din 5 august 1751, Cancelaria gubernială din Transilvania îi cere lui Petru Pavel Aaron un alt act justificativ în legătură cu censul catedralic. Tot în această scrisoare, Inochentie Micu-Klein anunță că renunță la pretențiile sale din veniturile episcopale cu condiția să se mai facă o verificare a acestor venituri suplimentare din censul catedralic. Ca răspuns, Guberniul transilvănean îi cere vicarului general, la 10 octombrie, date despre încasarea censului de la plecarea

⁴⁴ Greta-Monica Miron, „Acțiune ortodoxă-acțiune catolică”, p. 2.

⁴⁵ S. J. A. A. N., *Documente Inventariate*, 6/1747, f. 3v.

⁴⁶ *Ibidem*, 8/1750, f. 5.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 6.

⁴⁸ Francisc Pall, *Inochentie Micu-Klein: Exilul la Roma*, volum II, partea II, p. 232.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 241.

episcopului din principat până în ziua demisiei acestuia și despre cheltuielile care s-au făcut.⁵⁰ Pentru prima dată i se cere și o specificație a persoanei care a făcut aceste constatări. Răspunsul nu întârzie, fiind trimisă la 18 octombrie încă o specificație cu exact aceleași sume amintite și în anul anterior, sumele fiind identice, iar cheltuielile rămase neschimbate.⁵¹ Aceleași date sunt prezente și într-o scrisoare trimisă încă odată în 20 noiembrie, tot de către vicar, Guberniului transilvănean.⁵²

Investigațiile și cererile despre cens au fost destul de dese pentru o perioadă atât de scurtă (în special în ultimii doi ani, respectiv 1749 și 1750). O scrisoare de o mai mare amploare trimisă de vicar Guberniului transilvănean este cea de la 25 octombrie 1751. Este de amintit această relatare a vicarului general deoarece prin scrisul lui mic, alungit și destul de înghesuit, umple în jur de cinci pagini de explicații și destăinuiri. Reamintește sumele adunate din cens, bani care nu au fost adunați toți la timp și de aceea nu au fost cheltuiți chiar toți. Mai amintește investigațiile ulterioare ale protopopilor (investigație cerută și de Guberniu în scrisori anterioare, referindu-se la situația colectării mai anevoioase a taxelor), dar și situația relativ grea a preoților, scuzând astfel sumele atât de mici colectate din cens. La sfârșitul scrisorii promite puterii politice, Trezoreriei, că va trimite anual o circulară cu referire la colectarea censului catedralic.⁵³

În urma acceptului de a se pensiona, potrivit deciziei imperiale, episcopul Inochentie Micu-Klein urma să fie întreținut din veniturile episcopale, anume cele ale domeniului Blaj. Pensia anuală a fost stabilită la 1200 de florini renani. De asemenea, din aceeași resursă urmau să fie plătite și datoriile acumulate de episcop în anii scurși de la venirea sa la Roma. În acest sens, împărăteasa decide însă, ca aceste datorii să fie plătite din veniturile episcopale. Mai explicit, într-o scrisoare din 10 octombrie 1751, trimisă de Guberniu (sunt două scrisori cu conținut diferit trimise spre episcopie), i se amintește vicarului că trebuie să îi plătească lui Inochentie Micu-Klein toate datoriile din acest cens catedralic. De asemenea și pensia anuală de 1200 de florini renani trebuie asigurată din veniturile episcopale.⁵⁴ Dacă pensia era asigurată din viitoarele colecte (din veniturile domeniului episcopal și nu din cens, deoarece acestea sunt mai mari și mai sigure), i se amintește că datoriile ar putea fi plătite din colectele de pe cei cinci ani anteriori. Nu se știe suma pe care o datorează episcopul, dar faptul că vicarul revine cu cele două specificații din 18 octombrie, respectiv 20 noiembrie 1751, denotă că resursele financiare nu sunt atât de generoase precum le prezintă Inochentie

⁵⁰ S. J. C. A. N., *Colecția de documente Blaj*, D. 132.

⁵¹ *Ibidem*, D. 133.

⁵² *Ibidem*, D. 136.

⁵³ *Ibidem*, D. 129 (3 file față-verso).

⁵⁴ *Ibidem*, D. 131.

Micu-Klein în cererile sale. O notă trimisă în 5 decembrie 1751 întărește cele enunțate mai sus privitor la plata creditorilor (datoriile făcute în perioada celor cinci ani de exil, perioadă în care el susține că nu a primit ajutor substanțial din partea episcopiei).⁵⁵

Deși adunarea censului catedralic se face încă din perioada secolului al XVII-lea, fiind o tradiție dinaintea Episcopiei Unite, date atât de exacte și repetitiv amintite nu s-au păstrat din câte știm până în această perioadă. Din datele adunate pe cei șase ani (am inclus și anul 1745) se poate observa o medie care nu trece de 1000 de florini renani pe an, în anumiți ani cifrele indicând o frecvență de sub 500 de florini renani. Luat pe lângă veniturile ceva mai stabile ale episcopiei (dată de starea recoltelor), anume domeniul Blaj care însuma 6000 de florini renani anual, împărțiți conform planului din 28 martie 1736,⁵⁶ censul colectat pe acești șase ani reprezintă, în medie, o treime din veniturile totale ale episcopiei. Este de remarcat că, adunat fiind de la cler, a fost direcționat în bună parte spre cheltuieli legate de personalul diecezei. Nu au fost investiții în proiectele edilitare, de exemplu (poate și pentru faptul că sumele adunate nu erau mari). Colectați de la cler, în parte, s-au întors la cler, prin plata agenților de la Viena, a căror sarcină era aceea de a reprezenta la Curte interesele clerului unit. În situația specială creată de plecarea episcopului Inochentie Micu-Klein la Roma, a fost folosit pentru a acoperi această cheltuială suplimentară-întreținerea episcopului.

Cuantumul censului a fost afectat și de situația instabilă a Bisericii Unite. Revoltele provocate de călugărul Visarion au dus la părăsirea unirii de credincioși și preoți sau la părăsirea principatului, preoții fie au fugit în Țările Române, fie au trecut la ortodoxism.

Schimbul de scrisori a fost în mare parte între guvernul transilvănean și episcopie, prin consilierii guberniali și prin nunțul apostolic (situația era aflată atât de împărțită, cât și de către Inochentie Micu-Klein). Răspusurile foarte explicite atât când vine vorba de încasări (colectele făcute pe ani, specificația când vine vorba de sechestr), cât și cheltuielile făcute (care au fost sumele alocate, în ce dată, cui și unde), sugerează că Petru Pavel Aaron a fost un atent administrator al bunurilor diecezane. Deși în unele documente uită sau omite să se semneze, modul de exprimare și ideile referitoare la această taxă îl recomandă ca persoana care a stat în spatele emiterii/redactării acestor documente. Cele două statistici pe care le-am avut în vedere, prin partea în care se notează cheltuielile efectuate, grație acribiei lor, dezvăluie un vicar, viitor

⁵⁵ *Ibidem*, D. 135.

⁵⁶ *Ibidem*, D. 72. Proiectul contractual de gestionare a veniturilor rezultate de domeniul Blaj, în care sunt împărțite veniturile în mod egal între episcop și mănăstire. În proiect sunt prevăzute următoarele: întreținerea teologului iezuit din venitul episcopului, întreținerea călugărilor și a alumnilor care vor studia în viitorul seminar diecezan. În primă fază, o mare parte din aceste venituri vor merge la consolidarea reședinței episcopale și la construirea mănăstirii.

episcop, interesat să fie cât mai explicit pentru a convinge asupra corectitudinii sale. A fost o modalitate de a risipi îndoiala care a planat asupra sa. Interesul său pentru evidența financiară extrem de bine pusă la punct trădează acel bun administrator care reușeste să ridice, pe bazele puse de episcopii anteriori, episcopia la confortul financiar scontat. După anul 1751, nu se mai cunosc date atât de detaliate și frecvente despre această taxă, cel puțin în arhivele episcopiei, poate și pentru că, renunțând la demnitatea episcopală și primind o pensie anuală, Inochentie Micu-Klein nu a mai atras atenția asupra ei.

**The Situation of the Cathedral Fee from the
Bishopric of Făgăraș between 1745-1751**

(Abstract)

Because of the forced departure of bishop Inochentie Micu-Klein to Rome and the death of the vicar, archpriest Nicolae of Biia, Petru Pavel Aaron become the general vicar of the diocese. He had to deal with both the administration of the diocese and the problem caused by the arrival of the monk Visarion Sarai. From the financial point of view, the situation of the diocese was far from ideal, the disturbances brought by Visarion's visit in the spring of 1744 led to a revolt among the archpriestship and priests. Bishop Klein's rather difficult situation in Rome and his repeated complaints lead to increased evidence in documents of this tax, called the „census catedralic”. All of these records on this tax are the result of vicar Aaron's request to collect the „census catedralic”, in order to support the exiled bishop. The documents include data of the collected money, and also about those who had the task of collecting those funds. Moreover, in the documents it is also highlighted the real situation of the archpriestships after the departure of the bishop from the Principality. Bishop Klein's influence on financial administration was especially evident in the action of the archpriests, who were quite influential in their first part of his exile. Therefore, this paper aims to show firstly how the vicar succeeded to manage the situation of collecting the money and secondly, how he used those funds for administration. Those aspects show the vicar's abilities to administrate a diocese under the pressure of social and political events that took place inside the diocese.

Keywords: greek-catholic diocese, economical resources, Petru Pavel Aaron, Inochentie Micu-Klein.

MATEI NICOLA (1829-1905), UN CENTURION DE SEAMĂ AL LEGIUNII ARIEȘULUI

Dr. Nicolae Dumbrăvescu

Liceul Teologic Greco-Catolic „Sfântul Vasile cel Mare” Blaj

Revoluția de la 1848/1849 din Transilvania a dat o întreagă pleiadă de tineri care, într-o primă fază a revoluției, au informat populația satelor despre adunările de la Blaj, i-au călăuzit la acestea și au ținut discursuri înflăcărâte atât la Blaj, cât și în localitățile lor de baștină. Apoi, tot o serie de tineri au mers, alături de cei doi episcopi Andrei Șaguna (la Viena) și Ioan Lemeni (la Cluj), pentru a face cunoscute autorităților doleanțele românilor transilvăneni. În toamna anului 1848, când a izbucnit războiul civil, tot acești tineri s-au pus în fruntea țăranilor români ocupând funcțiile de prefecti, viceprefecti și tribuni ai legiunilor românești constituite după modelul militar roman, pentru a evidenția vechimea și continuitatea românilor în spațiul transilvănean. Dacă prefectii de vază ai legiunilor transilvănene (Avram Iancu,¹ Ioan Axente Sever,² Ioan Buteanu,³ Nicolae Vlăduțiu,⁴ Vasile Moldovan,⁵ Simion Balint,⁶ Alexandru

¹ Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, ediția a II-a, București, Editura Științifică, 1968; Florian Dudaș, *Avram Iancu-eroul românilor*, Oradea, Editura Lumina, 1993; Gelu Neamțu, *Avram Iancu-mit, realitate, simbol*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2012; Ștefan Pascu, *Avram Iancu-viața și faptele unui erou și martir*, București, Editura Meridiane, 1972; Ioan Ranca, *Avram Iancu pe baricadele Apusenilor. Relatări contemporane ale unor apropiați și adversari*, Târgu-Mureș, Editura Pax-Historica, 1996; Ioan Ranca, Valeriu Nițu, *Avram Iancu. Documente*, București, Editura Științifică, 1974; Pompiliu Teodor, *Avram Iancu în memorialistică*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1972.

² Nicolae Dumbrăvescu, „Pagini de „memorialistică mărunță” despre prefectul Ioan Axente Sever”, în *Astra Salvensis*, an III, număr 5, 2015, pp. 55-71; I. Gheorghe Biriș, *Ioan Axente Sever și timpul său*, ediția a II-a revizuită și completată cu adnotări, texte și alte documente și fotografii de Liana Biriș, Voichița Ionescu, Blaj, Editura Astra, 2011; C. Constantin Gomboș, „Prefectul Axente Sever în timpul revoluției transilvane de la 1848-1849”, în *Columna 2000*, număr XXXVII-XXXVIII, 2009, pp. 27-29; Finca Lazăr, *File Salvate: aspecte din activitatea lui Axente Sever*, Sibiu, Editura Psihomedica, 2008; Ioan Gabor, *Ioan Axente Sever. Un nume pentru neuitare (1821-1906)*, Sibiu, Editura Tribuna, 2006; Gheorghe Stănescu, „Ioan Axente Sever, simbol al demnității naționale (3/15 aprilie 1821-13 august 1906)”, în *Dacoromania*, număr XXV, 2006, pp. 33-34; Gheorghe Stănescu, „Un erou transilvănean: Ioan Axente Sever”, în *Historia*, număr LIX, 2006, pp. 41-43; Adrian T. Pascu, *Ioan Axente Sever (1821-1906): viața și activitatea militantă*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1985.

³ Vasile Iuga, *Ioan Buteanu, fiu al Sighetului, erou și martir național*, Cluj-Napoca, Editura Societății Culturale Pro Maramureș „Dragoș Vodă”, 2012; Călin Dorin Petric, „Repere ale istoriei locale buceșene. Ioan Buteanu (1821-1849)-eroicul prefect al Zarandului”, în *Perspective istorice. Revista Asociației profesorilor de istorie din România „Clis”-filiala Hunedoara*, număr 1, 2010, pp. 34-41; Iosif Pop jr., „Ioan Buteanu, fiu al Sighetului și erou al neamului românesc”, în *Maramureș vatră de istorie milenară*, volum V, Cluj-Napoca, 2004, pp. 311-312; Valer Hosu, „Două destine împlinite tragic: Ioan Buteanu și vărul său Mihai Lupu Hosu”, în *Maramureș vatră de istorie milenară*, volum V, pp. 307-310; Ioan M. Bota, „Cinstirea unui mare și vrednic înaintaș-prefectul Ioan Buteanu”, în *Maramureș vatră de istorie milenară*, volum V, pp. 303-306; Eugen Hulea, „Ioan Buteanu”, în *Apulum*,

Bătrâneau, Vasile Simionas,⁷ Constantin Romanu Vivu,⁸ Petru Dobra,⁹ au beneficiat de complexe cărți studii și articole, ceilalți viceprefecți, tribuni și vicetribuni, cu excepția tribunilor Legiunii a III-a de Câmpie, Ioan Oros alias Rusu,¹⁰ Petru Bonta,¹¹ Iacob Olteanu¹² și Iosif Tămaș,¹³ au rămas uitați în

număr X, 1972, pp. 387-395; Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848-49*, București, Editura Casei Școalelor, 1928.

⁴ Petre Baciu, *Prefectul Câmpiei ardelenne*, București, Editura Litera, 1977; Ioan Chiorean, „Nicolae Vlăduțiu”, în *Profiluri Mureșene*, volum II, Târgu-Mureș, 1973, pp. 17-30; Ioan Oltean, „Momente din activitatea Prefectului Câmpiei, Nicolae Vlăduțiu”, în *Apulum*, număr X, 1972, pp. 397-406;

⁵ Nicolae Dumbrăvescu, „Vasile Moldovan. Prefectul Legiunii a III-a de Câmpie”, în *Oglinda Literară*, număr CXX, 2011, pp. 7350-7351 și număr CXXI, 2012, p. 7630; Paul Abrudan, *Prefectul Pașoptist Vasile Moldovan*, București, Editura Militară, 1970; Petre Baciu, *Prefectul Legiunii a-III-a*, București, Editura Litera, 1976.

⁶ Ioan Furdui, „Simion Balint și alte personalități ale Roșiei Montane”, în *Istorie și societate. Studii și comunicări*, volum I, Ploiești, 2010, pp. 85-87; Gelu Neamțu, „Arestarea, cercetarea, deținerea și eliberarea lui Simion Balint la 1848”, în volumul *Națiunea Română. Idealuri și realități istorice. Acad. Cornelia Bodea la 90 de ani*, București, 2006, pp. 270-289; Traian Rus, *Simion Balint fiu al Țării Moșilor*, Cluj-Napoca, Editura Eta, 2003; Teodor Șandor, „Simion Balint, prefectul vechilor săline (Turda)”, în volumul *1848-Blajul și amintirea Revoluției*, Blaj, 1998, pp. 194-202; Eugen Hulea, „Simion Balint”, în *Apulum*, număr X, 1972, pp. 421-431; Nerva Hodoș, *Simion Balint: Viața și luptele lui în Munții Apuseni ai Ardealului la 1848-1849*, București, 1913.

⁷ Nicolae Dumbrăvescu, „O consemnațiune mai puțin cunoscută a protopopului Ștefan Moldovan privitoare la victimele Revoluției de la 1848-1849 din Transilvania”, în volumul *Fragmente din trecut. Tinerii cercetători și istoria*, coordonat de Anamaria Macavei, Diana-Maria Dăian, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2015, pp. 121-125; Idem, „Un izvor narativ mai puțin cunoscut despre tinerii uciși în Cluj în timpul Revoluției de la 1848-1849”, în *Astra Sabensis*, an II, număr 4, 2014, pp. 37-40; Vasile Lechințan, *Martiri români din Câmpia Transilvaniei la 1848. Alexandru Bătrâneau, Vasile Simonis și Vasile Turcu*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 1996; I. Chiorean, „Alexandru Bătrâneau”, în *Profiluri Mureșene*, volum II, Târgu-Mureș, 1972, pp. 31-44; Ștefan Pascu, *Alexandru Chiorean alias Bătrâneau*, Sibiu, Editura Asociațiunii „Astra”, 1939.

⁸ Valentin Borda, Viorica Dutcă, Traian Rus, *Avram Iancu și prefectii săi*, Târgu-Mureș, Casa de Editură „Petru Maior”, 1997, pp. 104-113; Ioan Chiorean, „Constantin Român-Vivu”, în *Profiluri Mureșene*, volum I, Târgu-Mureș, 1971, pp. 119-130.

⁹ Valentin Borda, Viorica Dutcă, Traian Rus, *Avram Iancu*, pp. 94-103; Gheorghe Anghel, „Petru Dobra, un prefect martir al Revoluției de la 1848 din Transilvania”, în *Apulum*, număr X, 1972, pp. 373-386.

¹⁰ Nicolae Dumbrăvescu, „Ioan Oros alias Rusu-o viață, o istorie, un destin”, în *Sentenția*, Târgu-Jiu, Editura Academica Brâncuși, 2013, pp. 61-78; Maria Totu (coordonator), *Bărbai ai datoriei 1848-1849. Mic Dicționar*, București, Editura Militară, 1984, pp. 244-245; Ioan Chiorean „Ioan Oros (Rusu)”, în *Profiluri Mureșene*, volum I, Târgu-Mureș, 1971, pp. 81-90; Vasile Netea, „Un memorialist pașoptist. Ioan Oros alias Rusu”, în *Studii. Revistă de Istorie*, tom 22, număr III, 1969, pp. 517-529.

¹¹ Nicolae Dumbrăvescu „Petru Bonta: un martir uitat al Revoluției de la 1848-1849 din Transilvania”, în *Astra Sabensis*, an III, număr 6, 2015, pp. 173-179.

¹² Idem, „Iacob Oltean-un tribun uitat al Revoluției de la 1848-1849 din Transilvania”, în *Analele Aradului*, număr 3, 2017, pp. 546-558.

¹³ Nicolae Dumbrăvescu, „Iosif Tămaș-un tribun uitat al Revoluției de la 1848-1849 din Transilvania”, în volumul *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat și Crișana*,

negura timpului. Prin urmare, pornind de la această constatare, ne propunem ca în acest articol să aducem în atenția istoricilor și pasionaților de istorie viața și activitatea centurionului Legiunii Arieșului, Matei Nicola.

Centurionul Matei Nicola s-a născut în anul 1829. Despre formarea sa intelectuală se cunosc puține date; cert este faptul că la momentul izbucnirii revoluției era jurist. Se implică activ în Revoluția de la 1848/1849 din Transilvania, iar după cea de-a treia adunare de la Blaj din septembrie 1848 este numit centurion al Legiunii Arieșului, condusă de Simion Balint. Din această postură s-a preocupat de organizarea lagărului său, organizând taberele de lăncieri de la Geomal și Cheile Râmețului. Împreună cu lăncierii din aceste tabere, Matei Nicola a păzit drumul ce duce de la Aiud, spre interiorul Munților Apuseni.

În luna februarie a anului 1849, centurionul Matei Nicola a participat, împreună cu prefectul Simion Balint, la luptele de apărare a localității Baia de Arieș, unde s-a distins prin curajul și vitejia sa. Tot în luna februarie, centurionul Matei Nicola a participat la luptele de la Sălciua, unde s-a făcut remarcat din nou, reușind să învingă împreună cu lăncierii săi mult mai numeroasa armată revoluționară maghiară ce încerca să pătrundă în interiorul Munților Apuseni.¹⁴ În luna martie a anului 1849, centurionul Matei Nicola a luptat alături de tribunul Ioan Ciurileanu în bătălia de la Cacova Ierii. În această bătălie, Matei Nicola a comandat, alături de I. Daniel și Grațian Crățianu, aripa dreaptă a trupei românești. Bătălia a fost crâncenă și a ținut aproape întreaga zi. În urma acestei lupte, trupa românească comandată de Matei Nicola a ieșit învingătoare, iar trupele maghiare au fost alungate până dincolo de Valea Ierii. Pe parcursul acestei bătălii, trupele revoluționare maghiare au pierdut cinci luptători, printre care se găsea și comandatul lor, Debretzi.¹⁵ Tot în luna martie 1849, centurionul Matei Nicola, alături de lăncierii săi, a învins 600 de gardiști maghiari, în localitatea Valea Ierii. Apoi, a luptat cu lăncierii săi împotriva a 1200 de insurgenți maghiari, în bătăliile de la Valea Ierii și dealul Nerghești.

În luna aprilie a aceluiași an a apărut, împreună cu vicetribunul Ioan Daniel, tabăra de la Cacova. La 13 aprilie 1849, centurionul Matei Nicola a participat la luptele de la Ocolușul Mic, unde trupa de lăncieri de sub comanda sa i-a învins pe maghiarii care au lăsat pe câmpul de luptă șapte morți. Din partea românilor au căzut doar doi lăncieri și alți patru au fost răniți.¹⁶ În luna

XII, coordonat de Doru Sinaci, Emil Arbonie, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2017, pp. 96-99.

¹⁴ Enea Hodoș, *Simion Balint: din istoria vieții sale, fapte și lupte din Munții Apuseni ai Ardealului în 1848-1849*, Sibiu, Editura Arhidiecezană, f. a., p. 34.

¹⁵ *Revoluția românilor din Transilvania 1848-1849. Rapoartele prefectilor revoluției Avram Iancu, Ioan Axente Sever și Simion Balint*, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Ioachim Lazăr, Deva/Cluj-Napoca, Editura Călăuză/Editura Argonaut, 2014, p. 169.

¹⁶ Nicolae Bocșan, Rudolf Gräf, *Revoluția de la 1848 în Munții Apuseni. Memorialistică*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 156.

mai a anului 1849, centurionul Matei Nicola, alături de tribunii Ioan Ciurileanu, Clemente Aiudeanu, Ioan Rațiu și Vasile Fodor, au atacat trupele maghiare din Valea Mureșului, pe care le-au învins inițial însă, fără a fi sprijiniți de trupele imperiale din cetatea Alba-Iulia, au fost nevoiți să se retragă din nou în zona Munților Apuseni, care erau mai ușor de apărat în fața mulțimii maghiare.¹⁷ Tot în luna mai a anului 1849, s-a implicat în luptele din jurul cetății Alba-Iulia, unde s-a făcut remarcat prin curajul și actele sale de vitejie, alături de tribunii Clemente Aiudeanu, Ioan Nemeș, Ioan Raț, Vasile Fodor, Partenie Raț și de preotul Nicolae Repede din Geoagiu.¹⁸

La începutul lunii iunie a respins, împreună cu lăncierii săi, o nouă trupă maghiară, ce venise de la Trascău și Sîngeorgiu. În 13 iunie 1849, centurionul Matei Nicola, alături de luptătorii săi, a învins o trupă revoluționară maghiară de 600 de soldați ce încercau să atace orașul Baia de Arieș. Această trupă a fost alungată de viteazul luptător până la muntele Bedeleu înspre Câmpia Transilvaniei. În urma acestei bătălii, trupa maghiară a lăsat pe câmpul de luptă 14 morți.¹⁹ În luna iulie a anului 1849, centurionul Matei Nicola, împreună cu tribunii Vasile Fodor și Ioan Ciurileanu, înving o nouă trupă maghiară care venea de la Aiud și se îndrepta spre interiorul Munților Apuseni. Bătălia decisivă a avut loc la Trascău.

După Revoluția de la 1848/1849 din Transilvania, Matei Nicola a rămas, în continuare, un susținător al cauzei naționale a românilor transilvăneni.²⁰ În anii ce au urmat revoluției, Matei Nicola și-a desăvârșit studiile în domeniul juridic, avându-i colegi pe Ieronim și Octavian Barițiu și pe Petru Godolan și Ioachim Murășan, cu care a petrecut, după susținerea examenului de maturitate, și le-a povestit despre eroicele și sângeroasele lupte din timpul revoluției.²¹ După finalizarea studiilor juridice, Matei Nicolae s-a așezat la Abrud unde a locuit pentru o perioadă în casa colegului Basiliu Bașiota, unde mai locuia și Amos Frâncu și mai apoi a sosit și Iosif Hodoșiu. Se pare că, în anul 1856, Matei Nicola a reușit să-și cumpere o casă în Abrud unde s-au mutat cu toții în iarna aceluiași an. În anul 1857, Matei Nicola a fost numit „*adjutant de prov. de justiție*” la Teiuș, motiv pentru care a fost nevoit să se mute din interiorul Munților Apuseni. De la Teiuș, Matei Nicola a fost numit notar la Alba-Iulia unde nu a zăbovit prea mult timp deoarece, în anul 1861, a fost numit procuror la judecătoria din Abrud.²²

În luna februarie a anului 1860, Matei Nicola a participat la un bal organizat la Alba-Iulia alături de vechi tovarăși de luptă sau personalități

¹⁷ Enea Hodoș, *Simion Balint: din istoria vieții sale*, p. 45.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Nicolae Bocșan, Rudolf Gräf, *Revoluția de la 1848 în Munții Apuseni. Memorialistică*, p. 183.

²⁰ Maria Totu (coordonator), *Bărbați ai datoriei 1848-1849*, p. 192.

²¹ Enea Nicola, „Tribunul Matei Nicola”, în *Transilvania*, număr VI, 1926, p. 284.

²² *Ibidem*, p. 285.

culturale ale Transilvaniei, între care îi amintim pe Ioan Axente Sever, Ilie Măcelariu, Nicolae Găitan, Augustin Ladai, Grigore Borgovan și Amos Frâncu, pentru a strânge fondurile necesare înființării unui muzeu la Blaj, după cum rezultă dintr-o scrisoare trimisă de Amos Frâncu, către cumnatul său Hodoș: „*Vino dar pe sâmbăta viitoare-11 Februar-la Alba-Iulia, la bal, unde o să fie adunată o părticică a românilor, 7, cam poți socoti care: Măcelariu, Acseste, Nicola, Găitanu, Ladai, Borgovanu*”.²³

În perioada 13-16 ianuarie 1861, Matei Nicola a luat parte la Conferința Națională de la Sibiu, unde a fost ales membru al comisiei permanente alături de Ioan Aduleanu, Iacob Bologna, Ilie Măcelariu, Pavel Vasici, Antoniu Vestemean, Ioan Pinciu, George Barițiu, Ioan Pușcariu, Ioan Axente Sever, Ioan Rațiu, Dumitru Moga, Georgie Domșa, Spiridon Fetti, Iosif Hodoș, Ioan Alexi, Alexandru Bohățel și Alexandru Lazăr.²⁴ În 17 octombrie 1861, Matei Nicola a participat la Adunarea Comitatensă de la Alba-Iulia unde, după ce a sosit Ioan Axente Sever cu un grup de români fluturând steaguri tricolore, a renunțat la funcția pe care o avea în cadrul adunării alături de Iosif Hodoș, Simion Balint și Amos Frâncu și au părăsit sala alături de Ioan Axente Sever și grupul său de români transilvăneni.²⁵ Despre ultimii ani din viața ai centurionului Legiunii Arieșului, Matei Nicola, informațiile lipsesc cu desăvârșire; cert este că a părăsit lumea cu dor în anul 1906, în același an cu prefectul Legiunii Blajului, Ioan Axente Sever.

Matei Nicola (1829-1905), an Important Centurion of the Arieș Legion

(Abstract)

The revolution of 1848/1849 in Transylvania gives a whole bunch of young people who fought hard to achieve a series of rights for the Transylvanian Romanians. This gallery also includes the centurion Matei Nicola who, starting from the autumn of 1848, participates in most of the battles on the eastern side of the west. After the revolution he completes his law studies, and soon becomes a notary in Alba-Iulia and later a judge in Abrud. He is also a strong supporter of the national cause of the Transylvanian Romanians, fighting for the national cultural actions carried out by the Transylvanian Romanians during the second half of the 19th century.

Keywords: Centurion, revolution, struggles, national cause, notary, judge.

²³ *Documente privind Mișcarea Națională a românilor din Transilvania între anii 1849-1918 (30 iunie 1859-26 februarie 1861)*, volum III, coordonator Simion Retegan, București, Editura Academiei Române, 2006, p. 42.

²⁴ *Ibidem*, p. 509.

²⁵ *Ibidem*, volum V, coordonator Simion Retegan, București, Editura Academiei Române, 2008, p. 180.

ANEXE DOCUMENTARE

Tribunul Matei Nicola

Primum următoarele și le dăm bucuos loc în coloanele revistei noastre:

„Dar n-a fost ceea ce putea să fie, dacă și-ar fi schimbat penele și cu oportunism ar fi agonisit mijloace de a-și îndulci bătrânețile”.

Iată ceea ce, pe lângă „Taica Axente” a d[omnu]lui Virgil Șotropa, din ultimul număr al revistei „Transilvania”, se mai poate afirma și despre alți contemporani și tovarăși de luptă din acele vremuri sfinte, „pe când azi mulți nu înțeleg cum poate cineva să trăiască, fiind dârș și consecvent la severe principii de viață”.

Spre ilustrare țin a arăta un exemplu mai mult din acestea și a servi și cu unele date autentice la alcătuirea istoriei naționale.

Mai doresc să aprob, ca martor ocular, cele susținute în „Gazeta Transilvaniei” despre eroul nostru Avram Iancu, reproduse de G. B. D., tot în același număr al revistei d[umnea]voastră.

Născut și trăit în atmosfera postbelică a anilor 1848, legănat și giuguilit de brațele acestui erou legendar, cu câtă pricepere puteam avea la etatea de 7 ani din viață, îmi amintesc cum adeseori din graiul lui ascultam istoria, scrisă de chiar faptele sale, nu îmi aduc însă aminte să-l fi auzită vreodată grăind vreun cuvânt smintit, ori de câte ori se afla în casa noastră, unde de multe ori zăbovea zile de-a rândul, în pelegrinajul său veșnic ce făcea în cuprinsul dragilor săi Munți Apuseni.

Nu, Avram Iancu n-a suferit de alienații mintale. El a suferit de o dezechilibrare morală, în urma decepției pătimite prin nesuccesul luptelor sale ideale.

Mai auzeam istoria și din graiul lui Balint și Axente, iar tatăl meu își propusese a scrie și a îndrepta inexactitățile scriitorilor contemporani, de care se află d[e] e[xemplu] în «Memoriile» lui Sterca Șuluț. Dar moartea-durere-1-a răpus mai înainte de a-și împlini acea dorință.

Fără a voi să pun la un loc anumit în istoria neamului pe tatăl meu, tribunul Matei Nicola, doresc să fixeș amintiri istorice ce arată și ele cum alții, „expunându-și de multe ori viața” și „ținând la severe principii de viață”, au putut „trăi ca oameni cinstiți” și „muri sărmani”.



Cluj, 23.XI.1905

Mult iubite și stimate D[omnu]le D[octo]r!

Cu fericitul D[umnea]tate tată și în veci neuitatul meu amic Matei, am legat prietinie adevărată când a pus examenul de maturitate. După depunerea aceluia ne-am adunat vreo 6 studenți la cuartirul lui Ieronim și Octavian Barițiu, împreună cu un anumit Petru Godolan și Ioachim Murășan și aci tata D[umnea]voastră ni-a povestit atacurile sale cu maghiarii de la Bedeleu, Geoagiul de Sus și Cheia Râmeților, Bucium, Muntari și Corna, unde în tot locul agresorii au fost alungați și fugăriți, dar de Trâmpoiele nu mi-a amintit niciodată, se pare dar greșită informația scriitorului din gazetă, pentru că nici amintirile istorice nu vorbesc despre vreo bătaie de la Trâmpoiele-comună numită și astăzi ca pe timpul Romanilor Trans Ampelum.

Cu ocaziunea unei comisii ce o avurăm laolaltă la Remeți, pe când din Alba-Iulia până la Stremț, Geoagiul de Sus cu un fiacru (trăsură) slab, am dormit în Geoagiu, în șura preotului, mi se pare Repede-și apoi a doua zi dimineața suindu-ne călare, am plecat peste stânca de munte Peleş, către Râmeț. Din sus de Geoagiu se întinde un platou până sub Peleş, loc arabil și puțin tufiș-după cum spunea tatăl D[omniei] tale chiar asemenea situat și în anii 1848/9. Pe acest platou ajunseseră insurgenții și în ziua bătăii. Tatăl D[omniei] tale se afla cu românașii săi, în eucistă unui avut român, care își avea casa, șura și alte încăperi economice ale sale pe coasta Peleşului, situată spre Geoagiu. Matei, văzând cum înaintează ungurii-ei erau ca la 5-600-să repede din înălțime cu vreo 400 de inși, între care numai ca la 100 de pușcași și întâmpinându-i deasupra păduricei Geoagiului îi respinge până în sat, dar o parte dintre ei, luându-se pe vale în sus, ajung până la Mănăstirea din Cheia Remeților, unde Matei îi urmărește, îi bate și alungă spre hotarul, mi se pare, a Cetii. Bătăliile acestea au ținut 2 zile și o noapte. Din ostașii tatălui D[omniei] tale au căzut morți și răniți 11 inși, dar de cea parte la vreo 30 de inși, căci românii țieluiau (țineau) când pușcau, iar lăncerii se aruncau ca orbi în șirurile lor. Tot teritoriul de bătaie ni-l arată cu ocaziunea acelei călătorii, ba și terenul pe unde a alergat, conducând bătaia.

La Bedeleu a alergat în ajutorul tribunului Fodor, tata, adeverește de același nume din Abrud, și aici a bătut pe insurgenții de la Aind.

Mergând odată pe dealul Muntari-Corna, ca să ajungem mai în grabă decât alții, care mergeau pe vale cu căruța la Detunata, îmi arată pe unde a alungat pe ungurii lui Hatvani și Kemeny Farkas, odată aruncându-i spre gura Cornii, iar de altă dată spre Bucium-Sat. Poziția de la strămoșii din jos de locuința lui Zsurca Ioan, gornicul, lângă Piatra lui Căliman, a apărât-o cu multă bravură, până ce a alungat pe unguri din valea Buciumului, spre drumul ce duce către Zlagna.

Fiind transpus de la Miercurea la Abrud, a tras în locuința mea, în casa unde locuiește acum prota (protopopul) Petru Popovicu și mai târziu la noi s-a adăpostit și Amos Frâncu. În iarna spre 1856 ne-am mutat cu toții-lângă care s-a asociat și Iosif Hodoșiu-în casa, care formează acum proprietatea D[omniei] Voastre. Aici am locuit 4 inși împreună până în Iunie 1857, când eu, însurându-mă, m-am strămutat de la prietenii mei. Nu mult

timp după aceea, fiind tatăl D[umnea]tale denumit ca adjunct prov., de justiție, s-a strămutat din Abrud la Teiuș și de aici a fost numit notar public în Alba-Iulia și apoi la 1861, procuror în Abrud, în care timp, ca ales deputat, a luat parte activă la dieta din Sibiu.

În timpul cât a stat în Abrud a înființat casinul românesc.

În oficiu era harnic, deștept și cu multă aplicabilitate, era indulgent față de cei învinuiți și drept și pătrunzător în judecățile sale. Dar pe cei răi și fără de caracter, bună oară ca pe H... îi ura din suflet. Acest acum amintit răufăcător a cauzat în procesul Alexandru Lazăr către Boieru Nicolae și în procesul tangent de rămasul Iancului tare multe supărări și neplăceri, astfel cât la urmă se văzu silit a propune Asociațiunii un juriu, în care aveam să intru și eu, dar la urma-urmelor Asociațiunea, văzând și pătrunzând în cărțile H... lui i-a de-tras plenipotenția și a complanat cauza, plătind lui Mateiu ce era datoare să-i plătească [...].

Apoi, iubite Enea, să-ți mai spun una: Eu, care avusesem mai mult o creștere germană, corespondam cu tată meu într-un timp-el era raționist officier la reg. Thurn Taxis-în limba germană. El mă vede odată scriind o epistolă în limba germană. Odată mă apostrofează: „Mă, român ești tu ori te-ai dat dracului (urmează o injură drastică), ori tatăl tău e german, de-i scrii în aceea limbă?”. „Ba nu sunt german, dar așa m-am dedat”. Atunci mi-a smuls hârtia și mi-a pus înainte alta curată și mi-a zis „de azi încolo scrie-i numai românește” și din acel moment eu am devenit român adevărat, mi-am abonat gazeta și am început a învăța, a scrie românește.

Din acest adevărat fapt poți judeca ce mare român a fost și cât de mult iubea el românii...

Al stimat D[umnea]tale,

De binevoitor, ss. Basiliu Bașiota



Cluj, 7.X.1905

Mult stimabilă Doamnă!

Dar precum crivățul și vânturile cele reci nu cruță brazii cei mai puternici, cei mai sănătoși și cei mai giganți așa și valorosul tribun de pe platoul Geoagului de Sus, Cheia Remeșilor, de pe colinele dealurilor dintre Corna și Bucium Muntari și de pe toate locurile pe unde îl ajungea soarta ca să combată inamicii cauzei române; a trebuit să sucumbe unei simple răceli, care și-a contras-o, după cum am înțeles, chiar de pe acele locuri, unde în prezent își învârtea peana pentru drept și dreptate, odinioară învârtea sabia cu un curaj și cu o virtute tinerească numai pomenită... să nu suspin și eu pentru încetarea din viață a unui mare brav între bravi, care ca un leu s-a aruncat la stânca lui Căliman, din jos de locuința gornicului Jurca Iuon din B. Izbita, asupra sperverilor, care vreau să străbată pe Buciumani și Muntari în sus, ca să jefuiască și să ucidă un popor brav și muncitor, a căror muieri, neveste și fete ca trase prin urechile acului rostogoleau bolovani asupra agresorilor. Încetarea din viață a fericitului meu amic Nicola rămâne și va rămâne un non omnis moriar. Eul

său va trăi pentru istoria română până când vor mai trăi românii... mângâie-te că ai avut un tată iubit și stimat de mulți, căci caracterul lui a fost tare și neînfrânt-puțini bărbați să știu bucura de asemenea calități și virtuți. Despre el putem zice cu Horațiu: *Virtus et tenacem propositi virum. Non civium ardor prava iubentium, Non vultus instanti tyrani. Mente quatit solida*, iar noblețea lui de inimă a fost mai clară ca noblețea diamantului.

Sărutându-ți mâinile...

De binevoitor stimător, ss. Basillu Bașiota, jude reg[al] pensionat.

Aiud, Iunie 1926, D[octo]r Enea Nicola

Sursă: *Transilvania*, număr 6, 1926, pp. 283-286.



Deva, 8 februarie 1860

Cumnate Hodoș

„Uniți-vă în cuget, uniți-vă în simțiri”, zise Mureșanu, pe care noi vrem și trebuie să-l ascultăm...

Vino dar pe sâmbăta viitoare-11 Februar-la Alba-Iulia, la bal, unde o să fie adunată o părticică a românilor, 7, cam poți socoti care: Măcelariu, Absente, Nicola, Găitanu, Ladai, Borgovanu, cu o grămadă de ofițeri de ai noștri și alți de prin prejur, de aici mă duc eu cu Feti, și Ciacianu. Sperăm o zi sau noapte, frumoasă. Apoi o întâlnire, pe care alții atâta ponderositate pun, ar fi și la noi de mare interes și la timpul său...

Din reuniunea cunoscută din Alba-Iulia rezultă până acum peste 200 fl[orini] pentru muzeul din Blaj, și nu știu ce ar mai rezulta și din balul, la care suntem cu toții invitați; de la Sibiu vin vreo 12 jurați; mișcă și pe nenea Balint, și poate mai pe cineva.

Al tău sincer, Frâncu m[anu] p[ropria].

Sursă: *Documente privind Mișcarea Națională a românilor din Transilvania între anii 1849-1918 (30 iunie 1859-26 februarie 1861)*, volum III, coordonator Simion Retegan, București, Editura Academiei Române, 2006, pp. 42-43.

LE DIPLOMATE DIMITRIE I. GHICA A ATHENES. LES DEFIS DE LA PREMIERE MISSION (1898-1900)

PhD Lecturer. Adrian-Bogdan Ceobanu
University „Alexandru Ioan Cuza” from Iași

Au début de l'année 1903, dans les pages du journal „Adevărul” on publiait un article assez dur à l'adresse des ministres de la Roumanie dans l'Orient. À l'exception de l'agent diplomatique de Sofia, Nicolae Mișu, l'auteur de l'article demandait impérieusement le remaniement du corps diplomatique, spécialement le remplacement des chefs de mission de Constantinople, Belgrade et Athènes. À ce moment-là, les trois légations étaient dirigées par Alexandru Em. Lahovari, Edgar Mavrocordat et Dimitrie I. Ghica. Sur le dernier, il notait qu'il était „un personnage de l'aristocratie roumaine, et non de l'aristocratie intellectuelle et diplomatique”.¹ L'article était subjectif plutôt en ce qui concernait le représentant dans la capitale de la Grèce, étant donné que Ghica ait commencé, dès la fin du XIX^e siècle, à traduire, du grec en roumain, *Les Histoire d'Hérodote*, en quatre volumes.² En progressant du général au particulier et en utilisant des sources variées (des documents de l'archive du Ministère des Affaires Étrangères à sa correspondance privée et à son journal, se trouvant à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine), je vais présenter, dans les lignes suivantes, les coordonnées de sa première mission à Athènes, dans une période où les mouvements nationaux des Balkans étaient de plus en plus intenses.

À la fin du XIX^e siècle, la Roumanie avait 11 légations à l'étranger: Athènes, Berlin, Belgrade, Bruxelles, Constantinople, Londres, La Haye, Paris, Petersburg, Rome, Vienne. On y ajoute une Agence Diplomatique à Sofia, en août 1879. La mission diplomatique de la Grèce a été constituée à la fin de l'année 1879, mais il faut préciser que, jusqu'au 31 décembre 1880, le représentant diplomatique d'Athènes a eu le statut de ministre résident. Le premier chef de mission a été Constantin Esarcu, l'ancien agent diplomatique de Rome. Très souvent, les diplomates roumains, tout comme ceux européens, ont évité la capitale Athènes. En 1884, Alexandru Odobescu était préoccupé par la possibilité de mouvoir dans une autre capitale européenne, parmi lesquelles Athènes. Il avait même rédigé un éventuel classement surprenant sa position envers la capitale de la Grèce: „1. Rome, 2. Bruxelles... <sic>, 100. Athènes”.³ Duiliu Zamfirescu avait entendu en 1892 des rumeurs sur son transfert de la capitale de l'Italie dans celle de la Grèce. Il considérait ce

¹ *Adevărul*, dimanche, 3 janvier 1903, p. 1.

² Adrian-Bogdan Ceobanu, „Contributions to the biography of a forgotten translator of Herodotus' *The Histories*: Dimitrie I. Ghica”, dans *Studia Antiqua et Archaeologica*, no. XXVI/2, 2020, pp. 363-375.

³ Alexandru Odobescu, *Opere, X, Corespondență 1884-1886*, texte établi, notes et index par Filofteia Mihai, Rodica Bichiș, Nadia Lovinescu, București, Editura Academiei, 1983, p. 63.

mouvement injuste, étant donné qu'on ne l'ait annoncé préalablement et qu'il devrait y arriver pendant l'été, „*quand il faisait chaud à en s'évanouir*”.⁴ En même temps, entre 1879 et 1914, les relations diplomatiques entre l'État roumain et celui grec ont été le plus souvent interrompues: entre octobre 1887 et février 1888, entre octobre 1892 et juillet 1896 et entre mai 1906 et avril 1911. Ce sont seulement quelques explications pour le grand nombre de chefs de mission, voire 13. Parmi eux, le seul avec deux mandats (1898-1900, 1901-1905) et le plus grand nombre d'années passées aux pieds de l'Acropole a été Dimitrie I. Ghica. Il faut dire du début que ses missions dans la capitale de la Grèce s'identifient avec la période où la Roumanie était dirigée par un gouvernement libéral, et le chef du cabinet et du Ministère des Affaires Étrangères était son cousin Dimitrie A. Sturdza. Ainsi, le facteur politique a joué un rôle important dans sa nomination à Athènes.

Qui était, pourtant, Dimitrie I. Ghica, le ministre à Athènes, et quels sont les plus importants repères de son activité?

Né le 25 mars 1848, à Bucarest, Dimitrie était le fils d'Ion Ghica et d'Alexandrina. Il appartenait à une famille nombreuse, avec cinq sœurs et quatre frères outre lui. Son père, le descendant d'une famille régnante de la Valachie, a été un important politicien de la Roumanie. Il a participé à la révolution de 1848, il a été envoyé en exil (il est parti dans l'Empire Ottoman, occupant même la position de bey de Samos) et il s'est impliqué dans la lutte politique de 1859 pour l'Union des Principautés Roumaines de la Moldavie et de la Valachie; ensuite, il a occupé des dignités ministérielles autant durant le règne d'Alexandru Ioan Cuza, que pendant les premières années du règne de Carol I. En 1881, Ion Ghica a été nommé ministre plénipotentiaire de la Roumanie à Londres, une fonction occupée pour dix ans; à la fin de son mandat, il est revenu dans le pays. Il est décédé six ans plus tard, en 1897. Dimitrie I. Ghica a fait ses études en Grande-Bretagne, tout en étant inscrit chez Wellington College. Après ses études de lycée, le jeune Ghica a continué à étudier en Grande-Bretagne, en suivant les courses de l'Université Cambridge. Il a défendu son doctorat en sciences sociales et politiques en 1872. Après avoir travaillé pour quatre ans en Grande-Bretagne, chez British Museum, Dimitrie Ghica revenait dans le pays à la fin des années 70; les relations familiales ont modelé la carrière de Dimitrie. Il était le cousin de l'épouse de Dimitrie A. Sturdza, l'un des leaders du Parti National Libéral et son président à partir de 1892, Zoe Sturdza, et sa sœur Maria était mariée à son frère Sturdza, George. Ainsi, la filière libérale a marqué son image publique. Dimitrie I. Ghica joignait la diplomatie roumaine en 1883, en activant comme secrétaire de légation, premièrement à Berlin et ensuite à Constantinople. Au moment de

⁴ Duiliu Zamfirescu, *Opere, VII, Corespondența A-M*, édition, étude introductive, notes, commentaires et index d'Al. Săndulescu, București, Editura Minerva, 1984, p. 274.

l'accession dans la diplomatie roumaine, son père, Ion Ghica, était le ministre de la Roumanie à Londres, et D. A. Sturdza était responsable de la politique étrangère de l'Ancien Royaume. On peut deviner que les relations de parenté ont joué un rôle important dans son accession dans le corps diplomatique de la Roumanie. À ce moment-là, l'accession dans le corps diplomatique de la Roumanie se réalisait par nomination; le concours était constitué comme modalité d'accès à partir de l'année 1885. Pour huit ans, jusqu'en 1891, il a activé dans la diplomatie roumaine, et puis il a présenté sa démission. Dans cet intervalle entier, il a alterné la carrière diplomatique avec celle littéraire. Il ne s'est pas éloigné de la vie diplomatique et Dimitrie A. Sturdza l'a réintégré en janvier 1896, comme secrétaire général du Ministère des Affaires Étrangères. Il a honoré cette fonction pour deux ans et demi.⁵

Ainsi, après la période passée dans l'administration centrale du Ministère des Affaires Étrangères, où il a occupé la fonction la plus importante, Dimitrie I. Ghica a été envoyé dans sa qualité de ministre plénipotentiaire et envoyé extraordinaire de la Roumanie à Athènes, à travers le décret régale n° 2442, du 1/13 juillet 1898. À l'âge de 50 ans, il avait le premier poste dans sa qualité de chef de mission. Sa nomination dans la capitale de la Grèce avait lieu dans une période où les relations diplomatiques roumano-hellènes s'étaient rétablies après la résolution de l'affaire Zappa,⁶ qui avait déterminé leur rupture

⁵ Je n'ai pas beaucoup insisté sur sa biographie. Je l'ai réalisée dans d'autres textes. Voir dans ce sens: Adrian-Bogdan Ceobanu, *Secretarii generali ai Ministerului Afacerilor Externe (1878-1918). Studii și documente*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2019, pp. 113-114, 210-212; Idem, „Contributions to the biography”, pp. 363-375; „Archaeology and diplomacy at the beginning of the 20th century; Romanian participations at the archaeological congresses in Athens, Cairo, and Rome”, dans le vol. *Perservera lucere. Studia in memoriam Octaviani Bounegru*, Lucrețiu-Ion Bîrliba, Iulia Dumitrache (ed.), Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, pp. 297-305. De plus, des détails biographiques se retrouvent aussi dans Radu Sc. Greceanu, „Din istoria relațiilor româno-elene. Fondul Dimitrie I. Ghica (Acte diplomatice)”, dans *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași*, tome XXXII, 1995, pp. 299-334; Ion Mamina, „Diplomația românească modernă și reprezentanții ei: portretele unor Ghiculești”, dans *Studii și materiale de istorie modernă*, tome XXI, 2008, pp. 77-82.

⁶ À l'origine de la tension croissante des relations roumano-hellènes liées à la succession Zappa il y a eu une question strictement juridique. Ainsi, conformément aux lois de la Roumanie de cette période-là, on ne pouvait pas laisser comme héritage les biens immobiliers à des citoyens étrangers, étant donné que la propriété était conditionnée par la citoyenneté roumaine. Par conséquent, l'État roumain entraînait en conflit avec l'État grec (qui s'était substitué à la société olympique qui devait devenir le bénéficiaire de la richesse), lorsqu'on se prononçait en faveur des descendants de la Roumanie du défunt Zappa. Le problème s'est amplifié avec le déclenchement des campagnes de presse autant en Roumanie qu'en Grèce. Chaque partie a soutenu son point de vue. Le gouvernement grec a demandé l'arbitrage des puissances signataires du Traité de la Berlin, ce que le gouvernement roumain a refusé, tout en considérant que c'était une question juridique à nature strictement interne. Ainsi, on est arrivé à la rupture des relations diplomatiques, les intérêts

en 1892. Quatre ans plus tard, en juillet 1896, les relations diplomatiques se sont reprises, grâce à l'intérêt de l'Autro-Hongrie. En conformité avec l'historien grec Spyridon Sfetas, la diplomatie austro-hongroise avait en vue même l'encouragement de la signature d'une alliance entre les deux États, vue comme „*l'antidote pour l'influence croissante de la Russie en Bulgarie et Serbie*”.⁷ On n'est pas arrivé à signer une alliance puisqu'il y avait toujours des points de vue différents entre les deux États. Lors de la reprise des relations, la Grèce a nommé à Bucarest un ministre plénipotentiaire, tandis que la Roumanie a envoyé George Bengescu, le ministre de la Roumanie à Bruxelles et à La Haye, à Athènes. Dans ses mémoires, il notait que sa mission a été plutôt provisoire jusqu'à la nomination d'un titulaire définitif. Arrivé à la fin du mois de juillet 1896 en Grèce, Bengescu a repris premièrement l'archive de notre chancellerie- autant qu'on ait rompu les relations diplomatiques, les intérêts des citoyens roumains ont été repris par le représentant de l'Italie- mais de divers problèmes de santé et les froides relations avec le ministre des Affaires Étrangères, D. A. Sturdza, l'ont empêché d'avoir une activité consistante.⁸ Dans sa place, on a nommé un chargé d'affaires, dans la personne de Nicolae B. Cantacuzino, qui se trouvait dans ces moments-là dans la cadre de la Légation de Vienne. Il nous a laissé quelques pages de mémoires, tout comme Bengescu, durant son séjour à Athènes. Arrivé en novembre 1896, Cantacuzino y est resté pour 10 mois, et dans cette période, la guerre gréco-turque s'est déroulée,⁹ déclenchée en avril 1897. Dans ses mémoires, on retrouve des descriptions de la société grecque, des caractérisations du roi George I comme „*un souverain dans le vrai sens du mot*”, ainsi que plusieurs lignes sur „*es beautés de la Grèce*”.¹⁰ Étant donné qu'au lieu de Cantacuzino, on a nommé un secrétaire de légation, on peut observer que seulement à travers la nomination de Dimitrie I. Ghica en qualité de ministre plénipotentiaire, les relations roumano-hellènes devenaient de plus en plus

des Grecs en Roumanie étant repris par la Russie, et de la Roumanie en Grèce par l'Italie (Laura Ulinici, *Afacerea Zappa și conflictul diplomatic greco-român*, Iași, thèse de doctorat, 2012).

⁷ Spyridon Sfetas, „Cadrul istoric al relațiilor politice greco-române (1866-1913)”, dans le vol. *Interferențe româno-elene (secolele XV-XX)*, un volume édité par Leonidas Rados, avec une préface d'Alexandru Zub, Iași, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, 2003, p. 201.

⁸ George Bengescu, *Câteva suveniruri ale carierei mele Ion Ghica, V. Alexandri, Alexandru Labovary*, Bruxelles, Editura Paul Lacomblez, 1899, pp. 325-356.

⁹ Les autorités de Bucarest ont suivi avec attention les événements de Crète, étant donné que les communautés hellènes de Roumanie ont collecté des sommes d'argent pour soutenir les compatriotes. Il semble que, après certains contacts entre les deux familles régales, on a considéré la conclusion d'une alliance, mais qui ne s'est pas matérialisée (Stelian Brezeanu, Constantin Jordan, Horia C. Matei, Tudor Teotoi, Gheorghe Zbucea, *Relațiile româno-elene. O istorie cronologică*, avant-propos de Virgil Cârdea, București, Editura Omonia, 2003, p. 216).

¹⁰ N. B. Cantacuzino, *Amintirile unui diplomat român*, avant-propos par N. Iorga, édition et préface d'Adrian Anghelescu, Iași, Editura „Apollonia”, 1994, pp. 83-90.

consistantes. Sa nomination peut être expliquée. D'une part, il avait une très bonne relation avec D. A. Sturdza, le ministre des Affaires Étrangères, doublée par les relations de parenté. De l'autre part, Ghica avait acquis de l'expérience dans de divers problèmes, même ceux balkaniques, dans l'intervalle où il avait détenu la dignité de secrétaire général de l'institution. Ainsi, Sturdza avait décidé de nommer une personne de confiance dans le poste d'Athènes, dans une période où les relations bilatérales entre les deux États s'étaient normalisées.

Au moment de sa nomination dans la capitale de la Grèce, Ghica devait confronter plusieurs défis: à Bucarest, on avait commencé les négociations avec le représentant hellène pour la conclusion d'une convention consulaire et commerciale, et il devait les continuer comme représentant du Roi Carol I à Athènes. De l'autre part, pour tout diplomate des Balkans, à la fin du XIXe et au début du siècle suivant, le problème des Aroumains de l'Empire Ottoman (qui habitaient dans des groupes compactes en Macédoine, en Épire (les vilayets de Monastir, Ioannina et Salonique) et Albanie (les districts de Durazzo, Avlona et Berat) occupait une place centrale. Ce n'était pas une direction fortuite. Dans une étude publiée récemment, l'historien Rudolf Dinu soulignait que pour approximativement une décennie, entre 1895-1896 et jusqu'en 1905, l'attention des facteurs décisionnels de Bucarest, comme une stratégie de politique étrangère, a été concentrée sur la Péninsule Balkanique, où se trouvait une importante communauté d'Aroumains.¹¹ Après 1878, on avait identifié un mouvement plus intensifié des Aroumains dans l'Empire Ottoman pour nommer un chef religieux valaque. Par exemple, la nomination de Trandafir Djuvara en mai 1896, comme ministre plénipotentiaire à Constantinople, a mené à l'intensification des négociations roumano-ottomanes pour la reconnaissance par sultan d'un prélat roumain comme leader de la communauté. Évidemment, on devait aussi obtenir l'accord de la Patriarchie Œcuménique de Constantinople. En 1894, les délégués de la communauté aroumaine avaient désigné le métropolite Antim de l'Ohrid et du Prespa; le 4 décembre 1896, Antim officiait déjà un service religieux dans la chapelle grecque de Constantinople. Dans ce soir-là, les délégués des Aroumains l'ont proclamé „*premier métropolite des Roumains de l'Empire Ottoman*”. Pourtant, leur geste n'a pas été reconnu par le sultan de l'Empire Ottoman, mais à Bucarest cette nouvelle a suscité de nombreux commentaires.¹² Pour le

¹¹ Rudolf Dinu, „Dimensiunea balcanică în politica externă a Vechiului Regat la finele secolului al XIX-lea. Observații în marginea propunerii sârbe de alianță din decembrie 1900”, dans Idem, *Diplomația Vechiului Regat 1878-1914. Studii*, București/Cluj-Napoca, Monitorul Oficial/Presa Universitară Clujeană, 2014, pp. 109-168.

¹² Trandafir Djuvara, *Misiunile mele diplomatice (1887-1925)*, traduction et postface d'Andrei-Alexandru Căpușan, préface de Victor Bérard, avant-propos à l'édition roumaine de Neagu Djuvara, Iași, Institutul European, 2009, pp. 62-64.

ministre à Athènes, le problème aroumain était même plus urgent, étant donné que les Grecs considéraient que la province de Macédoine devait faire partie des frontières de l'État, tout en invoquant *La Grande Idée*. Les actions déroulées par les Grecs dans cette province, même à travers le soutien tacite des groupements armés, ont aussi eu des implications sur les Aroumains, qui étaient un groupe nombreux luttant encore pour la reconnaissance comme une nationalité distincte dans le cadre de l'Empire Ottoman.¹³

Arrivé dans la capitale de la Grèce, à la fin de juillet 1898, Ghica a été reçu par Al. Zaimis,¹⁴ ministre des Affaires Étrangères et Président du Conseil des Ministres, dans une audience officielle. Au-delà des questions protocolaires, normales pour une telle rencontre, l'officiel grec avait suggéré qu'il connaissait très bien la situation de la Roumanie (grâce aux informations fournies par le ministre grec accrédité auprès du roi Carol I). À cause des questions personnelles, Ghica est revenu assez rapidement dans le pays. En tout cas, le roi de la Grèce ne se trouvait pas à Athènes, raison pour laquelle il ne pouvait pas présenter ses lettres d'accréditation.¹⁵ Pourtant, il a envoyé dans le pays plusieurs rapports comprenant des renseignements sur la politique interne et étrangère de l'État grec, sur la situation financière, ainsi que des caractérisations de certains politiciens grecs. De tels renseignements sont typiques pour les ministres à peine nommés.¹⁶ Après plusieurs mois passés dans le pays, Ghica revenait en Grèce au début de novembre 1898. Avant être reçu par le roi George, le ministre roumain a eu un autre rendez-vous avec Al. Zaimis, qui a souligné plusieurs aspects: le désir d'optimiser les relations roumano-hellènes et de mentionner que la froideur entre les deux États qui avait mené à la rupture des relations diplomatiques „*appartenait au passé*”. L'officiel grec a aussi noté un aspect assez intéressant, voire que les dissensions entre les Grecs établis en Roumanie ont été „transportées” en Grèce, tout en affectant les relations bilatérales.¹⁷ Dans une lettre privée envoyée à D. A. Sturdza, Ghica remarquait, de nouveau, combien Zaimis était au courant avec la situation de la Roumanie: „*J'ai été surpris combien il est au courant des petits détails de nos luttes politiques intérieures et combien il a le jugement juste sur les manœuvres et les*

¹³ Radu Tudorancea, „Minoritari și majoritari. Tensiuni în relațiile româno-elene la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX”, dans le vol. *Minoritățile etnice în România în secolul al XIX-lea*, Venera Achim, Viorel Achim (ed.), București, Editura Academiei Române, 2010, pp. 125-126.

¹⁴ En conformité avec Dimitrie I. Ghica, Al. Zaimis avait des „*liens de sang*” avec notre pays. En effet, Alexandru était le fils de Tr. Zaimis et d'Elena Moruzi, née à Zvoriștea, auprès de Suceava.

¹⁵ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (L'Archive du Ministère des Affaires Étrangères, dans le reste du texte A. M. A. E.), *Fond Problema (collection Problème) 21*, dosar (dossier) 1/Atena (Athènes), f. 92 f/v.

¹⁶ *Ibidem*, f. 93-120.

¹⁷ *Ibidem*, f. 121.

procédés indignes de nos adversaires. Sans être Roumain, je sous Stourdziste sont ses propres paroles et je souhaite pour le bien de votre pays qu'il puisse rester longtemps au pouvoir".¹⁸

L'une des premières réussites de Ghica a été l'installation d'un consul honorifique et sa reconnaissance par les autorités grecques: „*Le Ministère des Affaires Étrangères vient de me communiquer que le Roi de Grèce a accordé l'exequatur à notre nouveau Consul ici. Je l'installerai donc demain dans ses fonctions. Il est venu m'exprimer maintenant ses remerciements pour sa nomination en me chargeant de te les transmettre avec ses respectueux hommages. C'est un homme qui m'a l'air bien et qui jouit ici d'une excellente réputation*".¹⁹ À la fin du XIX^e et au début du XX^e siècle, la Roumanie n'avait pas des consulats de première catégorie en Grèce, menés par des citoyens roumains, mais seulement des consulats de seconde catégorie, honorifiques, menés par des citoyens grecs. Les derniers ne recevaient de la part de l'État roumain aucune rémunération, outre l'argent pour des lettres et des sceaux. Les consuls honorifiques s'occupaient, principalement, des questions commerciales, et ils étaient élus parmi les „*personnes les plus influentes*".²⁰ En 1900, il y avait les consulats d'Athènes, Céphalonie, Corfou et Patras.²¹ Au début de 1899, dans une lettre envoyée à son cousin, Dimitrie A. Sturdza, ministre des Affaires Étrangères, Ghica signalait plusieurs aspects à résoudre. Par exemple, la partie grecque voulait voir signée, sanctionnée et ratifiée la convention consulaire entre les deux États le plus vite possible.²² En ce qui concerne le personnel de la Légation d'Athènes, il ne s'agissait pas d'un personnel nombreux. Outre le chef de mission, Dimitrie I. Ghica, un secrétaire de légation et un interprète étaient employés, aussi.

„La question aroumaine” alimentait les tensions entre les deux États. On a inventorié plusieurs incidents en Macédoine, où les Aroumains donnaient des signes toujours plus clairs d'appartenance à un groupe différent du groupe grec.²³ Les autorités grecques développent un réseau entier de consulats dans l'Empire Ottoman, par l'intermédiaire desquels elles peuvent mieux promouvoir l'idéal national et collecter des renseignements sur les besoins des

¹⁸ Biblioteca Academiei Române (Bibliothèque de l'Académie Roumaine, dans le reste du texte B. A. R.), Secția Manuscrise/Section Manuscrits, *Fond/Collection D. A. Sturdza*, S11(48)/DCCCLXIX, Dimitrie I. Ghica à D. A. Sturdza, 7/19 dec[embre] 1898 (Voir Annexe 1).

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe. Acte și documente*, vol. I (1859-1919), Ion Mamina, Gheorghe Neacșu, George Potra (ed.), București, Editura Fundației Europene Titulescu, 2004, pp. 411-412.

²¹ Ministerul Afacerilor Străine, *Lista personalului administrațiunii centrale și a serviciului diplomatic și consular*, 1900, octobre 15, f. 10.

²² Biblioteca Națională a României (Bibliothèque Nationale de Roumanie, dans le reste du texte B. N. R.), Colecții speciale (Collections spéciales), *Fond Manuscrise*, no. 39523, f. 1-4 f./v (Voir Annexe 2)

²³ Ionuț Nistor, „*Problema aromână*” în *raporturile României cu statele balcanice 1903-1913*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, pp. 168-169.

Chrétiens orthodoxes. Par l'intermédiaire de l'Église et de l'école, il y avait un système de propagande bien coordonné qui fonctionnait.²⁴ Dans une première phase, Ghica s'est limité à envoyer des extraits de la presse hellène concernant les événements de Macédoine au début de l'année 1899, des uns seulement des rumeurs sur d'éventuels accords entre les Albanais, les Roumains et les Serbes pour une action commune dans le but d'obtenir l'autonomie.²⁵ Pourtant, il faisait attention à la propagande hellène dans la Péninsule Balkanique. Par exemple, en mai 1899, il signalait la campagne menée par le journal „Neologos” contre les Aroumains de Macédoine. Les attaques étaient aussi dirigées contre Apostol Mărgărit, le directeur des écoles roumaines de Macédoine, catalogué comme „grec renié”. En réalisant un inventaire des écoles roumaines ouvertes en Macédoine, ainsi qu'un inventaire des montants prévus du budget de l'État roumain pour leur appui, le périodique grec critiquait la politique menée par l'État roumain dans cette direction; cette politique visait (sic) même la dénationalisation des Grecs. Dans ces conditions, Ghica signalait la politique chauviniste du cabinet grec „en dépit de toute la leçon de l'année 1897”.²⁶ Le cabinet roumain préparait à la fin de l'année 1899 plusieurs mesures pour soutenir les Aroumains de Macédoine: la constitution d'une école commerciale en Salonique, la création de 12 écoles à niveau inférieur dans de diverses localités, l'institution de bourses pour les Roumains macédoniens qui étudiaient dans le cadre de l'école de Constantinople, ainsi que l'organisation d'une école professionnelle de métiers à Bitolia.²⁷

Même durant le premier mandat de Ghica dans la capitale de la Grèce, du moment du rendez-vous avec Al. Zaimis en novembre 1898, on a parlé d'une éventuelle rencontre entre le roi Carol I de la Roumanie et le roi George de la Grèce. Au moment de la présentation des lettres d'accréditation, le diplomate roumain a discuté sur ce sujet avec le souverain grec. Le dernier a exprimé le désir d'avoir un rendez-vous lors de son retour du Danemark, mais des problèmes de famille sont intervenus: le décès de sa mère à la fin de septembre 1898.²⁸ Les négociations allaient tergiverser. Le ministre roumain observait, à la fin de l'année 1899, des questions de protocole. Le 14/26 décembre, il a été invité avec son épouse et sa fille à participer au déjeuner offert par le monarque grec. Après le déjeuner, le diplomate roumain a discuté avec le roi de la Grèce concernant un possible rendez-vous avec le monarque

²⁴ Daniel Cain, *Diplomați și diplomație în sud-estul european. Relații româno-bulgare la 1900*, București, Editura Academiei Române, 2012, pp. 137-147.

²⁵ A. M. A. E., *Fond Problema (collection Problème) 21*, dosar (dossier)1/Atena (Athènes), f. 134-150.

²⁶ *Ibidem*, f. 187-193.

²⁷ Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus (L'Archive de Politique Étrangère de l'Empire Russe), *Fond (collection) 169/2, Legația de la București (Légation de Bucarest)*, opis 511/1, dosar (dossier) 101, f. 125.

²⁸ A. M. A. E., *Fond Problema (collection Problème) 77*, Dosare personale (Dossiers personnels), G23, sans pages.

roumain. Même si George I avait voulu avoir ce rendez-vous, il aurait préféré avoir le roi Carol I en Grèce préalablement. La raison: il se trouvait sur le trône depuis 1863, tandis que Carol était venu en Roumanie en 1866, et „*étant donné la hiérarchie, il lui était impossible de faire le premier pas pour une visite officielle*”.²⁹ Dernièrement, après plusieurs négociations, qui ont eu lieu même après le départ de Ghica d’Athènes, le rendez-vous entre les deux a eu lieu à Abazzia, une station de vacances des aristocrates de ces temps-là, en mai 1901.³⁰ D’ailleurs, après plusieurs négociations, la convention commerciale entre les deux États a été signée à Bucarest, le 15/31 décembre 1900, dans une période où Ghica n’était plus le chef de la mission diplomatique à Athènes.³¹

En mars 1900, Ghica attendait un nouveau secrétaire de légation, voire Dimitrie C. Penescu, un diplomate qui activait dans le cadre de l’administration centrale du Ministère des Affaires Étrangères. Dans une lettre adressée à lui, le 25 février/9 mars, il lui disait qu’il l’attendait dans son poste: „*J’ai été très heureux pour votre nomination ici: premièrement, parce que je me trouve seul ici, avec juste un interprète et personne autorisé à gérer en cas d’absence ou de congé, dont j’aurais beaucoup besoin cette année; deuxièmement, parce que j’ai eu le plaisir de vous rencontrer quand nous avons travaillé ensemble et j’ai pu apprécier vos qualités en tant que fonctionnaire et en tant que personne. Alors, je peux seulement me féliciter pour vous avoir comme mon collègue. Vous allez trouver beaucoup à faire ici; il s’agit d’un bon poste pour commencer une carrière où je suis sûr que vous allez briller; je vous souhaite bonne chance et succès. De plus, vous allez avoir l’occasion de voir beaucoup de choses intéressantes et belles ici, une nature merveilleuse pour avoir des mémoires splendides pour l’avenir. Puisque vous êtes un jeune homme culte et sérieux, vous allez sans doute apprécier tout ce qu’Athènes et la Grèce offrent en tant que ressources intellectuelles et culturelles pour un jeune homme d’élite qui préfère l’étude de l’histoire et des beaux-arts aux plaisirs des boulevards des grands capitales européennes*”.³²

Le journal écrit dans la période passée à Athènes dévoile un bon connaisseur de la Grèce antique, avec une passion pour les voyages, qui audite les conférences présentées par les directeurs des écoles étrangères, bien intégré dans la société grecque. Il a eu une bonne relation avec le représentant de la Belgique, le baron Guillaume, ancien secrétaire de la légation belge à Bucarest et marié à une Roumaine, Eufrosina Grădișeanu.³³ Ghica organise et il est invité à des événements divers, comme celui de mars 1900, quand le ministre roumain et son épouse ont eu des invités d’honneur: le prince héritier

²⁹ B. A. R., Secția Manuscrise (Section Manuscripts), A 3822, Jurnal Dimitrie I. Ghica, f. 2.

³⁰ Ionuț Nistor, „*Problema aromână*” în *raporturile României*, pp. 171-172.

³¹ Constantin N. Velichi, „Les relations roumano-grecques pendant la période 1879-1911”, dans *Revue des Études Sud-Est Européennes*, tome VII, no. 3, 1969, pp. 530-533.

³² B. N. R., Colecții speciale (Collections spéciales), *Fond Saint-Georges*, dosar 430, f. 114.

³³ Adrian-Bogdan Ceobanu, *Diplomați în Vechiul Regat. Familie, carieră și viață socială în timpul lui Carol I (1878-1914)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, pp. 65-69.

Nicolae et son épouse Olga, la princesse Maria, des membres du corps diplomatique et plusieurs politiciens grecs, approximativement 70 personnes. Au dernier moment, le roi George a annoncé qu'il ne pouvait pas venir à cause de certains problèmes médicaux. Préoccupé par le déroulement idéal de l'événement, Ghica notait dans son journal, le 7/20 mars 1900: „j'étais préoccupé par des problèmes potentiels, mais la terreur est finie lorsque j'ai vu le déroulement extraordinaire du service et la bonne disposition des gens [...] nous avons été heureux que tout s'est bien passé et tout le monde nous a dit que c'était l'une des meilleures soirées de la saison; ils ont été étonnés par la qualité de l'événement étant donné l'espace limité”³⁴

Le style bohème et l'activité quotidienne ont été perturbé quelques jours plus tard, quand Ghica recevait des dépêches du pays demandant sa démission. Entre temps, dès le printemps de l'année 1899, le gouvernement libéral dirigé par D. A. Sturdza avait été remplacé avec celui conservateur dirigé par Grigore Cantacuzino, et le Ministre des Affaires Étrangères est devenu Ion Lahovari. De Bucarest, on demandait sa démission,³⁵ en invoquant ses affinités libérales, mais Ghica a répliqué qu'il avait activé dans la diplomatie sur la base d'une „politique militante”. Dans ces conditions, il ne pouvait pas présenter sa démission. Dans la capitale de la Roumanie, on n'a pas pris en considération ces explications; ainsi, au début d'avril 1900, Ghica a été disponibilisé. On demandait déjà l'accord pour la nomination de son successeur, Constantin G. Nanu.³⁶

Ainsi finissait le premier mandat de Dimitrie I. Ghica dans la capitale de la Grèce, un mandat bref (d'environ une année et demi), où les relations roumano-hellènes avaient dépassé les moments de crise antérieurs. On peut parler de la normalisation des relations bilatérales dans une période où les mouvements nationaux des Balkans s'amplifiaient. Dimitrie I. Ghica (un esprit érudit, un diplomate de tradition, avec une passion pour l'histoire) s'est intégré parfaitement dans la société grecque; son premier mandat n'a pas enregistré des incidents majeurs.

³⁴ B. A. R., Secția Manuscrise (Section Manuscripts), A 3822, Jurnal Dimitrie I. Ghica, f. 35-36.

³⁵ Dans une lettre envoyée à son cousin, Dimitrie A. Sturdza, qui se trouvait en opposition, il transmettait la décision du Ministre des Affaires Étrangères. Il le percevait comme le seul auquel il pouvait demandait le conseil dans des temps aussi difficiles (B. N. R., Colectii speciale (Collections spéciales), *Fond Manuscrise (Collection Manuscripts)*, no. 39522, f. 1-3, voir Annexe 3).

³⁶ *Ibidem*, f. 46, 58-59.

**Diplomat Dimitrie I. Ghica in Athens.
The Challenges of the First Mission (1898-1900)**

(Abstract)

Starting from general to private, using various sources: from the documents in the archives of the Ministry of Foreign Affairs, to his private correspondence and his diary, from the Library of the Romanian Academy, in this paper we analyzed the coordinates of the diplomatic missions of Dimitrie I. Ghica in Athens (1898-1900), at a time when the national movements in the Balkans were more and more intense. During his time, the Romanian-Greek relations had overcome previous moments of crisis. We can talk about the normalization of the bilateral relations at a time when the „Aromanian question” was on the agenda of the Romanian government. An erudite spirit, an old school diplomat, passionate about history, Dimitrie I. Ghica integrated perfectly into the Greek society, his first mandate being free of major incidents.

Keywords: Athens, Ghica, mandate, diplomat, convention.

ANNEXES

1

Dimitrie I. Ghica à D. A. Sturdza

Athènes

Légation de Roumanie en Grèce

7/19 dec[embre] 1898

Mon cher Mitică,

Je n'ai pas eu trop de temps pour t'écrire personnellement depuis mon arrivée. L'installation, qui marche lentement, les visites officielles et les devoirs de société qui pèsent ici plus que partout ailleurs sur le nouveau venu, vrai ver rongeur inventé par la paresse moderne pour tuer un temps précieux, ont fait que j'ai pu disposer de peu de moments à moi.

Tu as reçu mes rapports et tu auras vu comme j'ai été bien accueilli par le Roi de Grèce et par M[onsieu]r Zaimis. Ce dernier m'a parlé surtout beaucoup de toi et avec admiration. Je peux garantir de la sincérité des sentiments qu'il m'a exprimé à ton égard car c'est un homme qui parle très peu et qui vous dit franchement ce qu'il pense; en cela il diffère de la plupart de ses compatriotes. J'ai été surpris combien il est au courant des petits détails de nos luttes politiques intérieures et combien il a le jugement juste sur les manœuvres et les procédés indignes de nos adversaires. „Sans être Roumain, je suis Stourdyste” sont ses propres paroles „et je souhaite pour le bien de votre pays qu'il puisse rester longtemps au pouvoir”.

M[onsieu]r Zaimis est un homme de travail: avec peu d'activité politique militante, il n'est pas orateur et pour les Grecs c'est un homme trop sobre de paroles, trop réfléchi et par conséquent il est peu populaire. J'ai de grandes appréhensions pour les élections générales dans six semaines et mes doutes qu'il puisse avoir une majorité compacte et sûre dans la prochaine chambre.

Je t'ai envoyé, traduite à la hâte le jour même de sa publication, la lettre de Zaimis au Roi de Grèce, servant de programme politique et énumérant les réformes à faire dans toutes les branches d'activité nationale. C'est une traduction à la vapeur, la seule cependant qui ait été faite ici et Zaimis m'a beaucoup prié de te télégraphier pour la revoir. Au lieu de cela, je me suis mis à la lui refaire plus soigneusement. Il en a été enchanté et il la fait publier en ce moment pour la distribuer aux légations ici et à l'étranger. Dès que je serai en possession d'une copie je te l'enverrai et je te prie de la substituer au travail hâtif fait par Frangulli.

À propos de ce document, Monsieur Zaimis m'a attiré l'attention sur le passage suivante qu'il dit viser notre pays:

„Simultanément (avec ce qui précède) nous devons encourager le développement de relations amicales avec *certain*s [souligné dans le texte-note de l'éd.] sinon avec tous les peuples habitant près de l'État voisin (Turquie); *c'est ainsi que disparaîtront peu à peu les difficultés et les malentendus qui existent* [souligné dans le texte-note de l'éd.] et que seront secondés les buts civilisateurs que ces peuples poursuivent comme nous”.

Le départ du Prince Georges pour la Crète a eu lieu ben selon le programme annoncé dans mon rapport de la semaine dernière et dans la dépêche sauf que malgré les arrangements faits, les ministres grecs ont trouvé bon d'aller aussi à la gare. Outre naturellement les ministres d'Allemagne, de Russie, d'Angleterre et le chargé d'affaires d'Allemagne, personne du corps diplomatique n'a été à la gare sauf les Ministres de Allemagne et des Allemagne. Vu que comme corps diplomatique nous n'étions ni arrivés ni invités formellement, la présence de ces deux derniers était de l'avis général peu justifiée. Je ne me suis pas cru autorisé à faire une démarche qui aurait pu d'autant plus être proie pour une démonstration que je savais que le doyen du corps diplomatique préférerait qu'on n'aille pas et que jusqu'à présent je n'avais jamais eu l'occasion de me faire présenter au Prince Georges. J'ai cru donc plus correct de suivre l'exemple de mes collègues d'Allemagne, d'Allemagne, de Turquie et des Pays Bas et de rester chez moi.

Je dois te dire que la veille même du départ du P[rin]ce Georges, pour faire une petite concession à la Turquie qui a protesté contre le nouveau drapeau crétois, on y a apporté une petite modification: elle consiste en ce que au lieu de la petite croix blanche de St Georges qui figurait dans le quartier supérieur de gauche sur fond rouge, on a substitué une étoile blanche toujours sur fond rouge, de sorte que maintenant le drapeau trop grec comme il l'était d'après le modèle que je t'ai envoyé dans mon rapport est devenu une combinaison pour ainsi dire, ou plutôt un compromis entre le drapeau grec et le drapeau turc.

Je te félicite chaleureusement pour ton magnifique discours à l'ouverture des débats sur l'adresse de réponse au message du Trône. C'est à mon avis un de tes plus beaux discours et qui éclairait une situation, devenue bien plus forte, depuis la rupture des négociations avec la dissidence laquelle s'est montrée encore une fois sous ses vraies couleurs.

Cela a été maladroit de leur part, après la grande générosité dont on a fait preuve en faisant encore appel à eux pour l'union, de rejeter cette offre fait après un succès éclatant remporté aux élections communales. Le parti libéral conduit par toi, son chef légitime et autorisé, est assez fort pour aller de l'avant et pour donner des résultats que ni l'obstruction ni les adversaires ne pourront empêcher et pour réaliser des aspirations chères à tous ceux qui veulent le bien, le progrès et la moralisation du pays. J'ai été heureux de t'entendre dire que

quitter ton poste serait une „désertion” et que tu étais décidé de tenir haut le drapeau tant que tu aurais la confiance du parti et celle du Roi sage qui règne sur le pays. Que Dieu t’accorde la santé et la vie pour conduire longtemps le parti, qui, crois-moi, se serrera de plus en plus autour de toi. La calomnie, les injustices, les armes ignobles du Take Ionescu, les falsifications seront choses qui retomberont sur tes adversaires et ne serviront qu’à enserrer les rangs des gens de bien autour de toi.

Je te quitte pour le moment et je t’écrirai de temps en temps si tu me permets pour te tenir mieux au courant de ce que je fais que je ne puis par les rapports que je t’envoie.

Nous embrassons Zoé qui j’espère va bien.

Ton cousin affectueux

D. Ghica

Je suis assidument les conférences de l’institut archéologique allemand, qui sont excessivement intéressantes, ainsi que les „vonträge” du Professor Dörpfeld tous les samedis à l’Acropole. Le Prince de Hasse (beau-frère de l’Empereur d’Allemagne) en fait de même, de sorte que nous nous voyons deux fois par semaine. Il a l’air très aimable et surtout intelligent et passionné pour tout ce qui est beau. Il m’a beaucoup demandé de notre pays.

Le Ministère des Aff[aires] Étr[angères] vient de me communiquer que le Roi de Grèce a accordé l’exequatur à notre nouveau Consul ici. Je l’installerai donc demain dans ses fonctions. Il est venu m’exprimer maintenant ses remerciements pour sa nomination en me chargeant de te les transmettre avec ses respectueux hommages. C’est un homme qui m’a l’air bien et qui jouit ici d’une excellente réputation.

B. A. R., Secția Manuscrise, *Fond D. A. Sturdza*, S11(48)/DCCCLXIX.

2

Dimitrie I. Ghica à D. A. Sturdza

Athènes

Légation de Roumanie en Grèce

22 janv[ier]/3 Fev[rier] 1899

personnelle [souligné dans le texte-note de l’éd.]

Cher Mitiță,

Je t’écris une lettre personnelle en vue de plusieurs choses au courant desquelles je voudrais te mettre et qu’il ne serait pas nécessaire d’exposer dans des rapports officiels, et pour avoir ton avis sur plusieurs propositions que j’aurais à faire:

I

Dans une conversation que j'ai eu avec M[onsieu]r Zaimis ce dernier a beaucoup insisté sur la nécessité d'une solution de la question Zappa: il voudrait voir l'affaire tranchée une fois pour toute sur des bases acceptables de part et d'autre. Il m'a en outre dit qu'il compte beaucoup sur notre bon vouloir pour lui faciliter une situation restée difficile et que de son côté il y mettrait tout le sien, pourvu que dans l'intérêt absolu de l'amélioration sensible de nos relations mutuelles, nous consentions à éviter certains froissements qui pourraient résulter du fait que la cause de la société grecque a été perdue, non parce que cette société a été mise hors de cause par le refus de notre gouvernement de lui accorder l'autorisation nécessaire pour se présenter. Ce refus, on a dit Zaimis aurait, dans les circonstances, toutes particulières de cette affaire, quelque chose „*d'humiliant*” [souligné dans le texte-note de l'éd.] (c'est son propre mot) pour les Grecs. Que nous accordions donc l'autorisation et toute solution que notre justice trouverait bon de donner, même la plus désavantageuse pour la société grecque serait acceptée volontiers. J'ai objecté qu'une fois le précédent créé, d'autres pourraient l'invoquer en leur faveur et nous susciter des embarras que nous cherchons à éviter et contre lesquels nous voulons toujours nous garantir. À cela M[onsieu]r Zaimis m'a répondu que le droit du Gouvernement Roumain d'accepter ou de refuser l'autorisation nécessaire pour qu'une personne morale étrangère puisse se présenter devant notre justice reste toujours intacte et que la loi ne serait nullement atteinte parce que dans une circonstance quelconque il avait usé de ce droit. Je te rends compte de cette conversation afin que tu me donnes tes instructions sur le langage que je dois tenir quand Zaimis reviendrait sur cette question.

II

Au courant d'une autre occasion où nous nous sommes trouvés ensemble le Président du Conseil des Ministres m'a prié de pousser à la conclusion de la convention consulaire qu'on est prêt à accepter ici telle qu'elle est rédigée dans notre projet. Quant au protocole final concernant les églises et les écoles grecques on est très désireux, à cause du bon effet qu'il produirait ici de le voir adopté chez nous tel qu'il est mais si cela n'était pas possible on pourrait s'entendre sur un *modus vivendi* quelconque: dans tous les cas le gouvernement grec est très désireux de voir cette convention signée, votée, sanctionnée et ratifiée de part et d'autre.

III

À propos du télégramme que tu as envoyé à M[onsieu]r Rockhill pour demander l'arrestation en vue d'une extradition éventuelle d'un individu qui s'est enfui en Amérique avec une somme de 15.000 francs qu'il a volée, M[onsieu]r Rockhill m'a dit qu'il ne croit pas que l'on puisse satisfaire à notre demande vu qu'il n'existe pas de traité d'extradition entre nous autorisant l'arrêt préventif sur le territoire des États-Unis: il a insisté beaucoup sur la nécessité de la conclusion d'un pareil traité. J'ai mis M[onsieu]r Rockhill au courant des réserves qui nous sont imposées par notre loi pénale et la constitution défendant l'application de la peine de mort et dont on exigerait le respect pour tout criminel extradé de chez nous, ainsi que de celles découlant aussi de notre constitution et qui nous empêcherait d'accéder à une prétention qu'il m'a clairement formulée: celle d'extrader nos propres sujets respectifs! Tout cela sont cependant questions de détail dans lesquels il n'y a pas lieu d'entrer pour le moment. Il s'agit seulement de la question de principe si nous sommes disposés ou non à entrer dans des pourparlers en vue de la conclusion d'un tel traité d'extradition avec les États Unis. D'ailleurs, M[onsieu]r Rockhill m'a dit qu'il t'écrirait à ce sujet et je ne fais que te prévenir.

IV

Si tu te réfères aux communications faites par mon frère le printemps dernier ainsi qu'à une notice que je t'ai remise cet automne, tu verras que du temps de Cantacuzène ici une erreur a été commise par rapport à la décoration de M[onsieu]r. Toscani, Vice-Consul d'Italie à Patras, lequel se trouve encore chargé de la protection de nos sujets en ce part. Il n'a reçu que le grade de Chevalier de la Couronne, grade qui avait auparavant été conféré à Mr. Montaldo, simple chancelier du Consulat d'Italie au Piree ainsi qu'à M[onsieu]r. Dimadi, simple interprète de la Légation d'Italie à Athènes. Le duc Avarna, Ministre d'Italie a fait auprès de Bengesco des démarches à ce sujet afin de réparer l'erreur; il a renouvelé ces démarches auprès de Nicu qui t'a fait même un rapport sur l'affaire et enfin il m'en a parlé aussi à une ou deux reprises. Cela serait juste et bien je crois que tu proposes à Sa Majesté le grade d'Officier de la Couronne pour M[onsieu]r. Toscani d'autant plus que le service que nous rend ce vice consul lui est imposé depuis la rupture de nos relations avec la Grèce. Le Duc Avarna m'a même demandé plus d'une fois si Monsieur Toscani d'être déchargé. Je serais par conséquent d'avis que nous remercions Mr. Toscani pour le service qu'il nous a rendu et que nous ayons notre propre Consul à Patras, point devenu très important depuis le percement de l'isthme de Corinthe et depuis que l'on a construit la ligne de chemin de fer reliant ce

port avec Athènes et qui fait que le trafic entre Athènes et l'Occident passe par Patras. Si tu es de mon avis je pourrais recommander pour remplir ces fonctions un certain Mr. Joseph Riedl, allemand de nationalité qui m'est bien recommandé à son tour par le Comte de Plessen. Mr. Riedl a une excellente position à Patras et est un outre membre du Conseil d'administration de la société „Achaïa” qui fait les meilleures affaires de vins en Grèce. D'ailleurs les candidats ne manquent pas et il y en a eu un autre au certain Francophone, le plus riche banquier de Patras, de nationalité grecque.

V

Puisque nous parlons de Consule je dois te dire que celui que nous avons à Céphalonie M[onsieu]r C. Carandinos ne vaut pas deux sous. Non seulement qu'il ne s'occupe de rien mais j'ai fortement lieu de soupçonner qu'il encaisse à son profit des taxes consulaires pour lesquelles il ne donne pas de quittances et que par conséquent il ne passe pas dans les registres. Le fait a été constaté par le Ministère même avec le visa du passeport d'un certain Gheorghe Totolos (voir la note adressée par le Ministère à cette Légation sous N° 4138 du 7 mars 1898) à la suite de laquelle des observations très sérieuses ont été adressées à M[onsieu]r Carandinos le 13/25 mars par mon frère. À ces observations le Consul en question a répondu par la ridicule note dont je t'envois copie (annexe 1).³⁷ -Je soupçonne, comme je dis plus haut qu'il continue cet abus et nos soupçons sont confirmés par le montant ridiculement petit des encaissements trimestriels qu'il verse. Afin de t'édifier encore plus sur l'individu je t'envois (annexe 2)³⁸ une copie textuelle et exacte de la note qu'il m'a adressée en réponse à la communication que je lui aie faite de mon entrée en fonctions et aux observations que j'ai dû lui faire sur les irrégularités de sa comptabilité. C'est un document trop comique pour que tu n'en aies pas la primeur, mais je crois que nous pourrions avec avantage nous passer de pareils agents ! D'ailleurs (surtout si tu approuves la nomination d'un consul à Patras) nous pourrions nous passer entièrement d'un consul à Céphalonie.

VI

Je t'envois deux ouvrages en grec que je reçois pour toi de M[onsieu]r Epaminondas Stamatadi, Chancelier de la Principauté de Samos. L'un c'est une histoire politique et constitutionnelle de Samos par un certain Epaminondas Frangulli qui était jadis un secrétaire de mon père. L'autre est de

³⁷ Non identifiée.

³⁸ Non identifiée

Stamatiadi qui a travaillé sous mon père à Samos m'a écrit une longue lettre dans laquelle il me laisse comprendre combien il serait heureux d'être le premier Samien décoré d'un ordre Roumain. Si tu penses que c'est possible je te ferais connaître la liste des ordres qu'il a et qui est longue!

Vers la fin de mars je te prierai de me laisser venir dans le pays pour des affaires que j'ai à régler. Je pense qu'une 15^{ème} de jours me suffiraient et puis je demanderais un congé plus long pour l'époque des élections auxquelles je tiens absolument à prendre part.

Nous embrassons Zoé et si tu as un moment de libre écris moi deux mots. Je n'ai pas reçu une lègue de toi depuis mon arrivée ici. Merci pour toutes tes boutes à Jeannot : j'espère qu'il travaille bien.

Ton cousin affectionné

D. I. Ghica

Je viens inviter sur le point IV de ma lettre car le Duc Avarna sort à *l'instant même* [souligné dans le texte-note de l'éd.] de chez moi pour le prier de faire décharger son v. consul à Patras de la protection de nos intérêts. Je lui ai répondu que je t'écris justement à ce sujet: il faut donc absolument aviser à un remplacement, dans tous les cas il faut décharger Mr. Toscani et lui écrire pour le remercier de son service gracieux.

B. N. R., Colecții speciale (Collections spéciales), *Fond Manuscrise*, no. 39523, f. 1-4 f./v.

3

Dimitrie I. Ghica à D. A. Sturdza

Légation de Roumanie

Athènes

Ce jeudi 9/22 mars 1900

Cher Mitică,

Il y a des siècles que je ne t'ai plus écrit mais tu n'as pas été pour cela moins dans mon cœur et je n'ai pas moins suivi avec intérêt la belle et noble lutte que tu diriges contre un régime corrompu et destructeur de tout, lutte dont les circonstances m'ont tenu à mon regret éloigné. En t'écrivant maintenant je remplis un devoir vis-à-vis de toi, seule personne au monde que je consulterais dans des moments difficiles et vis-à-vis de moi-même. Je viens au fait:

Il y a une heure je reçois de mon frère Nicu une lettre qui commence de la manière suivante:

„Jeudi 2/15 mars 900

Mon cher Démètre,

Je suis chargé d'une désagréable commission pour toi de la part du Ministre, mais à laquelle tu es prêt depuis plusieurs mois à cause de ta situation dans le parti libéral: c'est de te demander d'envoyer ta démission d'Athènes".

Je ne veux rien faire sans ton avis et tes instructions: je te dois cela comme mon chef et comme celui auquel je dois ma nomination dans ce poste.

Tu sais que cet automne dernier ces Messieurs ont renversé ciel et terre pour se débarrasser de moi ici et je sais que c'est au Roi lui-même que je dois que j'ai été maintenu dans le monument qui avait pour but de me frapper. En outre c'est le Roi lui-même qui lorsque tu t'es retiré au mois d'avril dernier, m'a exprimé le désir que je reste à mon poste; de sorte qu'en accédant au désir que M[onsieu]r Lahovari vient de m'exprimer par l'entremise de Nicu (il n'aurait pu, je trouve m'écrire lui-même) je ne sais pas jusqu'à quel point je ne commettrais pas une indélicatesse vis-à-vis de Sa Majesté. En outre je ne suis créé ici et dans la société, et dans le corps diplomatique et à la Cour une position des meilleures: avant-hier j'ai eu toute la famille Royale à dîner et le Roi Georges lui-même s'était invité, lui qui sauf une fois à la Légation de Russie n'a pas diné depuis 5 ans nulle part. Je ne sais donc pas, après toutes les flatteuses attentions dont je viens d'être l'objet ici si cela serait correct que mon départ d'ici soit provoqué par une démission de ma part.

D'un autre côté je ne te cache pas que je serais content de ne plus servir un pareil gouvernement que je considère une honte et un scandale pour le pays et serais heureux de venir prendre part à la lutte qui s'est engagée des gens de bien contre le mal, la corruption et l'incapacité.

Voilà le pour et le contre, pèses le et dis moi par retour de courrier ton avis, sur lequel j'agirai aveuglément. Si on veut se débarrasser de moi on a le moyen de me mettre en disponibilité pourquoi ne l'emploie-t-on pas, et pourquoi veut-on que cela soit moi qui ait le rôle désagréable? Dis-moi franchement ton avis et ce que tu penses de mes scrupules. Écris-moi par l'entremise de Jeannot. Si tu veux faire parvenir ta réponse plus vite (chose que je désirerais) fais dépêcher par Jeannot.

1) Dans le cas où tu crois que je dois démissionner, le télégramme suivant „Loan accepted. Johnnie”.

2) Dans le cas contraire „Loan not accepted. Johnnie”.

Je préférerais que tu dépêches pour avoir plus vite ce que je dois faire et cela d'autant plus que je compte venir pour une quinzaine de jours dans le pays et n'attende pour partir qu'une réponse à une demande de congé que j'ai faite avant-hier.

Notre dîner mardi a été un grand succès et j'avais des appréhensions de recevoir la famille Royale dans une si modeste maison. J'ai reçu après dîner tout le corps diplomatique et j'ai animé les Princes avec une petite

représentation d'une troupe Française qui est ici de passage. Le Roi Georges qui s'était invité s'est excusé à la dernière heure étant malade de l'influenza mais il a laissé venir la Princesse Marie sans lui, chose qu'il n'a jamais fait pour personne. Il est alité depuis deux jours le pauvre.

En général la saison a été gaie et on a essayé de se rattraper sur les deux dernières années tristes de deuil et de guerre.

Je ne prolonge pas cette lettre que j'écris à la hâte or il me tarde de l'expédier et d'avoir la réponse.

Mélanie et Aline t'envoient leurs tendresses aussi qu'à Zoé que j'embrasse.

Ton cousin affectionné, Demetre I. Ghica

Je dois te dire que tout le temps que j'ai servi sus ces messieurs j'ai été de la plus scrupuleuse correctitude et je n'ai pas fait la moindre chose qui puisse être prise pour une manifestation hostile politique, à moins que mon refus de m'abonner à leurs journaux ne soit pris comme un acte politique!

B. N. R., Colectiï speciale (Collections spéciales), *Fond Manuscrise*, no. 39522, f. 1-3.

BISHOP FILARET MUSTA (1839-1930). A DISTINGUISHED HIERARCH FROM LONG-AGO

**PhD. Lecturer Casian Rușeț
„Aurel Vlaicu” University from Arad**

The anniversary of the hierarchy of the great servant of the Church and of the nation, Filaret Musta from Banat offers us the opportunity to meditate on the model of Banat personalities, who have left deep traces in the local consciousness. These traces represent the seeds of virtues, the fruits of which, after ripening, we reap today, almost a century after their great passage. If we usually focus on the personalities visible in historiography, we propose in a few words, to turn our attention to the personality of the bishop Filaret Musta, a modest Banat resident, with multiple vocations, a man as complete as he is discreet, who through his faithful activity towards the Banat Church wove the mantle of the history of the Diocese of Caransebeș in the fundamental moments of its making. The peculiarity of the personality of Bishop Filaret Musta is represented by the perfect harmonization of two seemingly antagonistic calls, namely that of a clerk in the church administration and that of a discreet and responsible monk.

Convinced șagunist and faithful disciple of Bishop Ioan Popasu, Filaret Musta embodied in his long life many qualities, but one of them attracts our attention, respectively: unequivocal fidelity to serve the Church of Banat, in the long run, regardless of the vicissitudes of times. This year, when we commemorate a century from his consecration as a servant, respectively his ordination to the rank of bishop (18 October 1921-18 October 2021), we will highlight his life as it emerges from the local historiography and beyond.

Brief biographical landmarks

Filip Musta, after his Christian name, was born in Văliug, in the priestly family of the chaplain Adam and Ruja Musta on 20 March 1839. According to both paternal and maternal origins, he was claimed from the historical Banat, his father's family having its origins in Glogoni, today in the Serbian Banat, and his mother's family from Dubova, on the Danube gorge. Belonging to a large family, with twelve children, his maternal grandfather, Dimitrie Dobromirescu, took care of his upbringing, giving him the chance to have access to education. He repays this chance with maximum responsibility, taking advantage of every moment to shape and learn in difficult moments for the Romanian nation. From childhood he saw how the Romanian people resisted with admirable tenacity, strengthening themselves in Romanian beliefs and feelings. His faith in God was unflinching, and his confidence in the future of the nation was like

the strength of a rock, precisely because it flowed from unwavering conviction in God's justice. After maintaining himself in the primary school in his native village, with the help of his grandfather, and then in Reșița, in 1851 he was employed as an apprentice at the metallurgical plants in Reșița.¹

His will of reading attracted him more and more to study, so in 1857 he enrolled in the middle-school in Beiuș, completing it with the help of his grandfather in 1864. He then attended the courses of the Law Academy in Debrecen, and after graduation, in 1868, he moved to the Theological Institute of Caransebeș, being later the first scholarship holder of Bishop Ioan Popasu at the University of Leipzig. Due to the German-French war, in 1870 he returned home and was appointed professor and form teacher at the Theological Institute, starting with the school year 1870-1871, until 1888.

An important stage in his life was his entry into the clergy on 21 November 1871, and he was ordained a deacon by his benefactor, Bishop Ioan Popasu. On 16 April 1872, he was ordained archdeacon, and on 9 May 1874, he was ordained a priest on the feast of the Ascension. He embraced the monastic life at maturity, at the age of 36, on 4 February 1875, when he was ordained a monk, at the Hodoș Bodrog Monastery, by Archimandrite Corneliu Jivcoviciu, receiving the name of Filaret. On Easter Day, 13 April 1875, he was ordained protosinghelos by Bishop Ioan Popasu, and on the feast of the Nativity in 1891, Bishop Nicolae Popea ordained him archimandrite for his special merits. During his clerical administrative activity, as a monk, he fulfilled many responsibilities, among which we mention: teacher of theology (1870-1881), vicar bishop (1902-1930), honorary advisor of the school and church senate (1873-1881), ordinary assessor of the church senate in the Metropolitan Congress (1886), member of the diocesan synod as a priestly deputy (1871-1928), priestly deputy of the National Church Congress (1881), member of the administrative committee of Caraș-Severin county.²

His thorough training and all his virtues propelled him to the forefront of the cultural movement in Caransebeș, being elected in all committees aimed at culturalization. As a teacher, he was loved and esteemed by students as a true parent.³ He was a founding member of ASTRA, a member of the „România Jună” Society in Vienna and of the „Royal Romanian Geographical Society”.⁴

He had a constant preoccupation with linguistic problems, being recognized by philologists as a man raised in times of glorious and exaggerated

¹ „Necrolog la înmormântarea arhierelui Filaret Musta”, în *Biserica și școala*, an LIV, număr 43, 1930, p. 2.

² Adrian Ardeț, „Filaret Musta-luptător pentru Unire”, în *Studia Caransebesiensis*, an XI, număr 2, 2003, p. 82; Zeno Munteanu, „Amintirile unui dascăl de teologie”, în *Altarul Banatului*, serie nouă, an I, număr 3-4, 1990, p. 93.

³ Adrian Ardeț, „Filaret Musta-luptător pentru Unire”, p. 82.

⁴ Aurel Moacă, „Arhierelul Filaret Musta”, în *Foaia Diecezană*, an XLV, număr 42, 1930, p. 3.

Latinity. As a self-taught man, he learned French, being passionate about the culture of the French people, so much so that after studying the plan of the city of Paris, he could describe the admirable capital, with vivacity, as if he had seen it. A special passion was for nature. The well-known researcher from Caransebeș, Nicolae Boșcaiu, recalled the passion of the vicar bishop Filaret Musta: „*Prolonged contact with nature ignited his desire to explore its beauties. He sought to share his love for botany with others and for this the people of Caransebeș considered him a true botanist. Everywhere he had the opportunity he told those around him the Romanian and scientific names of the plants. He had a great pleasure in collecting the popular names from Banat, which he wrote on the edges of his botanical books [...] It is interesting that Bishop Musta did not compose an herbarium for himself; he liked to see plants in nature, in their environment than dried in the herbarium [...] The books in his library show us that he had enough sources from which to acquire botanical knowledge. The people of Caransebeș rightly call him the Botanist Bishop*”.⁵

His exemplary involvement brought him widespread recognition in many fields: in 1907, Emperor Francis Joseph I decorated him with the „Order of the Iron Crown”, Knight of 3rd Class.⁶ The Faculty of Theology from Chernivtsi on 17 May 1929 granted him the title of Doctor Honoris Causa of the prestigious centre of theological studies,⁷ and the King of Romania Ferdinand I confers him in 1924 the order „Merit of Work for the Church”, 1st class and the „Crown of Romania” in the rank of Grand Officer.

Due to a remarkable administrative activity, at the proposal and desire of the community he was elected bishop in 1909, but was not confirmed by the Hungarian government.⁸ However, he remained faithful to the local Church and the elected hierarch, being one of the closest collaborators of Bishop Miron Cristea in Caransebeș between 1910-1919.⁹ After his election as metropolitan-primate, Filaret Musta was urged to run in 1920, but resigned due to his age in favour of his younger colleague Iosif Badescu,¹⁰ whose close collaborator remained permanently.

⁵ Nicolae Boșcaiu, „Episcopul Filaret Musta”, în *Foaia Diecezană*, an XLV, număr 37, 1943, p. 3 (articol reprodus din *Buletinul Grădinii Botanice și a Muzeului Botanic de la Universitatea din Cluj*, la Timișoara, sub titlul: *Note Biografice: Doi Arhieri români Botanofili*, partea care îl privește pe Arhiepiscopul Filaret Musta).

⁶ Arhiva Episcopiei Caransebeșului, *Fondul Epitropesc (V)*, dosar nr. 148/1929 (în continuare A. E. C.).

⁷ Zeno Munteanu, „Amintirile unui dascăl de teologie”, în *Altarul Banatului*, serie nouă, an I, număr 3-4, 1990, p. 93.

⁸ Florin Dobrei, „Frământările din Episcopia Caransebeșului din anii 1908-1909, oglindite în publicațiile *Telegraful Român, Biserica și Școala și Revista Teologică*”, în Ioan Tulcan, Filip Albu (editori), „*Calea Mântuirii*” la zece ani de la reparație (2000-2010). *Importanța pastoral-misionară și culturală a presei bisericești în Ortodoxia românească*, Arad, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, 2010, pp. 187-195.

⁹ Petru Rezuș, „Arhiepiscopul Filaret Musta”, în *Altarul Banatului*, număr 3-4, 1944, p. 128.

¹⁰ Gheorghe Jurma, Vasile Petrica, *Istorie și artă bisericească*, Reșița, Editura Timpul, 2000, p. 189.

After 51 years of church administration and total service for the Church and the people, he was elected vicar-bishop of the Diocese of Caransebeş and ordained in the metropolitan cathedral of Sibiu on 18 October 1921 by a council of hierarchs from Transylvania, led by Metropolitan Nicolae Bălan of Transylvania.¹¹ At the meeting of the first Senate of Great Romania, Filaret Musta was elected honorary president of the first Senate of Romania, and after that he was offered the leadership of the Banat parliamentary group. He passed to the eternal on 14 October 1930, aged 91 years, being buried in the necropolis cemetery of the Diocese of Caransebeş from the „Nativity of Saint John the Baptist” Church, next to Bishop Nicolae Popea.

Since the life of the worthy bishop Filaret Musta was long in days, sprinkled with many events and achievements, both personal, but especially with community connotations, at the commemorative hour, honouring the centenary of receiving his hierarchy, we will highlight short pages, meant to put in light the values he constantly valued.

Administrative rigor

At the opening of the diocesan synod on 16 April 1900, he said: *„Deputies! Based on our organic status obtained by worthy men devoted to our Holy Church under the wise and masculine leadership of our blessed and great archbishop and metropolitan Andrei Baron of Şaguna, we gathered today in our ordinary diocesan synod to convince ourselves of the progress of our diocesan church affairs on the one hand, and on the other hand to ponder over what is to be done to ensure to our diocese the prosperity we all desire and in order to avoid the difficulties which in the hard times of today arise in the way of our ecclesiastical progress. I am fully convinced, deputies, that all of us, without exception, are overwhelmed by the desire connected with the call for a synodal deputy and that all of us, without exception, gathered with pure and noble intention, to work only in the well-skilled interest of the Church and especially of our diocese, as I can say with full satisfaction that proved this in the past. I occupy, deputies, the presidential chair with the request that you please support me in my honourable calling and with a sincere desire that our works proceed in fraternal good understanding, pleasing before men and God, being patient and indulgent towards one another”*.¹² Regarding public money, Archimandrite Filaret was of rare honour, leading, together with the bishops he served the administrative affairs in full harmony. He was rigorous and thorough with the referents, and when they were insufficiently prepared, he refused to sign the deed, all doing so in the interest of the good administration of the church administration. In

¹¹ I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 230.

¹² Petru Călin, *Țiparul Românesc Diecezan din Caransebeş 1885-1918*, volum I, Reșița, 1996, pp. 201-202.

making important decisions for the life of the Church, the distinguished archimandrite was not in a hurry, and when the members of the Consistory were troubled to solve various problems, he used to tell them: „*The world will not perish if the act is not resolved immediately. So, let's think again*”¹³

The firm position in the defence of the national identity and the Romanian language

In historiography, the Apponyi Law is known with all its consequences and as a consequence the position of the Hungarian government towards the confessional schools on the Romanian border of the empire, at the end of the 19th century, the beginning of the 20th century. At the time when the issue of threatening the existence of the diocese of Caransebeş for the opposition to the government's policy in this matter was raised, even if it later brought him inconvenience, the vicar bishop Filaret Musta had a firm position, along with Bishop Nicolae Popea. Thus, in the issue of education in the Romanian language, first of all in the confessional schools, it was definitely totally confusing the rulers from Budapest. Holding the position of chairman of the Preparatory Commission, he drafted a memorandum to the Metropolitan Consistory with the request to convene an extraordinary congress in which to take a uniform decision for the entire metropolis, arguing: „*the draft law on the regulation of salaries and legal references of confessional teachers deeply harms the autonomy of our Church, and if this draft law becomes law it becomes impossible to further support our confessional schools entirely from our own means*”.¹⁴ In all this effort to preserve the Romanian confessional schools, he remains firmly with Bishop Nicolae Popea, which will baffle his later recognition by the Hungarian government, as elected bishop of Caransebeş.

Honesty for Church, School and Family

During the canonical visit he undertook as part of Bishop Nicolae Popea's delegation to the archpriestship of Bocşa, on 20-30 July 1907, he also researched his hometown of Văliug, where he was greeted with enthusiasm. In his word at the time, he urged everyone to love the Church and its servants, because „*if they love these little ones, they love the Church, they love God*”. He also urged in the same speech to love the school which is the daughter of the Church, „*because the man without school and without Church is like a weed full of poison, which not only the wise man but also the beast avoids*”. In the word addressed to the villagers,

¹³ *Foaia Diecezană*, an XLV, număr 42, 1930, p. 7.

¹⁴ A. E. C., *Fond Școlar (IV)*, dosar nr. 68/1907.

he also says: „*Family must be penetrated by true love, be sparing and not wasteful, because waste torments the family and destroys it completely. Women are asked for more mercy, because the man is in agony and is only a guest of his house. To work with their hands, not forgetting that their mothers could not exist without the song of the shuttle and the weaver; just like the old ones to love the shuttle, the weaver and the soles, the spindles and the barley, because while the weaver was in the houses of our people, poverty could not pass with that ease with which it passes at present. Men should be sparing, be as careful as possible from the passion of drunkenness and always be in true faith towards their women*”¹⁵

The hierarchy-a gift for the charismatic Archimandrite Filaret Musta

From the time of his apprenticeship with Bishop Ioan Popasu, his benefactor, Filaret Musta had the appearance of a future hierarch, by the nature of his training, but also by the qualities that fully recommended him for the rank of hierarch. More than the dignity of the rank of hierarch, the responsibilities of a hierarch suited him, which he received and fulfilled in all seriousness. In all his activity he was perceived in the diocesan administration as a *de facto* bishop, fulfilling all the entrustments received from the four bishops with whom he served. Even today, it can be seen that many of the churches in the diocese were consecrated by Archimandrite Filaret Musta, through the delegation received from the hierarchs.

Repeatedly, namely three times, during the episcopal holidays, he led the diocese, as well as the three electoral diocesan synods. At the same time, as metropolitan representative, he chaired the election meeting of Metropolitan Nicolae Bălan in Sibiu. On 12 September 1908, after Bishop Nicolae Popea moved to the Lord, he was elected bishop of Caransebeș, without being confirmed by the Hungarian government due to the firm position of defending the Romanian nation on the border of the Empire. The unequivocal opposition to the Hungarian government, and especially to the Apponyi Laws, prevented him from being recognized in a dignity which he deserved and which the local Church conferred on him. However, in exchange for a compromise with a personal stake, he chose not to betray the national ideal, proving his quality as a man of the nation or a statesman. In fact, there was never this personal stake, to become a hierarch at any cost, probably due to the fact that living with Bishops Ioan Popasu and Nicolae Popea, he knew the burden of the omophorion. In a context, he himself recalled: „*I did not desire the diocese, the past is my witness. I could have it in 1889, but for blessed reasons I declined*

¹⁵ *Foaia Diecezană*, an XXII, număr 36, 1907, pp. 1-2.

it”¹⁶ The confirmation of this conviction was made in 1920, when he again declined this call-in favour of his younger collaborator Iosif Badescu.¹⁷

If for many servants, the hierarchy was the gift that offered the premises for a candidate to make himself fully available to the diocese for which he was ordained, Filaret Musta, from the position of servant in the priesthood had long ago confirmed this sacrifice, without being placed in this high church dignity. For him, the hierarchy was an offering of the Church for all that he had sacrificed for it until then. The natural and spiritual gesture of Bishop Iosif Badescu from 1921, but also the generosity of the Holy Synod to elect him as vicar bishop of the Diocese of Caransebeș were received by the Banat believers with great enthusiasm.

The religious ceremonies dedicated to the ordination as a bishop began on 4/17 October 1921 at the Metropolitan Cathedral of Sibiu, in the presence of Metropolitan Nicolae Bălan, and the bishops: Ioan Ignatie Papp of Arad, Iosif of Caransebeș, Roman of Oradea Mare and Ilarion, vicar-bishop of the Archdiocese of Sibiu. To the council of hierarchs were added the chosen Archimandrite, Filaret Musta, the members of the National Church Congress, the teaching staff and students of the archdiocesan institutes, as well as a multitude of believers. The Vespers were celebrated by the archpriest Andrei Ghidiu of Caransebeș, the candidate being presented with the news of his call to the hierarchy, after which he responded with gratitude to the call of the episcopal synod, promising to guard with all his heart the flock of Christ from Caransebeș.¹⁸

At the festive Liturgy on the occasion of the ordination, on 5/18 October 1921, a large number of believers participated, together with the nine ministers, respectively the archpriests Andrei Ghidiu, Sebastian Olariu, Traian Oprea, Petru Barbu, Lazăr Triteanu and Aurel Crăciunescu, to which were added the archdeacon Cornel Cornean, deacon S. Morariu and archimandrite Filaret Musta. After the canonical research, prior to the Holy Liturgy, when the candidate confessed his fidelity to the Orthodox faith before the present hierarchs, at the appropriate time, after Thrice Holy, the ordination of the bishop was performed, at the end of which the metropolitan Nicolae Bălan addressed the newly ordained, appreciating the special merits he has acquired for over half a century in the service of the Church and the Nation.

With the same humility and simplicity, the new bishop made the following confession: „*Throughout my life I have sought to fulfil my duties related to the positions entrusted to me by the Church, without consideration of any gratitude and without*

¹⁶ *Ibidem*, an XLV, număr 42, 1930, p. 3.

¹⁷ Gheorghe Jurma, Vasile Petrica, *Istorie și artă bisericească*, p. 189.

¹⁸ *Hirotonia întru arhierien a Prea Sfinției Sale părintelui vicar episcopesc Filaret Musta*, Caransebeș, 1924, pp. 6-7.

waiting for it... The past is my witness that I did not desire the diocese. I could have it in 1889, but for blessed reasons I declined it. The church in the diocese of Caransebeș, by the vote of the diocesan synod, in 1908 distinguished me, electing me bishop, but the desire of the diocesan church was baffled by the Hungarian government. My soul grieved, but was not hurt by the enmity of the government, hostile to the Church and our nation, but I was proud of this enmity, knowing full well that my national feelings, my love of the Church and nation were the thorn in the government's eye. In my advanced age with which God blessed me, the high dignity of the hierarchy, through the gift of the Holy Spirit, will give me double strength to work in my circle of activity in the well-skilled interest of our national Church and implicitly for the good of our Romanian nation, of our Romanian homeland, which we all love very much".¹⁹ On his return to Caransebeș, the vicar bishop, now bishop, was welcomed by city officials who expressed feelings of love and appreciation from the entire community.

The activity of the vicar bishop Filaret Musta was continued with the same zeal, even more, the high dignity that was offered to him, gave to his actions an extra archpastoral responsibility. Thus, he participated together with Metropolitan Nicolae Bălan and Bishop Iosif Badescu in the National Church Congress on 2 March 1925, making a substantial contribution to the issue of church unification.²⁰ Regarding the diocesan activity, we find the venerable bishop often leading the diocesan Consistory with the same tenacity and rigor, bringing to administrative order in the diocese all the problems encountered in the context of the new challenges.²¹

Although he was advanced in age, Bishop Filaret Musta was also dedicated to the liturgical service, performing church consecrations and ordinations, especially since he was probably the best connoisseur of the diocese's problems, being a witness and substantial contributor to its development. He served with great joy, several times at the parish of Văliug and, as he worked at Uzinele din Reșița (Reșița Works), a locality adjacent to his native village, he wanted to bless the first steam locomotive built in Romania in the interwar period, coming out at the gates of the factory in Reșița on 14 September 1926, named the steam locomotive 50.243 „King Ferdinand”.²² In the context of the vicissitudes of the times, the sanctifications of churches were an occasion of national celebration with the participation of many inhabitants of the area where the event took place. Such events were honoured with great dedication by Bishop Filaret Musta. We mention some churches consecrated as a bishop: the church of Foeni (23 October 1926), the

¹⁹ *Ibidem*, pp. 13-14.

²⁰ *Foaia Diecezană*, an XLI, număr 11, 1925, p. 3.

²¹ *Ibidem*, an XLI, număr 36, 1926, p. 1; *Ibidem*, an XLII, număr 17, 1927, p. 4; *Ibidem*, an XLII, număr 40, 1927, p. 6; *Ibidem*, an XLIV, număr 4, 1929, p. 1.

²² Gheorghe Jurma, Vasile Petrica, *Istorie și artă bisericască*, p. 190.

church of Șoșdea (26 October 1926) and the church of Găvojdia (1928). In the same capacity as bishop, he ordained 19 clergy²³ for different parishes and ecclesiastical dignities during the 9 years of hierarchy. Bishop Filaret Musta ordained Mihail Costescu, priest in Eșelnița and protopresbyterial administrator of Mehadia, as protopresbyter, on the Sunday of the Samaritan Woman (18 May 1928).²⁴

The face of the devoted servant and of the bishop „*who turned grey in honest and selfless work*”²⁵ as the faithful of Găvojdia called him, was depicted in the funeral number of „Foaia Diecezană” of 19 October 1930, dedicated to the memory of the ninety-year-old hierarch who passed to the Lord on the feast day of Saint Paraskeva. In an article dedicated to his memory, signed by the collaborator Aurel Moacă, it was noted: „*At one time I saw almost daily at dusk in the evening, walking cautiously, with the cane in hand, on the path leading to „Teiuș”, on the hill near „Timiș” or on the country road „Dintre Ape” the silhouette of a venerable priest, touched by the burden of old age, he was Bishop Filaret. We remember that in the past he was accompanied by an acquaintance or friend, but when they passed to the eternal ones, the Bishop remained alone, his walking slowing down more and more with advancing age. Ever since his feet began to deny him the service of their office, I have not met Bishop Filaret in the places mentioned, for the weakness which encompassed him bound him to the chair, in which he rested almost uninterruptedly the days which had been allotted to him by God to live. Now, after the power of life has died out, he was called „ad patres”, as he used to say, when he spoke of death He sometimes fondly recalled that he had recently lost his friends: Avram Bârlugia, Emanuil Ungureanu, Vasile Stroescu and on such an occasion he continued to say: „I have lived long enough. May God keep me alive as long as I have the integrity of my mind”. The memory in the Lord of the happy Bishop Filaret was truly extraordinary, it had become proverbial. He knew all the priests, their familiar references, he knew how to list their qualities, their merits and, at some time, their shortcomings. He remembered all the details of his travels, which he had done half a century before, and only recently did I see him sometimes shaking his head and saying, „Well, well, I’m starting to forget”. As a church lover, in May before, it was not a divine service that he had not researched, but since old age, fatigue kept him at home, but instead he served at the great feasts with true piety [...] Down he knew how to keep his authority as Bishop, and upwards he was submissive, a true monk*”²⁶

A renowned theology teacher of Sibiu from Chernivtsi, Romulus Cândeia, at the news of the passing from this life of the bishop Filaret Musta said in the magazine „Candela”: „*Small in stature, with a long white beard, with the hair still not subject to old age, despising any passing pomp, not loving the noise of this life, treating with forgiving airs of pity all those who ran restlessly after high rulers, Bishop*

²³ A se vedea colecția *Foaia Diecezană*, an XLI, număr 7, 1926-an XLIII, număr 53, 1928.

²⁴ *Ibidem*, an XLIII, număr 21, 1928, p. 6.

²⁵ *Ibidem*, an XLIII, număr 47, 1928, p. 4.

²⁶ *Ibidem*, an XLV, număr 42, 1930, pp. 6-7.

*Musta slipped with his agile and discreet step through the anthill of eternally agitated people. When before the Union, Archimandrite Filaret walked alone on the streets of Sibiu, where he came to attend the meetings of the metropolitan consistory or those of the national-church congress, the people stepped aside respectfully. Since then, the legend had begun to be created around him; since then, he was old; since then, he had worked for two generations; from then on, the world looked with timid admiration at this monk to whom life had given nothing, but to whom he daily offered the most pleasing sacrifice to the Lord. He was one of the rarest bishops who did not sacrifice his conviction for the honours of this world, or even for the episcopal mantle”.*²⁷

The great passage of Bishop Filaret Musta was also mourned by the first-rate intellectuals from the capital. Nicolae Iorga, in his own newspaper, „*Neamul Românesc*”, makes a small note that summarizes the reputation of the minister Filaret Musta: „*A patriarch of the Romanian Orthodox Church, the vicar Filaret Musta, died in Banat. He was among the old hierarchs of this Church, one of those who represented the noblest tradition. Musta was, like Bishop Popea, next to whom he was inseparable, a şagunist, from the times when the Romanian diocese meant book, work and sacrifice. Raised in those ideals that enlivened a lost generation, he did not move a single moment away from the straight line drawn by them. Stranger to any personal ambition, regardless of political beliefs, contemptuous of party interests, he was the Romanian priest for everyone. The bearded and bushy Romanian priest untouched by fashion scissors, without salon talents and without that upstart morgue which for some time has been the hallmark of one who marvels at the one he has found*”.

Filaret Musta respected his status as a monk, statesman, devoted servant and charismatic bishop even after passing to the eternal ones, when through the will drawn-up on 30 April 1929, he left all the earned goods to the diocese and for the benefit of young people without material possibilities, who study thoroughly abroad.²⁹ More than the goods he left to the diocese, to which he was offered in full, Bishop Filaret Musta left himself an ever-present and worthy example to follow, and his eternal memory is a priceless gem for the historic diocese of Caransebeş.

²⁷ Romulus Cârdea, „S-a dus un vlădică românesc”, în *Candela*, an XLI, număr 10-12, 1930, p. 411.

²⁸ Nicolae Iorga, „+Filaret Musta”, în *Neamul Românesc*, an XXV, număr 244, 1930, p. 1.

²⁹ Liviu Groza, *Oameni care au fost*, Româneşti, Editată de Mănăstirea „Izvorul Miron”, 1994, p. 24.

**Bishop Filaret Musta (1839-1930).
A Distinguished Hierarch from Long-Ago**

(Abstract)

Often remembering worthy people from long-ago, we feel the need for an update, especially since even today we rediscover the need to update values that seem to be forgotten. Bishop Filaret Musta represents a unique personality in the religious, social and cultural life of the Mountainous Banat, being the only vicar bishop of this historical diocese, tirelessly serving the church administration for six decades, without interruption. Although he did not have a written work, he distinguished himself by a chosen culture, placed entirely in the service of the ancestral Church. As sublime was his service and long life, so modest was the nature of the venerable bishop. This year, when we commemorate a century since his consecration to the rank of hierarch, we dedicate these pages of gratitude to the distinguished hierarch of other times.

Keywords: Filaret Musta, bishop, Diocese of Caransebeș, teacher, church administration.

ISTORIOGRAFIE, INTELLECTUALITATE ȘI DISCURS EPISTOLAR. CORESPONDENȚĂ NICOLAE IORGA-GAVRIL PRECUP (1911-1913)

Andrei Mic

Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca

La 150 de ani de la nașterea lui Nicolae Iorga, observăm că, pe parcursul vieții sale, a publicat o operă complexă, tradusă prin numeroase articole, studii și lucrări, care acoperă o paletă tematică largă. Din cadrul acesteia, se disting o serie de volume de corespondență inedită descoperită în arhivele și bibliotecile naționale și străine,¹ care au reprezentat permanent un instrument util de cercetare pentru istorici și specialiști. Cum a evoluat publicarea corespondenței lui Nicolae Iorga? În primul rând, remarcăm că istoriografia română a început să manifeste interes asupra editării bogatei corespondențe a istoricului la mai bine de două decenii de la moartea sa. Astfel, au fost publicate de-a lungul timpului o serie de articole și studii dedicate subiectului, Eugen Stănescu, Andrei Pippidi, Alexandru Zub, Gheorghe Buzatu, Iorgu Iordan sau Elena Chiaburu numărându-se printre specialiștii care au adus contribuții relevante în acest sens.² Cu toate acestea, o primă inițiativă

¹ Nicolae Iorga, *Brașovul și românii. Scrisori și lămuriri*, București, Stabilimentul Grafic I. V. Socecu, 1905, 456 p.; Idem, *Povestiri, scrisori și cronici*, București, Editura Ministerului de Instrucție, 1905, 225 p.; Idem, *Scrisori și înscrispții ardeleni și maramureșene*, volum I-II, București, Atelierele Grafice Socec & Co., 1906, 303 + 336 p.; Idem, *Scrisori de boieri și negustori olteni și munteni către Casa de negoț sibiuană Hagj Pop, publicate cu note genealogice asupra mai multor familii*, București, Atelierele Grafice Socec & Co., 1906, 203 p.; Idem, *Scrisori și alte acte privitoare la Unirea Principatelor, tipărite în amintirea semi-centenarului din 1909*, București, Atelierele Grafice Socec & Co., 1910, 103 p.; Idem, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, volum I-XX, București, 1911; Idem, *Correspondența lui Dimitrie Aman, negustor din Craiova (1794-1834), publicată după originalele păstrate în Muzeul Aman din Craiova*, București, 1913, 255 p.; Idem, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, Vălenii de Munte, Editura Datina Românească, 1925, 344 p.; Idem, „Ultimele scrisori din țară către N. Bălcescu”, în *Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, tom 7, 1927, 18 p.; Idem, *Scrisori domnești din arhivele de la Stockholm*, București, Editura Cultura Națională, 1929, 26 p.; Idem, „Două scrisori ale lui Atanase Anghel”, în *Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, tom 13, 1932, 8 p.; Idem, *Scrisori de femei*, Vălenii de Munte, Editura Datina Românească, 1932, 88 p.; Idem, *Scrisori vechi de studenți (1822-1889)*, București, 1934, 2 p.

² Istoriografia dedicată corespondenței lui Nicolae Iorga este complexă, amintind aici o serie de analize relevante: Eugen Stănescu, „Contribuții la biografia de istoric a lui N. Iorga. Începuturile activității științifice-1890-1894 (Pe baza arhivei Universității din Leipzig și a corespondenței inedite)”, în *Studii. Revistă de istorie*, an XVIII, număr 6, 1965, pp. 1275-1312; Andrei Pippidi, „Iorga și Europa [Scrisori]”, în *Manuscriptum*, an II, număr 3, 1971, pp. 61-68; Alexandru Zub, „N. Iorga (note epistolare)”, în volumul *Nicolae Iorga. Omul și opera*, coordonat de Nicolae Grigoraș, Iași, Editura Junimea, 1971, pp. 179-198; Gheorghe Buzatu, „Pagini inedite din corespondența literară primită de N. Iorga”, în *Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară*, număr XXII, 1971, pp. 185-195; Iorgu Iordan, „Correspondența mea cu N. Iorga [1923, 1937]”, în *Manuscriptum*, an V, număr 2, 1974, pp. 81-87; Elena Chiaburu, „Correspondență inedită și cărți cu dedicații ale lui N. Iorga în

editorială mai amplă datează din anul 1984, când criticul literar Ecaterina Vaum a concentrat pe parcursul a trei volume un corpus de aproximativ 700 de scrisori provenite de la numeroase instituții (Biblioteca Academiei Române din București, Serviciul Arhivelor Naționale Centrale din București, alte arhive și biblioteci naționale), dar și de la diferite publicații și specialiști (Andrei Pippidi, Liliana Iorga-Pippidi, Zoe Dumitrescu-Buşulenga etc.). Deși nu le-a adresat familiei sale, din aceste epistole structurate în mod alfabetic și cronologic,³ reiese că polihistorul a intrat în contact cu numeroase personalități istorice (Henri Focillon, Karl Lamprecht,⁴ Dimitrie Onciul,⁵ Vasile Bogrea etc.), literare (Ion Agârbiceanu, Camil Petrescu, Liviu Rebreanu, Titu Maiorescu etc.) și politice (Constantin Argetoianu, Georges Clemenceau, Ion I. C. Brătianu, Josif Pilsudski⁶ etc.) ale acelei perioade.

La rândul lor, istoricii Andrei Pippidi, Petre Țurlea și Stelian Mândruț au îngrijit o serie de volume asupra corespondenței polihistorului.⁷ Dintre acestea, un loc aparte îl deține *Scrisori către Catinca. 1900-1939*, care ne înfățișează numeroase epistole purtate de către soții Iorga timp de aproape patru decenii. Pippidi a valorificat aceste scrisori transcrise în mai multe caiete de către mama sa, Liliana Iorga-Pippidi, evocând, de altfel, cum „am văzut-o pe mama, ani de-a rândul, la Sinaia, verile, când avea mai mult timp, așezându-se în fiecare seară la masa din sufragerie, cu ele în față”.⁸ Corespondența acestui volum este structurată în șase părți complementare, însoțite de un aparat critic bogat în explicații și referințe bibliografice sugestive, respectându-i-se astfel inițiativa lui Iorga din anul 1939 (neconcretizată atunci) de a publica cel puțin câteva scrisori, dar pe o întindere mai amplă în cazul de față.⁹ Dintre aceste epistole, demnă de reținut este cea expediată din Brașov, în 5 august 1900, care deschide, de altfel, volumul amintit. În cadrul acesteia, Nicolae Iorga i-a compus o poezie viitoare sale soții, Ecaterina Bogdan, în speranța ca ea să îl

colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Mihai Eminescu” din Iași”, în *Anuarul Muzeului Național al Literaturii Române Iași*, număr VIII, 2015, pp. 76-88.

³ Nicolae Iorga, *Corespondență*, volum I, ediție, note și indici de Ecaterina Vaum, București, Editura Minerva, 1984, pp. 5-6.

⁴ Idem, *Corespondență*, volum II, ediție, note și indici de Ecaterina Vaum, București, Editura Minerva, 1986, pp. 81, 239-254.

⁵ Idem, *Corespondență*, volum III, ediție, note și indici de Ecaterina Vaum, București, Editura Minerva, 1991, p. 26.

⁶ Idem, volum I, pp. 10, 60-67, 193-198, 215-224, 326-328; Idem, volum II, pp. 69, 160, 274-278; Idem, volum III, p. 75.

⁷ Nicolae Iorga, *Scrisori către Nicolae Iorga*, volum I-V, ediție îngrijită de Petre Țurlea, București, Editura Minerva, 1988-1996; Petre Țurlea, Stelian Mândruț, *Nicolae Iorga și Universitatea din Cluj. Corespondență (1919-1940)*, București, Editura Academiei Române, 2005, 389 p.

⁸ Nicolae Iorga, *Scrisori către Catinca. 1900-1939*, editate de Andrei Pippidi, cu un cuvânt înainte de Liliana Iorga-Pippidi, București, Editura Minerva, 1991, p. 9.

⁹ *Ibidem*.

ierțe (nu cunoaștem împrejurarea). Versurile „*În calea-mi străluci o stea./ De dînsa voi avea eu parte,/ Mă va-ndrepta și mai departe?/ La revedere draga mea [...] O tu nu ai avea/ Un gând de jale pentru-acei/ Ce pleacă singur-singurel!.../ Să zic adio, draga mea?*”, sunt relevante pentru demonstrarea sentimentelor de iubire, singurătate și suferință pe care le manifesta atunci istoricul față de persoana iubită.¹⁰ Astfel, putem deduce că scopul editării acestei lucrări a fost de a ne reconstitui biografia lui Iorga din perspectiva cunoașterii unei părți a vieții sale personale (deși, după cum bine știm, istoricul a fost mereu o fire discretă în această privință).



Nicolae Iorga (1871-1940), Gavril Precup (1865-1921)

Alături de aceste inițiative editoriale, remarcăm și alți exegeți care, încă din timpul vieții polihistorului, au oferit publicului larg posibilitatea de a parcurge scrisorile trimise de către aceștia lui Iorga.¹¹ Totuși, majoritatea volumelor epistolare au fost publicate după moartea sa, Barbu Theodorescu, Gheorghe Median sau Nicolae Scurtu întreprinzând un astfel de demers.¹²

Dincolo de aceste aspecte, constatăm că aparițiile editoriale amintite au valorificat doar parțial materialul documentar regăsit în cele peste 430 de dosare păstrate la Biblioteca Academiei Române din București și în arhiva personală a lui Andrei Pippidi. De altfel, Pippidi subliniază că „*originalitatea și unicitatea corespondenței Iorga o dau proveniența scrisorilor primite, de peste hotare și din țara întreagă, și caracterul lor extrem de variat*”.¹³

¹⁰ *Ibidem*, p. 12.

¹¹ Vezi Lazăr Gherman, *Scrisori deschise d-lui profesor N. Iorga*, București, Tipografia Profesională Dim. C. Ionescu, 1915, 52 p.; Ilie E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, volum VII-VIII, X, XII, București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina”, 1935-1940.

¹² Barbu Theodorescu, *Scrisori către Nicolae Iorga*, volum I-II, București, Editura Minerva, 1972-1979, 630 + 648 p.; Gheorghe Median, *Nicolae Iorga și Botoșani. Legături epistolare*, Botoșani, Editura Agata, 2006, 145 p.; Nicolae Scurtu, *G. T. Kirileanu și contemporanii săi*, volum I, Piatra Neamț, Editura Acțiunea, 2012, 151 p.

¹³ Nicolae Iorga, *Jurnalul ultimilor ani 1938-1940. Inedit*, ediție îngrijită, introducere și note de Andrei Pippidi, București, Editura Humanitas, 2019, p. 8.

Contribuțiile istoriografice ale lui Nicolae Iorga în valorificarea documentelor din arhivele Bistriței-analize, direcții, interpretări

După cum bine știm, Nicolae Iorga nu a fost doar o personalitate marcantă a culturii române, ci și un călător desăvârșit. A străbătut atât teritoriul României, cât și al unor țări și continente, dedicând călătoriilor sale numeroase volume de referință.¹⁴ Printre aceste călătorii, remarcăm că istoricul a vizitat de trei ori județul Bistrița-Năsăud între anii 1898-1920, motivele călătoriilor sale în această zonă fiind tratate sistematic atât în două dintre volumele sale,¹⁵ cât și în istoriografia română.¹⁶

În urma acestor vizite, polihistorul a editat o serie de lucrări, în care a concentrat numeroase documente istorice din arhivele Bistriței. Astfel, încercăm să stabilim care sunt contribuțiile sale istoriografice pe acest plan și, în mod special, să distingem analizele, direcțiile și interpretările propuse în cadrul acestora.

Prima contribuție istoriografică a lui Nicolae Iorga au fost cele două volume de *Documente românești din Arhivele Bistriței (Scrisori domnești și scrisori private)*. În cadrul acestora, istoricul a transcris din grafia chirilică în cea latină și a valorificat 520 de corespondențe cu caracter familial și oficial trimise între anii 1587-1781. De asemenea, regăsim și 22 de documente slave traduse în limba română de către distinsul slavist Ioan Bogdan, care acoperă perioada 1517-începutul secolului al XVIII-lea.

Volumul I se deschide cu o analiză amplă a scrisorilor prezente în lucrare, polihistorul subliniind idealizator că „puține Archive cuprind mai multă viață vie, colorată, zălbică românească decât arhivele bistrițene” și că „în arhivele bistrițene s’au găsit contribuții extra-ordinar de importante pentru istoria și limba Românilor”. Scopul publicării acestuia a fost de a ne oferi o incursiune obiectivă în istoria

¹⁴ Din bogata sa literatură de călătorie, vezi Nicolae Iorga, *Drumuri și orașe din România*, București, Institutul de Arte Grafice și Editura Minerva, 1904, 291 p.; Idem, *Neamul românesc în Basarabia*, București, Editura Librăriei Socecu & Comp., 1905, 239 p.; Idem, *Neamul românesc în Bucovina*, București, Institutul de Arte Grafice „Minerva”, 1905, 254 p.; Idem, *Țeri scandinave: Suedia și Norvegia. Note de drum și conferințe*, București, Editura Casei Școalelor, 1929, 126 p.; Idem, *America și românii din America. Note de drum și conferințe*, Vălenii de Munte, Așezământul Tipografic „Datina Românească”, 1930, 238 p.; O analiză bine documentată a literaturii sale de călătorie la Andî Mihalache, „Metaphor and Monumentality: The Travels of Nicolae Iorga”, în volumul *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, II, coordonat de Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis, Budapesta, Central European University Press, 2008, pp. 237-265.

¹⁵ Nicolae Iorga, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*, volum II, București, Institutul de Arte Grafice și Editură Minerva, 1906; Idem, *Memorii (Însemnări zilnice Maiu 1917-Mart 1920). Războiul național. Lupta pentru o nouă viață politică*, București, Editura „Națională” S. Ciornei, 1931.

¹⁶ A se vedea Alexandru Vaida-Voevod, *Memorii*, volum II, prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Alexandru Șerban, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1995, pp. 43-45.

Bistriței și a întregului areal bistrițean între secolele XVI-XVII (deși Iorga a reconstituit în prefață trecutul acestei zone încă din secolul al XIV-lea). Totodată, la o lectură mai atentă, constatăm că epistolele ne dezvăluie raporturile comerciale, militare și socio-politice mai mult sau mai puțin cordiale dintre Bistrița și Moldova acelei perioade. Astfel, pe baza acestora și a acțiunilor întreprinse de către anumiți factori politici și militari (Alexandru Lăpușeanu, Giorgio Basta, Iancu de Hunedoara, Ioan Zăpolya, Matia Corvin, Petru Rareș etc.), burgul săsesc a cunoscut o dezvoltare treptată, dar efervescentă, devenind un oraș prosper.¹⁷

În al doilea volum, Nicolae Iorga a extins analiza epistolară până la sfârșitul secolului al XVIII-lea în vederea reevidențierii relațiilor dintre cele două părți, punând accent asupra aspectelor administrativ-teritoriale, comerciale și teologice. De asemenea, polihistorul ne arată că a întreprins acest demers de cercetare (care cuprinde peste 400 de pagini) atât pentru a-și aprofunda cunoștințele istorice și, implicit, de a-și deschide orizonturile, cât, mai ales, pentru a oferi o contribuție necesară istoriografiei și publicului larg.¹⁸ Scrisoarea trimisă în 31 mai 1638 birăului Bistriței, Andrei Sattler, de către pârcașul Sucevei, Gavril Hetman, în care l-a rugat să îi trimită patru muncitori în vederea edificării unei biserici din piatră deoarece „*acolo la dumneavoastră simt meșteri buni și pot face var de piatră*”, reprezintă unul dintre exemplele relevante pentru demonstrarea raporturilor bilaterale cordiale.¹⁹

Elaborarea celor două volume a presupus o muncă asiduă, întreprinsă inclusiv în timpul călătoriilor externe de cercetare ale istoricului, mărturie în acest sens stând sejurul său din Haga unde, la hotelul în care era cazat, stătea „*închis în odașa unde pregăteam, seara, prefața istorică la Documentele Bistriței*”.²⁰

Socotelile Bistriței (Ardeal). Acte relative la istoria cultului catolic în Principate adunate și tipărite cu o prefață despre propaganda catolică până la 1500 reprezintă o nouă lucrare, delimitată în două părți, cu care Nicolae Iorga a inaugurat colecția sa de *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*. Aici, istoricul întrunește o colecție de aproximativ 640 de documente inedite. Scopul publicării acestui volum consistent (aproximativ 600 de pagini) a fost de a reconstitui trecutul catolicismului românesc, polihistorul fiind conștient încă de la bun început că nu a oferit o istorie totală a acestui cult și că există și alte documente, care ar

¹⁷ Nicolae Iorga, *Documente românești din Arhivele Bistriței (Scrisori domnești și scrisori private)*, volum I, București, Editura Librăriei Socecu & Comp., 1899, pp. II-III, V-VII, X, XVII, XLIX, LXXXVIII-LXXXIX, CVI.

¹⁸ *Ibidem*, volum II, București, Editura Librăriei Socecu & Comp., 1900, pp. I-II, XVI-XVII, XL-XLII, XLIX.

¹⁹ *Ibidem*, volum I, pp. 62-63.

²⁰ Idem, *Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost*, ediție îngrijită, note, comentarii de Valeriu Râpeanu și Sanda Râpeanu, studiu introductiv de Valeriu Râpeanu, București, Editura Minerva, 1984, p. 185.

extinde analiza de față.²¹ Lucrarea debutează cu o prefață și cu o introducere. În partea introductivă, Iorga ne prezintă, esențializat, evoluția catolicismului românesc între secolele XIII-XIX (mai exact, până în anul 1847), prefigurând astfel conținutul izvoarelor arhivistice valorificate. Printre acestea, regăsim condici, privilegii, scrisori, socoteli, testamente precum și numeroase acte, majoritatea fiind emise în limba română (unele traduse probabil din grafia chirilică), dar întâlnim și în alte limbi (franceză, germană, italiană și latină). Ele au fost extrase din arhivele Bistriței, Academiei Române, bisericii catolice din Iași, Arhiepiscopiei Catolice din București, Obituariului Franciscanilor provinciei Bulgaria și Valahia și ale mănăstirilor catolice din Câmpulung și Râmnic, precum și din diferite arhive și biblioteci naționale și străine. Nu în ultimul rând, introducerea reprezintă și apelul istoricului adresat comunității ortodoxe de a-și rezolva disensiunile față de acest cult și de a-l integra în rândul structurii confesionale naționale deoarece ar fi benefic în vederea culturalizării și stabilității românilor.²²

Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni (Bistrița, Brașov, Sibiu) reprezintă volumul XV al colecției îngrijite de către Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*. În lucrarea de față, structurată în două volume, Nicolae Iorga, după cum reiese și din titlu, a editat un bogat material documentar provenit din arhivele celor trei orașe ardeleni (3499 de izvoare). Parcurgând documentele traduse în limba română, păstrate chiar și în varianta lingvistică originală (chirilică, germană, latină, maghiară), pe o întindere de peste 2700 de pagini, ni se aduce în atenție istoria românilor între secolele XIV-XIX (mai exact, între anii 1358-1825). La nivel particular, istoricul notează în aceeași manieră idealizatoare că a descoperit în arhivele bistrițene „o adevărată comoară de limbă ca și de lămuriri istorice”, apreciind contribuțiile prolifice ale lui Albert Berger și Constantin Moșil în dezvoltarea istoriografiei bistrițene și naționale.²³ Corespondența trimisă din Suceava în 6 iunie 1601 de către domnul Moldovei, Ieremia Movilă, în care le-a mulțumit bistrițenilor pentru sprijinul militar acordat, asigurându-i că „*vrem să vă arătăm tot aceeași bunăvoință și bună vecinătate. Dumnezeuastră să nu vă îndoști de loc de noi. Dumnezeu să vă țină*”, reprezintă mărturia vie a încrederii și susținerii reciproce strănse.²⁴

Nicolae Iorga i-a fost recunoscător directorului din acea perioadă al arhivelor Bistriței, Albert Berger, pentru prietenia și sprijinul documentar

²¹ Idem, *Socotelile Bistriței (Ardeal). Acte relative la istoria cultului catolic în Principate adunate și tipărite cu o prefață despre propaganda catolică până la 1500*, București, Stabilimentul Grafic I. V. Socecu, 1901, p. VII, IX.

²² *Ibidem*, pp. V-IX, XLVI-XLVII, 463-464.

²³ Idem, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni (Bistrița, Brașov, Sibiu)*, volum I, București, Atelierele Grafice Socec & Comp., 1911, pp. I-II.

²⁴ *Ibidem*, volum II, București, Atelierele Grafice Socec & Comp., 1913, pp. 782-783.

acordat în elaborarea celor două volume. Astfel, susținea că, în timpul vizitei sale din Bistrița, acesta „îmi comunica actele acasă la otel, unde lucrăm pînă noaptea tîrziu la o lampă chioară [...], să-mi aducă vădirea neașteptată, profund emoționantă, a scrisorilor românești care desfăceau [...] o întreagă viață întinsă, între Bistrița și Cîmpulungul Moldovenesc”.²⁵

Dincolo de aceste contribuții, observăm că Nicolae Iorga a continuat să valorifice și în alte lucrări numeroase epistole regăsite în arhivele bistrițene, care surprind diferitele relații și schimburi comerciale, politice și teologice din Evul Mediu și premodernitatea românească.²⁶

Analiza corespondenței Nicolae Iorga-Gavril Precup (1911-1913)

Alături de călătoriile și contribuțiile sale istoriografice, remarcăm că Nicolae Iorga a purtat o corespondență intensă cu personalități ale intelectualității și clasei politice bistrițene și blăjene, printre acestea numărându-se Gavril Precup. Deși istoriografia asupra acestuia este redusă,²⁷ merită să formulăm și să încercăm să răspundem punctual la o serie de interogații sugestive: Când și unde s-a născut Gavril Precup? Ce studii a urmat? Ce carieră a avut? Când și unde s-a stins din viață? Cum a fost perceput de către posteritate? Când a avut loc primul său contact epistolar cu Nicolae Iorga? Cum a evoluat tematic această corespondență?

Analizând retrospectiv biografia sa, observăm că Gavril Precup s-a născut în anul 1865 (nu cunoaștem data nașterii sale), în satul bistrițean Piatra. A urmat studiile primare și gimnaziale ale școlii din satul natal, la Școala Centrală Normală din Năsăud și la Gimnaziul Superior Fundațional din același oraș. În 1886, a absolvit liceul la Năsăud iar, pe baza susținerii materiale primite din partea Fondurilor bisericești,²⁸ a urmat studii universitare de filosofie,

²⁵ Idem, *Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost*, p. 186.

²⁶ Un nou corpus relevant de scrisori din arhivele bistrițene la Nicolae Iorga, *Documente noue în mare parte românești relative la Petru Șchiopul și Michaiu Vitezul*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Gobl, 1898; Idem, *Cărți domnești, zăpise și rîvașe*, partea I, București, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1903; Idem, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, volum II, București, Atelierele Grafice Socec & Comp., 1906; Idem, „Documente bistrițene nouă”, în *Revista Istorică. Dări de samă, documente și notițe*, an X, număr 4-6, 1923, pp. 104-107.

²⁷ Vezi „Scrisori către Gavril Precup, de la Ioan Pop Reteganul, J. Urban Jarnik, M. Străjanu”, în *Anuarul Liceului „Petru Maior” din Gherla*, Gherla, 1931-1932, pp. 3-12; „Scrisoare din 20 aprilie 1894 a lui Romulus Ionașcu către Gavril Precup”, în *Anuarul Liceului „Petru Maior” din Gherla*, Gherla, 1932-1933, pp. 12-13; „Scrisori către Gavril Precup, de la Grig. Pletosu, Aurel Esca, Emil Viciu, N. Bogza, C. Diaconovici, Gh. Bogdan-Duică”, în *Anuarul Liceului „Petru Maior” din Gherla*, Gherla, 1933-1934, pp. 3-23; Coriolan Suci, *Gavril Precup ca președinte al Societății Meseriașilor Români din Blaj*, Gherla, 1935, 23 p.; Emil Precup, *Profesorul Gavril Precup (15 ani dela moartea sa)*, Gherla, 1936, 88 p.

²⁸ Ioan I. Bureacă, *Spiritualitate bistrițeană năsăudeană*, cuvânt înainte de acad. prof. univ. Camil Mureșanu, Bistrița, Editura Mesagerul, 2006, p. 412.

teologie, limba română și latină la Budapesta și Cluj. Între 1892-1918, a fost profesor la Liceul de Băieți din Blaj, unde a predat limba română și latină iar, ulterior, a reprezentat orașul ca delegat atât la întrunirile Consiliului Național Român Central din Arad (13-14 noiembrie 1918), cât și la Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia (1 Decembrie 1918).²⁹

Pe parcursul vieții sale, constatăm că a fost profund angajat în dezbaterile culturale ale acelei perioade, deținând o serie de funcții importante (președintele Societății de Lectură „Virtus Romana Rediviva” din Năsăud, secretarul Societății Studentești „Iulia” din Cluj, membru supleant și ordinar al Comitetului Central al ASTREI-1904-1913,³⁰ președintele Societății Meseriașilor din Blaj-1903-1919,³¹ membru activ al Secțiunii Școlare a ASTREI și membru pe viață al Despărțământului ASTRA din Blaj,³² vicepreședintele Consiliului Național Român din Blaj-1918-1919,³³ director general al învățământului secundar în Consiliul Dirigent-ambele funcții le-a exercitat după 1918 etc.). Totodată, a avut o activitate publicistică semnificativă, axată în jurul literaturii și pedagogiei românești (*Educația la Români. Programa liceului an. 1908-1909*; „Generația literară dela 1848”, în *Unirea*, număr 21-23, 1898; „Părerile lui T. Cipariu asupra originii l. Române”, în *Unirea*, număr 27, 1905 etc.).³⁴ Nu în ultimul rând, a susținut numeroase conferințe, în care trata diferite subiecte de actualitate pentru publicul larg, publicate în paginile „Gazetei de Transilvania” și ale revistei „Transilvania” („Industria și comerț”, „Ai carte, ai parte”, „Conservarea portului național”, „Literatura română”, „Negoțul în trecutul neamului”, „Vieța și activitatea lui Iacob Mureșan”, „Despre dragostea de neam și limbă” etc.).

S-a stins din viață la Cluj în 7 septembrie 1921, fiind înmormântat la Blaj. La funeraliile sale, care au fost de mare amploare, au participat și au luat cuvântul numeroase personalități culturale și politice ale acelei perioade (Ion Agârbiceanu, Iuliu Hațieganu, Iuliu Maniu, Vasile Bogrea etc.). Cu acest prilej, a fost creat „Fondul Gavril Precup” destinat susținerii materiale a studenților, printre contributori regăsindu-i pe Alexandru Lapedatu, Gheorghe Bogdan-Duică, Ion Agârbiceanu sau Iuliu Maniu.³⁵

Dincolo de relatările mai mult sau mai puțin subiective ale posterității, la centenarul morții sale, merită să reținem că Gavril Precup a fost perceput

²⁹ Ioan I. Șerban, Nicolae Josan (coordonatori), *Dicționarul personalităților Unirii. Trimișii românilor transilvăneni la Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia*, Alba-Iulia, Muzeul Național al Unirii, 2003, p. 68; Nicolae Comșa, *Dascălii Blajului. Seria lor cronologică cu date bio-bibliografice*, Blaj, Tipografia Seminarului, 1940, pp. 125-126; Ioan I. Bureacă, *Spiritualitate bistrițeană născădeană*, p. 412.

³⁰ Ioan I. Bureacă, *Spiritualitate bistrițeană născădeană*, p. 412.

³¹ Coriolan Suci, *Gavril Precup ca președinte al Societății Meseriașilor Români din Blaj*, p. 1.

³² *Transilvania*, număr 1-12, 1918, p. 41, 46.

³³ Ioan I. Șerban, Nicolae Josan (coordonatori), *Dicționarul personalităților Unirii*, p. 68.

³⁴ *Ibidem*, Nicolae Comșa, *Dascălii Blajului*, p. 126.

³⁵ *Unirea*, an XXXI, număr 37, 1921, p. 1, 4; *Ibidem*, an XXXI, număr 38, 1921, p. 2, 4.

drept un profesor ambițios, patriot, riguros și silitor, care pune accent pe aspectele esențiale în predarea lecțiilor sale. De asemenea, a fost un întemeietor de activități, instituții și organizații culturale și școlare. Casina Română, Reuniunea Femeilor Române din Blaj³⁶ sau coordonarea „Biroului general de informații” fondat cu prilejul sinodului electiv organizat la Catedrala Sfânta Treime din Blaj (9 mai 1918) cu scopul alegerii unor noi reprezentanți în rândul clerului greco-catolic, s-au numărat printre realizările sale notabile.³⁷ Nu în ultimul rând, prin prisma activității sale pedagogice, a format numeroși elevi, printre aceștia numărându-se Ion Agârbiceanu, care i-a fost recunoscător acestuia pentru inițierea sa în literatura română, considerându-l drept „un profesor cu aleasă cultură și cu mult simț pentru literatură”.³⁸

Alături de acești intelectuali, Gavril Precup a intrat și în atenția lui Nicolae Iorga încă din anul 1910, când Onisifor Ghibu i-a trimis istoricului o scrisoare, în care l-a recomandat pe pedagog (alături de alte 26 de personalități ale intelectualității ardelenene) în vederea desemnării sale ca membru corespondent al Ligii Culturale. Printre aceste recomandări, regăsim și alți intelectuali bistrițeni (Nicolae Drăgan, Vasile Seni, Victor Onișor).³⁹

Primul contact epistolar al lui Gavril Precup cu Nicolae Iorga a avut loc în contextul disensiunilor dintre istoric și clasa politică a acelei perioade. Astfel, profesorul i-a trimis acestuia o corespondență nedată din Blaj, în care îi mărturisea că „gândul meu zboară în plaiul Teleajenului, la cuibul păcinic din Văleni, de unde să revarsă atâta lumină și duh românesc în toate colțurile României”. De asemenea, i-a asigurat sprijinul în realizarea obiectivelor sale și i-a adresat urări cu prilejul aniversării numelui său.⁴⁰

La o lectură mai atentă a scrisorii, constatăm prezența unor sintagme tăiate și corectate, cu formulări ușor diferite, dar relevante pentru demonstrarea caracterului perfecționist al lui Precup și, în mod special, a atenției față de felul exprimării sale scrise. De pildă, acesta i s-a adresat inițial polihistorului cu „Dați-mi voe să vă aduc și eu urări de bine la ziua numelui și să doresc ca munca uriașă” pentru ca, în urma corecturii, urarea să fie reformulată cu „să mă alătur și eu la ceata celor cari admirându-vă talentul și munca uriașă, vă aduc urări de bine de ziua numelui”.⁴¹

³⁶ *Ibidem*, an XXXI, număr 38, 1921, pp. 2-3.

³⁷ Lucian Turcu, „Biserica greco-catolică din Transilvania la sfârșitul Primului Război Mondial. Preparativele sinodului electiv de la Blaj”, în *Astra Sabesiensis*, număr 2, 2016, pp. 143, 150-151.

³⁸ Ion Agârbiceanu, „Mărturisiri”, în *Revista Fundațiilor Regale. Revistă lunară de literatură, artă și cultură generală*, an VIII, număr 12, 1941, p. 539.

³⁹ Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Ioana-Mihaela Bonda, Ana Victoria Sima (coordonatori), *Construind Unirea cea Mare*, volum II, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2018, p. 743.

⁴⁰ Serviciul Județean Bistrița-Năsăud al Arhivelor Naționale, *Colecția personală Emil Precup (1751-1966)*, dosar 5-31, f. 2r (în continuare S. J. B. N. A. N.).

⁴¹ *Ibidem*.

Răspunsul lui Nicolae Iorga îl regăsim într-o scrisoare din 6 iunie 1911, când i-a mulțumit lui Precup „din toată inima mea recunoscătoare pentru binele ce mi-au făcut cuvintele domniilor voastre” asupra întregii sale activități. În continuare, istoricul i-a mărturisit că, în pofida stării sale șubrede de sănătate, cuvintele sale l-au stimulat să fie perseverent și l-a asigurat că îl va sprijini, la rândul său, în demersurile acestuia deoarece „d[umnea]voastră reprezentați pentru noi o posteritate înaintea de timp, o iubitoare și îndemnătoare posteritate”.⁴² Ținând cont de data acestei epistole, dar și de urarea profesorului, putem deduce ipotetic că prima scrisoare a fost redactată în 22 mai 1911 (sărbătoarea Sfântului Nicolae pe rit vechi).

În 17 iunie 1911, Gavril Precup i-a trimis din Blaj o nouă scrisoare, în care a conturat un elogiu idealizator învățământului blăjean și literaturii române. În aceeași manieră, l-a apreciat pe Iorga pentru deschiderea unor noi linii de cercetare în câmpul istoriografic și științific național și pentru activitatea și patriotismul său, integrându-l „între cei mai distinși și rari oameni ai neamului românesc”. La final, i-a adresat urări cu prilejul împlinirii a 40 de ani de viață.⁴³ Analizând conținutul acestei scrisori remarcăm, din nou, atenția pedagogului față de corectarea anumitor sintagme dar, de această dată, într-un mod excesiv, marcat prin tăierea sau chiar trasarea unor acolade, deasupra cărora nota reformulările. De pildă, i-a descris inițial pe scriitori drept „copiii noștri răsfățați, a căror opere cu venerație le împărtășim generațiilor concruente creaturei noastre” pentru ca, în urma corecturii, să devină „idolii la cari ne închinăm cu enlavie, și din a căror opere culegem gândiri [neinteligibil] și învățături scumpe pentru generațiile concruente nouă”.⁴⁴

Epistola din 20 iunie 1911 ne dezvăluie că Nicolae Iorga i-a solicitat lui Gavril Precup să îi trimită elevi la cursurile pe care le organiza la Universitatea de Vară de la Vălenii de Munte, mărturisindu-i la final că starea sa de sănătate nu s-a ameliorat.⁴⁵ Ulterior, profesorul i-a răspuns printr-o corespondență trimisă din Blaj în 5 august 1911, transmitându-i gânduri de însănătoșire și incertitudinea trimiterii elevilor la cursurile sale. În continuare, i-a semnalat că a publicat un articol asupra universității sale în ziarul „Unirea” și l-a rugat să îi trimită câteva exemplare din „Neamul Românesc” pentru ca, la final, să îl invite la Blaj și să îi adreseze salutări atât lui, cât și soției sale.⁴⁶

De altfel, Nicolae Iorga, familiarizat încă din timpul călătoriilor sale transilvănene de la sfârșitul secolului XIX-începutul secolului XX cu „înfățișarea întregii vieți românești a locului neobișnuit și în atâtea privinți scump nouă care e Blajul”, dar, mai ales, cu mediul cultural și intelectual local,⁴⁷ a onorat invitația,

⁴² *Ibidem*, dosar 19c, f. 36-37r.

⁴³ *Ibidem*, dosar 5-31, f. 3-4r.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, dosar 19c, f. 35r.

⁴⁶ Barbu Theodorescu, *Scrisori către N. Iorga (1902-1912)*, volum II, București, Editura Minerva, 1979, p. 568.

⁴⁷ Nicolae Iorga, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*, volum II, p. 419.

participând la Serbările ASTREI de la Blaj (28-30 august 1911). Gavril Precup s-a implicat semnificativ în organizarea acestora, amenajând chiar o secție dedicată industriei și comerțului în completarea expoziției deschise cu acest prilej. Profesorul, în prezentarea secției sale, remarcă aprecierea istoricului față de obiectele expuse, evidențiind că „*meseriașii din Blaj au destulă iscusință în ale meseriei și, după cum se exprimă d[omnu]l Iorga, unii dintre ei ar găsi clienți și într-o capitală*”.⁴⁸ La rândul său, polihistorul l-a apreciat pe pedagog pentru culturalizarea întreprinsă în cadrul Societății Meseriașilor din Blaj în calitatea sa de președinte al grupului.⁴⁹

Solicitarea trimerii elevilor a fost reiterată atât într-o scrisoare din aceeași lună, trimisă alături de o carte poștală (de altfel, regăsim o altă carte poștală datată în 18 septembrie 1911), cât și la finalul celei din 26 decembrie 1913 (ultima de care dispunem), în care istoricul i-a mulțumit din nou lui Precup pentru cuvintele sale frumoase care „*mă mișcă adânc*”.⁵⁰

Într-o nouă corespondență tehnoredactată nedată, Nicolae Iorga l-a rugat pe pedagog să elaboreze „*un articol despre societățile de colaborare română în Ardeal*” în vederea publicării acestuia în *Calendarul Ligei Culturale pentru anul 1912*. De asemenea, în epistola din 7 iunie 1912 (trimisă alături de o carte poștală datată în 22 iunie 1912), istoricul evidențiază că lucrarea lui Precup dedicată aniversării Asociației s-a bucurat de aprecierea regelui Carol al II-lea (în acel moment, principe), rugându-l să îi ofere și acestuia un exemplar.⁵¹

La o privire de ansamblu, constatăm că, deși are o întindere temporală scurtă, acest schimb epistolar poate fi încadrat în rândul documentelor istorice, în care regăsim o exprimare directă, un discurs specific epocii, situat la granița dintre public și privat, dintre formal și informal datorită evoluției sale tematice, tradusă prin relatările oficiale și personale regăsite în cadrul acestuia.

Spre deosebire de corespondențele emise de către Gavril Precup, care prezintă un caracter descriptiv, dar și corecturi excesive, specifice unui om înclinat spre generalizare, povestire și perfecționare continuă, corespondențele lui Nicolae Iorga denotă concretețe și încredere sporită în scrisul său datorită conținutului lor esențializat, lipsit de modificări. Această concretețe o putem explica ipotetic pe fondul stării sale șubrede de sănătate dar, mai ales, al vieții sale dinamice, suprasolicitate. Astfel, îl observăm pe istoric nu în ipostaza binecunoscutului povestitor *avant la lettre*, ale cărui opere prezintă în general (după cum bine știm) fraze exhaustive, lungi, dificil (uneori) de parcurs, ci a unui om care străbătea atunci anumite provocări și care dorea să se confeseze altor oameni pentru a le depăși (în cazul de față, lui Gavril Precup).

⁴⁸ Ioan Rațiu, *Serbările dela Blaj: 1911. O pagină din istoria noastră culturală*, Blaj, Tipografia Seminarului Teologic Greco-Catolic, 1911, pp. 101, 376-378.

⁴⁹ Nicolae Iorga, *Serbările de la Blaj. Însemnătatea lor politică, culturală și literară*, Vălenii de Munte, Tipografia „Neamul Românesc”, 1911, p. 25.

⁵⁰ S. J. B. N. A. N., *Colecția personală Emil Precup (1751-1966)*, dosar 19c, ff. 38r., 39r.-v., 41r.

⁵¹ *Ibidem*, f. 40r., 42r.-v.

Ulterior, remarcăm că Nicolae Iorga era la curent cu aparițiile editoriale ale lui Gavril Precup, mărturie în acest sens stând darea sa de seamă asupra unuia dintre articolele profesorului, axat asupra analizei comparate a bucoavelor din 1744 și 1777.⁵² De altfel, articolul ne dezvăluie o nouă latură a lui Precup, aceea a cunoașterii paleografiei chirilice și latine și a credinței sale duhovnicești. Aceste elemente specifice caracterului său se justifică prin analiza comparată menționată anterior, în care profesorul evidențiază particularitățile bibliofile și lingvistice ale celor două documente descoperite în biblioteca teologului Ioan Micu Moldovan. În final, sublinia că scopul acestora era „să sădească în inimile fragede ale școlărilor, și a celor dornici de învățatură temeiurile vieții creștinești”.⁵³

Moartea lui Gavril Precup a fost surprinzătoare pentru Nicolae Iorga, notând în memoriile sale că „*acum câteva zile, mi se arăta desgustat de politica școlară de partid*”.⁵⁴ Cu același prilej, istoricul l-a perceput drept un exponent al culturii și solidarității naționale, profund dedicat profesiei sale, dar, mai ales, dezvoltării învățământului și societății românești.⁵⁵ Astfel, putem deduce că cei doi au corespondat chiar și în pragul morții profesorului.

Demersurile istoriografice de valorificare a bogatei corespondențe purtate de către Nicolae Iorga cu numeroase personalități culturale și politice românești și universale ne dezvăluie interesul ascendent și susținut al specialiștilor și publicului larg de a cunoaște biografia istoricului din această perspectivă. Prin volumele de documente provenite din arhivele Bistriței și din alte arhive, biblioteci și instituții naționale și străine, Iorga a oferit contribuții istoriografice de referință. Acestea ne aduc în atenție o reconstituire amplă, inedită și obiectivă a istoriei Bistriței și a întregii sale zone și, în mod special, a României din Evul Mediu și până în plină modernitate. În urma acestui demers, istoricul ne demonstrează că a fost un cercetător asiduu, care și-a dorit permanent să extindă și să perfecționeze cunoașterea istorică. Gavril Precup s-a remarcat în rândul intelectualității bistrițene și blăjene (și chiar naționale) drept un întemeietor și o personalitate cu preocupări multiple, care a participat constant în viața culturală și politică a acelei perioade. Corespondența sa cu Nicolae Iorga reprezintă un izvor de istorie culturală și socială, menit să ne înfățișeze atât o parte substanțială din viața acestora, cât, mai ales, o colaborare intelectuală strânsă și sinceră.

⁵² Nicolae Iorga, „Gavril Precup, Două bucoavne (în „Unirea” din Blaj)”, în *Revista Istorică*, an I, număr 11-12, 1915, pp. 239-240.

⁵³ Gavril Precup, „Două bucoavne”, în *Unirea*, an XXV, număr 114, 1915, pp. 2-3 și *Ibidem*, an XXV, număr 116, 1915, pp. 2-3.

⁵⁴ Nicolae Iorga, *Memorii (Tristețea și sfârșitul unei domnii)*, volum III, București, Editura „Națională” S. Ciornei, 1931, pp. 203-204.

⁵⁵ Idem, *Oameni care au fost*, volum III, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1936, pp. 85-86.

**Historiography, Intellectuality and Epistolic Discourse.
Correspondence Nicolae Iorga-Gavril Precup (1911-1913)**

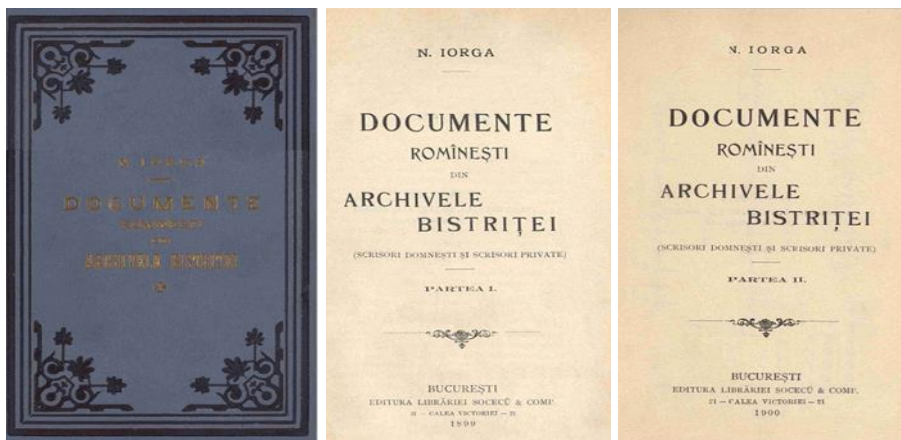
(Abstract)

A large part of Nicolae Iorga's historical activity was focused on the publication of the collections of original correspondence and documents and carrying out an intense correspondence with actors of the Romanian and universal cultural and political scene. On its turn, the Romanian historiography published both during the life of the historian and, especially, after his death, numerous volumes of letters sent by him or received from certain people. Gavril Precup was a professor and one of the personalities of the Bistrița and Blaj intellectuals, who had a consistent correspondence with Nicolae Iorga, but who did not enjoy increased attention from historiography and the general public. Starting from these aspects, in the present paper, we aim to bring to your attention a brief retrospective analysis of the historiography dedicated to the correspondence of the polyhistor. Also, we aim to establish what are the historiographical contributions of Nicolae Iorga in capitalizing the documents from the Bistrița archives (and not only) and, especially, to distinguish the analyzes, directions and interpretations proposed within them. Last but not least, we especially want to outline the analytical dimension of the correspondence Nicolae Iorga-Gavril Precup between 1911-1913, highlighting in an essentialized way the biography of the pedagogue, the thematic evolution of the letters and its specific elements.

Keywords: Nicolae Iorga, Gavril Precup, correspondence, history, historiography.

ANEXE

În secțiunea de față, regăsim un colaj de fotografii din arhiva personală și de la Serviciul Județean Bistrița-Năsăud al Arhivelor Naționale, adresând mulțumiri personalului acestuia pentru sprijinul acordat în realizarea demersului nostru de cercetare



Nicolae Iorga, *Documente românești din Arhivele Bistriței*
(*Scrisori domnești și scrisori private*)



Nicolae Iorga, *Socotelile Bistriței (Ardeal). Acte relative la istoria culturii catolice în Principate adunate și tipărite cu o prefață despre propaganda catolică până la 1500;*
Nicolae Iorga, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelen (Bistrița, Brașov, Sibiu)*



ROMÂNIA
CARTE POȘT
D-lei
Gavril Precup, profesor
la scoala de fetite
Ungaria Balassfajka
A ◊ ARHIVELE NAȚIONALE ◊ BISTRITA NESAUD

Dragii d-le Precup

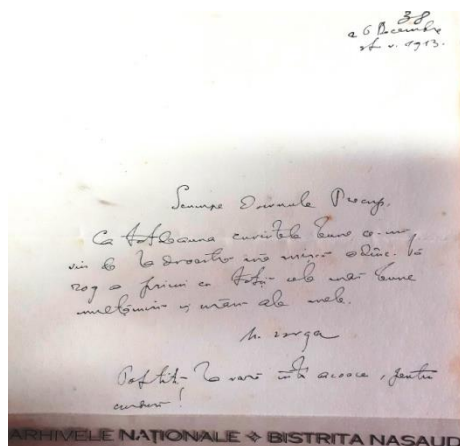
Vă rog mult, în interesul cursurilor de vară, a-mi spune:
dacă veniți și cu cine veniți.

Cu cele mai bune salutări

N. IORGA.



Correspondență și cărți poștale trimise de către Nicolae Iorga lui Gavril Precup (iunie-septembrie 1911)



Correspondență Nicolae Iorga-Gavril Precup (6 decembrie 1913)

60

Scumpe Domnule..... *Pr. Iorga*

Și anul acesta, începând chiar de pe acum tipărirea „Calendarului Ligei Culturale pe anul 1912”, vă rog să ni dați pentru acesta un articol despre *... societatea de*
... solat ... în ...

Trimeterca vă rog a o face cât mai neîntârziat cu putință.

Primiți, vă rog, asigurarea considerației mele.

N. Iorga

◆ ARHIVELE NAȚIONALE ◆ BISTRITA NESAUD

Correspondență nedată Nicolae Iorga-Gavril Precup

42

VALENI DE MIA
77 JUN 312

Carta Postală

Dale

... Iorga

Blaj

... Iorga

ARHIVELE NAȚIONALE ◆ BISTRITA NESAUD

2 June 1912

Scumpe Domnule Precup,

Carta de care vorbeai Asociatilor,

am dat-o cu P. R. ... Carol, cunosc

1-a plecat mult ... dar gata ...

... pentru mine?

Cu multă sănătate

N. Iorga

ARHIVELE NAȚIONALE ◆ BISTRITA NESAUD

Carte poștală și corespondență Nicolae Iorga-Gavril Precup (7-22 iunie 1912)

ARADUL ANULUI 1919

Dr. Maria Alexandra Pantea
Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad
Centrul de Studii Istorice și Culturale „Vasile Goldiș” Arad

Dacă în toamna anului 1918 Aradul a avut un rol important, fiind considerat orașul unde s-a pregătit Marea Unire, după 1 Decembrie 1918 situația orașului s-a agravat. În decembrie 1918 asistăm la o serie de conflicte, pentru că în orașul de pe Mureș au existat „[...] două tipuri de autorități politico-administrative distincte, aflate în raport de incompatibilitate. Pe de o parte funcționarii maghiari, care dețineau cele mai importante funcții și apărau interesele statului maghiar, pe de altă parte consiliile și gărzile naționale române, constituite în mare parte încă din noiembrie 1918”¹. Mai trebuie amintit că un cartier al orașului situat în Sudul Mureșului era ocupat și revendicat de sârbi.

După Unire, administrația maghiară a continuat să dețină puterea și a ignorat cele hotărâte la Alba-Iulia, sperând că în urma tratatelor de pace orașul va reveni Ungariei. Situația s-a agravat mai mult după 11 decembrie 1918, când a ajuns la Arad armata germană condusă de generalul Mackensen, care a staționat câteva zile în oraș, ocazie cu care populația s-a înarmat cumpărând armament de la trupele germane. Pentru a nu pierde puterea, comisarul guvernului maghiar, Varjassy Lajos, a cerut trimiterea unor ajutoare din partea statului maghiar, fapt ce a sporit efectivul armatei maghiare din cetatea Aradului.

Tensiunea existentă a degenerat în 30 decembrie 1918, odată cu sosirea generalului francez Henri Mathias Berthelot, ocazie cu care au fost organizate de către români o serie de manifestări de simpatie, dar care s-au transformat într-un conflict între români și maghiari. Fiind martor al conflictului, generalul Berthelot s-a convins de situația delicată a Aradului și a cerut trimiterea unor trupe franceze la Arad „[...] pentru a dezarma populația”². În noaptea de 30-31 decembrie 1918 în oraș au ajuns trupele franceze conduse de maiorul Martin. Au fost întâmpinate de reprezentantul românilor, Iustin Marșieu, în timp ce reprezentantul guvernului maghiar, Varjassy Lajos, a considerat că se realiza „[...] o violare a tratatului de armistițiu”³.

După sosirea trupelor franceze, comandantul acestora nu a luat măsuri serioase, considerând că situația se va clarifica în urma semnării păcii. În aceste condiții, în ianuarie 1919, autoritățile maghiare au început a pune în practică politica guvernului de la Budapesta. În gara din Arad au apărut mai multe

¹ Mircea Timbus, Andrei Caciora (coordonatori), *Orașul și județul Arad după 1 Decembrie 1918. Studii și documente*, Arad, Editura Gutenberg Univers, 2008, p. 5.

² Henri Mathias Berthelot, *Memorii și corespondență*, București, Editura Militară, 2012, p. 389.

³ Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale, *Fond Traian Mager*, dosar 4, f. 33 (în continuare S. J. A. A. N.).

trenuri blindate cu militari maghiari, iar în unele localități românești armata maghiară a luat măsuri dure împotriva membrilor gărzilor naționale, care au fost dezarmați.

Problemele cu care s-au confruntat românii din părțile Aradului în anul 1919 au fost dezbătute și în ședințele Consiliului Dirigent. Din cauza situației tensionate din oraș, Consiliul Dirigent a cerut de mai multe ori „[...] *subvenții substanțiale*” pentru Garda Națională Română din Arad. În 15 ianuarie 1919, s-au alocat 500.000 de coroane provenite dintr-un împrumut făcut la Banca Victoria, iar în lunile care au urmat s-au acordat și alte fonduri. În ședința din 18/31 ianuarie 1919, la cererea Consiliului Național Român din Arad, se acceptă acordarea unui avans pentru plata gărzilor, cu obligația de a „[...] *justifica întrebuițarea banilor 230.000 de coroane-plătirea se va face prin banca Victoria*”.⁴ În aceeași ședință s-a mai decis ca pentru „[...] *trebuițele administrative ale consistoriului Arad*” să se dea suma de 250.000 coroane în două rate, cea dintâi fiind pe primul semestru al anului 1919, când a fost alocată suma de 125.000 coroane.

Situația conflictuală din oraș a afectat și școlile, care au fost percheziționate. Este cazul Institutului Teologic unde, în 9/22 februarie 1919, a ajuns o patrulă înarmată de soldați maghiari, care au declarat că au primit ordin de a face percheziție în seminar și internat. În urma percheziției în internat au fost găsite două puști rusești și o sabie, care au fost confiscate, iar directorul Teodor Botiș a trimis episcopiei un raport. O nouă percheziție a avut loc în 14/27 februarie când, la Institutul Teologic, a ajuns o patrulă pentru a căuta arme, amenințând că „[...] *localul respectiv îl vor pune sub pază militară*”.⁵ În urma acestor percheziții, școala a fost jefuită, fapt ce l-a determinat pe episcopul Ioan Ignatie Papp să ceară autorităților luarea unor măsuri pentru „[...] *a fi cruțați pe viitor de asemenea măsuri care nu au nici un temei, ci pricinuesc numai amărăciune*”.⁶ Tot în februarie 1919, soldații Diviziei 23 Maghiare din Arad au ajuns sub conducerea generalului Soos, care le-a ordonat soldaților, în 21 februarie, să înconjoare sediul prefecturii pentru a-i aresta pe Iustin Marșieu și Moise Rîșcuția. Cei doi au fost arestați, dar în urma intervenției comandantului trupelor franceze au fost eliberați. Soldații maghiari au percheziționat o serie de instituții pentru a verifica dacă nu dețin arme de la găzile naționale române.

Violențele au continuat până în 20 martie 1919 când, după ce Conferința de Pace de la Paris a decis modificarea liniei de demarcație între armata română și cea maghiară, guvernul maghiar a fost anunțat că „[...] *armata română va înainta spre apus*”. În urma celor hotărâte la Paris, Consiliul Dirigent a decis numirea lui Iustin Marșieu, în 27 martie, în funcția de prefect al județului

⁴ *Ibidem*, Fond Ioan Suciu, dosar 4, f. 83.

⁵ Arhiva Episcopiei Ortodoxe Române Arad, dosar 35 II-1914, număr document 362/1919 (în continuare A. E. O. R. A.).

⁶ *Ibidem*.

Arad. Referindu-se la activitatea desfășurată de prefectul Marșieu în perioada 1919-1922, Vasile Goldiș arată că „[...] *prefectul Marșieu a dat României Mari un județ de model cu administrație europeană*”.⁷

În ciuda celor decise la Paris, autoritățile maghiare nu au recunoscut noua linie de demarcație și nici cele decise la Sibiu. În aceste condiții, comandantul trupelor franceze, generalul Gondrecourt, a instituit starea de asediu, lucru care a dus la oprirea violențelor, pentru că prevedea „[...] *pedeapsa cu moartea pentru orice tulburare a ordinii publice*”.⁸



Foto 1: Intrarea trupelor române în Arad (17 mai 1919)

Ca urmare a celor decise la Paris, membrii Consiliului Dirigent au discutat în ședința din 29 aprilie despre preluarea căilor ferate din zona Aradului. Cu această ocazie s-a dezbătut și problema fabricii de vagoane Weitzer și a fost prezentat un raport. S-a decis să se pună la dispoziția fabricii „[...] *lunar 11 vagoane de cărbuni de la Lupeni și două vagoane ulei pentru a continua lucrările, cu condiția ca lucrările făcute să fie exclusiv la dispoziția Consiliului Dirigent*”.⁹ În ședința din 12 mai 1919 s-a discutat despre situația Aradului, iar Consiliul Dirigent a cerut „[...] *ca trupele române să ocupe orașul*”;¹⁰ ceea ce a făcut ca în 17 mai trupele române să intre în Arad, sub comanda colonelului Pirici. În cuvântarea sa, colonelul Pirici arată că este trimis a asigura ordinea și pacea fără a face diferență în funcție de religie sau naționalitate și a contribui la realizarea idealului național.

⁷ Vasile Goldiș, *Scrieri social-politice și filosofice*, ediție îngrijită de Marțian Iovan, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2007, p. 275.

⁸ Mircea Timbus, Andrei Caciora (coordonatori), *Orașul și județul Arad după 1 Decembrie 1918*, p. 21.

⁹ S. J. A. A. N., *Fond Traian Mager*, dosar 4, f. 209.

¹⁰ *Ibidem*, f. 228.

Evenimentele din Arad au fost urmărite atât de autoritățile de la București, cât și de cele din Franța. În 24 iunie 1919, generalul armatei franceze, Franchet d'Esperey, însoțit de colonelul român Radu Rosetti, a ajuns la Arad, unde a fost primit de oficialitățile românești, iar generalul a arătat că, prin misiunea sa, Franța urmărește „[...] independența completă a României”.¹¹ Cu acest prilej, administrația românească a orașului a fost recunoscută, fapt ce a dus la evacuarea trupelor franceze și sârbești.

A urmat preluarea funcțiilor administrative. Prefect era numit, încă din martie, Iustin Marșieu, cel care a pus în practică deciziile Consiliului Dirigent. În 5 iulie, a fost numit primul primar român al Aradului, avocatul Ioan Robu.¹² În 7 iulie 1919, Iustin Marșieu, în calitate de prefect, însoțit de Romul Veliciu, Traian Leucuța și Emil Micloși, a preluat administrația orașului. Sunt cei care, în 7 iulie, s-au deplasat la prefectură pentru a lua „[...] în primire și institui autoritățile românești”. Din partea statului francez a fost prezent maiorul Raymond. Iustin Marșieu a prezentat deciziile luate de Consiliul Dirigent, apoi a urmat „[...] preluarea întregului oficiu”. Totul s-a făcut în ordine. A urmat deplasarea la primărie, acolo unde primarul maghiar, Francisc Sarkany, a declarat că ia la cunoștință ordinul comandantului francez și dispozițiile Consiliului Dirigent, dar „[...] protestează împotriva procedurii de preluare a orașului”. În ciuda protestului său, Iustin Marșieu l-a instalat pe avocatul Ioan Robu ca primar și au mai fost numiți câțiva funcționari: Ștefan Anghel (prim-notar) și Ioan Berzovan (șeful percepției). La eveniment a fost prezent și generalul francez Tournadre, care a afirmat că „[...] are plăcerea de a-i încredința conducerea primăriei unui alt fiu al acestei Mari Românie față de care Franța s-a arătat întotdeauna așa de devotată”.¹³ Tot în 7 iulie 1919 s-a aprobat arborarea drapelului românesc, iar „[...] noua și adevărata viață românească își începe cursul”. Urma ca în 8 iulie să se facă „[...] primirea amănunțită a fiecărui birou”.¹⁴

Printre cei numiți de Consiliul Dirigent era și Iuliu Arsenovici, în calitate de șef al finanțelor. Este cel care i-a convocat, la începutul luni iulie 1919, pe toți funcționarii financiari și le-a prezentat numirea sa, apoi le-a cerut să depună jurământul de credință față de statul român, „[...] rugându-i să-i dea tot sprijinul necesar pentru bunul mers al instituției”.¹⁵ Au depus jurământul 11 funcționari, dintre care 9 nu aveau nume românesc, iar alți 27 au refuzat.

¹¹ Mircea Timbus, Andrei Caciora (coordonatori), *Orașul și județul Arad după 1 Decembrie 1918*, p. 28.

¹² Ioan Robu s-a evidențiat din timpul războiului când, după ce a ajuns prizonier în Rusia, a început organizarea corpului de voluntari bucovineni și ardeleni. A fost primar al Aradului din 17 iunie 1919, până în 21 august 1926.

¹³ *Românul*, număr 57, 9 iulie 1919.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

După instaurarea administrației românești în Arad a început o perioadă de transformări profunde, situația nou creată fiind dezbătută în numeroase ședințe ale Consiliului Dirigent de la Sibiu. În ședința din 2 iulie 1919 a fost numit Vasile Avramescu ca președinte al tribunalului. Ca urmare a numirii sale, a avut o convorbire oficială cu președintele maghiar al tribunalului și au decis ca toți judecătorii și funcționarii să declare dacă depun sau nu jurământul de credință față de statul român. În 10 iulie 1919, în calitate de președinte al tribunalului, Avramescu a convocat o ședință și a ținut o cuvântare, prezentând decizia Consiliului Dirigent și „[...] *normele ce trebuie urmate*”.¹⁶ La tribunal au refuzat să depună jurământul 4 judecători, 5 notari și 22 de funcționari. La judecătoria de ocol „[...] *toți judecătorii au refuzat să depună jurământul, semnând în schimb toți angajamentul de credință*”.¹⁷ Pentru că o mare parte a judecătorilor, notarilor și funcționarilor nu au depus jurământul față de statul român, în ședința din 7 august 1919, Consiliul Dirigent a numit o serie de funcționari, iar în 8 august au fost numiți funcționarii din administrație. A fost numit în funcția de subprefect Nicolae Mladin și ca prim-notari: Teodor Pop și Emil Micloș. Au fost numiți și primpretorii plaselor din județul Arad. A urmat, în 20 august 1919, numirea lui George Plopu ca președinte al Curții de Casație din Arad, în 2 septembrie numirea lui Augustin Ghița în funcția de procuror provizoriu, iar în 18 noiembrie numirea inginerului Pășcuțiu ca director al regionalei C. F. R.¹⁸



**Foto 2: Instaurarea administrației românești
(prima conducere românească a Aradului în mai 1919)**

¹⁶ *Ibidem*, număr 58, 10 iulie 1919.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Mircea Timbus, „Referiri la județul Arad în procesele verbale ale Consiliului Dirigent”, în *Studia Universitatis „Vasile Goldiș”*, număr 4, 1994, p. 36.

Măsurile luate de Consiliul Dirigent au vizat și reorganizarea învățământului. În ședința din 2 iulie 1919 au fost numiți Nicolae Mihulin, ca director la fosta Școală Gimnazială Maghiară, transformată în Liceul de Băieți „Moise Nicoară”, iar Lazăr Nichici director la școala de fete, devenită liceul de fete. În vara anului 1919 au apărut mai multe anunțuri privind înscrierea elevilor la Liceul „Moise Nicoară”. Într-un anunț din 31 august 1919 se arată că în acest liceu „[...] cursurile se vor face numai în limba română”, iar elevilor de altă naționalitate din clasele 6-8 care nu își vor însuși limba română până la sfârșitul anului școlar 1919-1920 li se va acorda „[...] dreptul de a depune examen particular în limba maghiară”.¹⁹

Transformările pot fi văzute încă din octombrie 1919, atunci când vechea Școală Gimnazială Maghiară a fost transformată în Liceul de Băieți „Moise Nicoară”, primul director fiind Nicolae Mihulin. Deschiderea noului liceu a dus la organizarea unei adevărate „sărbători culturale”, printre invitați fiind și Vasile Goldiș, care atunci era ministru de stat și a participat atât ca reprezentant al guvernului român, cât și al Consiliului Dirigent. În cuvântarea sa, Vasile Goldiș a evocat anii în care a fost elev al vechii Școli Gimnaziale Maghiare și a arătat importanța noului liceu, care trebuie să funcționeze ca un „[...] lăcaș de cultură”, unde să nu se propage vrajba între neamuri, ci să se caute apropierea și „[...] fiecare să știe că e de cea mai înaltă datorie a lui să facă mai bine și mai mulțumit în România Mare”.²⁰

Punerea în practică a măsurilor adoptate de Consiliul Dirigent în 1919 a dus la lipsa unor funcționari calificați care să fie buni cunoscători ai limbii române. Astfel, încă din 1919, au ajuns la Arad o serie de funcționari români de dincolo de Carpați. În 1919 au ajuns în orașul de pe Mureș mai mulți profesori, dintre care amintim pe Dumitru Panaitescu Perpessicius și Alexandru Theodor Stamatiad, doi mari filologi, care au predat orele de limba română și franceză la Liceul „Moise Nicoară”. Cu ocazia deschiderii noului liceu, în octombrie 1919, Dumitru Panaitescu Perpessicius a ținut un discurs în numele profesorilor veniți din „Vechiul Regat”, arătând că „[...] noi am venit aici pentru a răspândi cultura și a ne face datoria de apostoli”. Mai afirma că, prin sosirea lor, aduc „[...] cultul românismului și acest cult îl vom propaga tinerelor vlăstare”. În cuvântarea sa mai susține rolul important al culturii care, la sfârșitul războiului, era considerată arma cea mai puternică, „[...] mai curată și strălucitoare”.²¹ Prezent la manifestare, Alexandru Theodor Stamatiad, care era renumit în generația sa pentru preocupările sale poetice, a fost cel care a impresionat mulțimea adunată prin recitarea poeziei „O, țara mea”, scrisă în timpul luptelor de la Mărășești.²²

¹⁹ *Românul*, număr 98, 31 august 1919.

²⁰ *Ibidem*, număr 128, 7 octombrie 1919, pp. 1-2.

²¹ Eugen Gagea, *Vasile Goldiș și Românul*, Arad, Editura „Vasile Goldiș” University Press, 2008, p. 295.

²² *Ibidem*, p. 296.

Acesta din urmă, prin activitatea desfășurată la clasă, a contribuit la formarea unor importante personalități arădene, ca Octavian Lupaș, Petru Botiș sau Mihai Beniuc, în timp ce Dumitru Panaitescu Perpessicius a fost preocupat de cultivarea valorilor românești și încă din toamna anului 1919 a pus bazele societății literare „Ioan Russu Șirianu”. Chiar dacă a activat la Arad mai puțin de un an, orașul a rămas pentru cel care va deveni un mare critic și istoric literar „[...] orașul începutului de drum în cariera didactică”, dar și locul unde a contribuit la „[...] propagarea valorilor literare și a dragostei pentru limba română”.²³

Un pas important în organizarea orașului românesc îl constituie organizarea poliției. În acest sens, au fost luate mai multe măsuri plecându-se de la deciziile Consiliului Dirigent. În 30 noiembrie 1919, se inaugura poliția românească a Aradului, act realizat în „[...] cadrul unei solemnități impozante”. Cei care urmau a face parte din poliția română au depus jurământul de credință, iar prefectul a declarat că armata română a făcut România Mare, „[...] pe care noi avem datoria să o întărim și păzim”. A mai cerut celor care intră în poliția română să își îndeplinească misiunea de străjuitori ai „[...] ordinii publice și siguranței orașului”.²⁴

Situația existentă în Arad după instaurarea administrației românești a fost descrisă de primarul Ioan Robu în decembrie 1919, care a declarat că starea orașului la sfârșitul războiului era dificilă, iar aceasta a făcut ca o sarcină grea să îi revină „[...] primului primar român al Aradului” și anume a „[...] scoate orașul din această situație asigurându-i condiții bune dezvoltării”.²⁵ Primarul a susținut că „[...] am luat în primire orașul Arad de la fostul regim în cele mai grele condiții”. Orașul se confrunta cu mari probleme financiare și de aceea a recurs la introducerea unor impozite suplimentare. Totuși, treptat, situația s-a normalizat din punct de vedere administrativ și sunt menținuți în funcții vechii funcționari care au acceptat a depune „jurământul de fidelitate” față de statul român. În privința aprovizionării orașului cu cele necesare, arată că situația e mai bună decât în cazul altor orașe, pentru că unele produse sunt mai ieftine, deoarece provin din localitățile învecinate, ceea ce permite majorității populației să se aprovizioneze singură. Unele probleme au fost în cazul aprovizionării cu combustibil, ca urmare a lipsei cărbunelui, dar s-au luat măsurile necesare și au fost aduse lemne din județ. Primarul mai afirmă că drumurile erau distruse, dar încă din vara anului 1919 s-au făcut o serie de planuri prin care Aradul va „[...] avea comunicație mai modernă”.²⁶ În acest sens, este demn de remarcat că primarul vorbea chiar de un plan pentru „[...] introducerea tramvaiului electric”, dar și de un proiect prin care se urmărea „[...] ridicarea de case pentru muncitori”. Prin toate

²³ Alexandru Roz, *Monografia Liceului „Moise Nicoară”*, Arad, Fundația „Moise Nicoară”, 2004, p. 136.

²⁴ *Românul*, număr 173, 3 decembrie 1919, p. 1.

²⁵ Eugen Gagea, *Vasile Goldiș și Românul*, p. 300.

²⁶ *Ibidem*, p. 302.

acestea, anul 1919 are o mare importanță pentru Arad, fiind sfârșitul unei epoci și începutul unei noi perioade, dominate de valorile democrației.

The City of Arad during the Year 1919

(Abstract)

The year 1919 meant a new beginning for Arad, the moment when the decisions taken on December 1, 1918 in Alba-Iulia, but also the measures taken by the great powers begin to be put into practice. By establishing the Romanian administration and implementing the measures taken by the Governing Council, important state institutions were „Romanianized” and the first officials were sent from Romania. In the autumn of 1919 arrived in Arad two great philologists, Dumitru Panaitescu Perpessicius and Alexandru Theodor Stamatiad, who taught Romanian and French at the „Moise Nicoară” High School.

Keywords: army, administration, school, police, Romanians, Hungarians.

DESPRE MONUMENTE ȘI CULTUL EROILOR

Conf. Univ. Dr. Valeria Soroștineanu
Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu

Așa cum, în plan general, trecutul își pune amprenta pe orice facem în prezent, Marele Război a avut un impact uriaș asupra societății în tot ceea ce a urmat derulării sale. Cimitirele și monumentele dedicate acestuia în mod generic au avut un caracter ambivalent: au făcut referire la durerea imensă pentru pierderile umane suferite, dar și la ilustrarea sentimentului victoriei dobândite, dacă este cazul.¹ Urmările Marelui Război au fost de o duritate și complexitate greu de diagnosticat în amploarea lor la sfârșitul anului 1918. Astfel, înainte de derularea Conferinței de Pace de la Paris (1919-1920), țările participante, fără a face aici o diferență, că au fost în tabăra învingătoare sau nu, s-au aflat în fața unei avalanșe de probleme a căror rezolvare cerea mult timp și mai ales înțelegere. Dacă luăm cazul României, atât de invidiată ca urmare a șansei nesperate de a se închea ca stat unitar pentru prima dată în istorie, urmările războiului au fost deosebit de grele, peste 400.000 de militari morți, foarte mulți răniți, invalizi, văduve și orfani de război. Nu menționăm aici statistic urmările pierderilor materiale, ale civililor care au murit în timpul ocupației și despre a căror soartă s-a vorbit prea puțin. Nici în zilele noastre dimensiunea a ceea ce a însemnat Marele Război pentru frontul de răsărit nu a fost conștientizată și acceptată ca un fapt general pentru istoriografia europeană. Așa cum arăta Maria Bucur, războiul a fost mult mai distructiv în Est, unde au murit 6 milioane de civili, față de 50.000 în Vest. Unele capitale de aici au fost supuse devreme unor bombardamente critice (cazul orașului București), sau au fost distruse la sfârșitul conflictului (Budapesta). Bolile au atacat aici cu o virulență și mai mare (cazul epidemiei de tifos exantematic din Iași, în 1917). Spre deosebire de frontul de Vest, în Europa răsăriteană, femeile nu au fost implicate în industria de război, cu excepția Rusiei, dar au răspuns de familie și de gospodărie, cu precădere cea agricolă, deși juridic aveau o situație de vizibilă inechitate, așa cum a fost și cazul României. Concluzia fiind aceea că dacă ne raportăm la un război total, acesta s-a manifestat în mod clar pe frontul de răsărit.²

În România, în prima decadă de după Unire, teama cea mare a fost aceea că noua generație nu va putea fi convinsă de eforturile depuse de cei care au realizat-o și mai ales de faptul că tot ceea ce s-a câștigat impunea o luptă de zi cu zi pentru conștientizarea victoriei. Obținerea ei a fost posibilă datorită sacrificiului generației precedente și drept urmare comemorarea ei, în toate

¹ David Löwenthal, *Trecutul e o țară străină*, București, Editura Curtea Veche, 2002, p. 279.

² Maria Bucur, *Eroi și victime. România și memoria celor două războaie mondiale*, Iași, Editura Polirom, 2019, pp. 66-67.

formele posibile, era nu numai o obligație, dar și o necesitate, care trecea linia dintre subiectiv și obiectiv. Ce a rămas în urma salvării aduse de armata română prin bătăliile din vara anului 1917, de la Mărăști, Mărășești și Oituz? Dacă bucuria adusă de formarea României Mari a reușit să atenueze din duritatea urmărilor sociale ale războiului, însăși simpla prezență a celor care își plâneau morții din război, a orfanilor, văduvelor și invalizilor, te readucea în fața durității vieții de zi cu zi. România Mare avea nevoie de un fundament solid care să justifice sacrificiile impuse de anii lungi ai războiului, iar una dintre acțiunile unde s-au întâlnit intervenția statului, cu comemorarea eroilor de către națiune, s-a făcut cu precădere prin „Societatea Mormintele Eroilor de Război”. Aceasta și-a impus ca misiune primordială organizarea cimitirelor militare și ridicarea de monumente ca aducere aminte perenă pentru generația pierdută în război. Studiul de față se dorește o prezentare a felului în care societatea menționată a încercat să impună în România Mare comemorarea eroilor și căile urmate: implicarea Bisericii și a Armatei, stabilirea unei sărbători naționale-Ziua Eroilor, legătura organică cu școala, toate din încercarea autorităților de a stabili un program la nivel național.

Organizată din anul 1919, sub patronajul reginei Maria și sub președinția lui Miron Cristea, mitropolit-primat și ulterior patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, „Societatea Mormintele Eroilor Căzuți în Război” a fost cunoscută mai mult în varianta „Mormintele Eroilor”. Societatea s-a numit, din 1927, „Cultul Eroilor”, iar mai târziu, după moartea reginei Maria, în 1938, „Așezământul Regina Maria pentru Cultul Eroilor”, desființată în 1948. Din primul Comitet Central al Societății, aflat sub patronajul reginei Maria, au mai făcut parte: Miron Cristea, președinte-executiv și: Elena Dragalina, Elena Praporgescu, Maria Poetaș, văduvele celor mai cunoscuți generali români care au murit în război, alături de miniștri sau delegați de la ministerele de război, interne, domenii, culte, lucrări publice, șeful Marelui Stat Major, dar și profesori universitari (cazul lui Simion Mândrescu).

„Societatea Mormintele Eroilor Căzuți în Război”, recunoscută ca persoană juridică prin Înalțul Decret număr 4106 din 12.09.1919, a fost pusă, în anul 1920, sub patronajul Ministerului de Război, iar din 1921 sub cel comun al Bisericii Ortodoxe Române și al Ministerului Apărării Naționale. Potrivit Decretului-lege număr 1693 din 1920, apărut în „Monitorul Oficial” număr 20 din 29.04.1920, se prevedea exproprierea terenurilor necesare pentru mormintele celor căzuți în război, precum și pentru lucrările de comemorare a luptelor care au avut loc.³ Legislația a fost completată prin Legea asupra regimului mormintelor de război din România adoptată la 15 aprilie

³ <https://elevenemil.files.wordpress.com/2014/03/95-ani-de-istorie-nationala.pdf>, accesat la data de 15.10.2021, ora 17:45.

1927 și Decretul-lege număr 2533 asupra regimului mormintelor și operelor comemorative de război din 27 iulie 1940.

Și publicația apărută sub egida societății a avut mai multe denumiri: în intervalul aprilie 1920-1925 s-a numit „Cultul Eroilor Noștri”, între anii 1925-1926 s-a numit „Cultul Eroilor”, pentru ca între anii 1926-1935 să se numească „România Eroică”. În linii generale, publicația urma să sprijine, prin materialele incluse în paginile sale, ducerea la îndeplinire a două obiective principale: înființarea, îngrijirea și înfrumusețarea mormintelor militare din țară și din străinătate și a face din cultul eroilor români „[...] cel mai de seamă învățământ moral pentru generațiile care ne vor urma”. Erau oferite abonamente reduse pentru armată, școli, case de citire, dar și în parohiile care aveau mai mult de doi abonați.⁴

Tipologia monumentelor dedicate eroilor din Marele Război în perioada interbelică a fost un subiect dificil de dezbătut, asta deși membrii din conducerea Comitetului Central al „Societății Cultul Eroilor” au depus eforturi deosebite prin intermediul filialelor locale pentru a impune așa ceva (acest lucru s-a dovedit a fi imposibil de realizat). Au existat de la început o serie de factori care au limitat influența de la centru și au lăsat astfel comitetelor de inițiativă locale o influență mai mare, mai ales dacă aveau și fondurile necesare. O cât de sumară prezentare a tipologiei acestor monumente impune o analiză pe următoarele segmente: arta tradițională/troițele și arta statuară.

Conducerea „Societății Cultul Eroilor” a încercat să impună un model de acceptat ca monument, cu un specific românesc, și anume **troița**, motiv pentru care a și organizat mai multe expoziții în acest sens în București, care au avut parte de o bună popularizare. Un prim caz a fost cel al „Expoziției de Troițe Strămoșești”, deschisă în 1925 de „Societatea Cultul Eroilor”. Artiștii care s-au impus în expoziție au fost arhitecții Florea Stănculescu și Ștefan Baloșin. Promovarea troițelor a urmărit, cu insistență, reducerea numărului de monumente neconforme în concepția „Societății Cultul Eroilor” și considerate: „[...] simple coloane de piatră sau ciment, cu un vultur agățat de ele, cu înfățișare de pasăre de pradă”.

De fiecare dată când era semnalată inaugurarea unui monument care nu se încadra în tiparul dorit, așa cum a fost cel din comuna Crevedia (județul Vlașca), erau criticate din nou „[...] incriminatele obeliscuri egiptene în vârful cărora se află o pasăre cu aripile întinse, exprimând îndoială dacă este un vultur din Carpați sau păsări din valea Nilului”. Similar, în cazul monumentului din comuna Storbăneasa (județul Teleorman), au fost, din nou, condamnate acele comunități rurale unde, din motive materiale, estetica monumentelor s-a redus la „[...] câteva corpuri geometrice disproporționate și prevăzute în vârf cu un vultur, care nu prea seamănă cu această pasăre, foarte simbolică de altfel”.⁵

⁴ <http://presamil.ro/100-de-ani-de-la-institutionalizarea-cultului-eroilor-romania/>, accesat la data de 15.10.2021, ora 15:51.

⁵ „Despre adevărata artă comemorativă. Monumentul eroilor din comuna Crevedia/jud. Vlașca”, în *Cultul Eroilor Noștri*, număr 3-4, 1924, pp. 15-16; „Cronica. Adunarea generală a Societății Cultul Eroilor din data de 07.05.1933”, în *România Eroică*, număr 5-6, 1933, p. 23; *Cultul Eroilor Noștri*,

Admirația se îndrepta spre prelucrări după troițele de piatră în formă de cruce-monumentală ridicate de boierii Buzești la Geamăna, de Șerban Cantacuzino la Neajlov sau Constantin Brâncoveanu în Dealul Mitropoliei. În același context, „Societatea Cultul Eroilor” a înființat Turnătoria „Arta Bronzului” (1923), cu sediul în Ghencea/București, unde se puteau executa troițe sau monumente la prețuri accesibile.

Cu toate acestea, mai târziu, membrii societății au donat unor comunități sărace exact tipul de monument care fusese respins inițial, dar este adevărat că de această dată troițele sau vulturii trimiși au fost realizați în atelierele societății menționate.⁶

La 10 ani de la fondarea „Societății Cultul Eroilor”, la expoziția organizată la București, în Parcul Carol, în concepția arhitectului-pictor Gheorghe Chirovici, din lista cu exponatele expoziției observăm faptul că se acordă, în continuare, o mare importanță promovării troiței. Din tipologia celor 32 de exponate, avem referințe la: proiecte de troiță-cișmea sau banchetă, proiect de fântână monumentală, modele de troițe din stejar sau din piatră naturală în mărime naturală, albume cu troițe, cimitire și monumente existente, dar și macheta Mausoleului de la Mărăști. Machetele au fost realizate la atelierele societății din Ghencea.⁷

Referințele la discuțiile referitoare la tipologia monumentelor au fost destul de numeroase în paginile publicației societății, iar din 1935 subiectul a fost analizat la capitolul referitor la propagandă sau prin semnalarea apariției unor broșuri cu modele de: troițe, monumente, cruci, iar instrucțiunile, realizate tot acum, trebuiau să oprească realizarea unor semne comemorative lipsite de estetică.⁸

Care au fost cele mai potrivite, impunătoare, simbolice sau apropiate monumente de familiile venite la inaugurare? Nu a existat un răspuns care să mulțumească pe toată lumea. Maria Bucur menționează un număr impresionant de monumente dedicate eroilor în România în primul deceniu interbelic, dar și faptul că așa cum „Societatea Cultul Eroilor” nu a reușit să impună un model unic, tipologia monumentelor a rămas la latitudinea comunităților care le-au edificat.

De la început a existat teama că, din motive financiare, monumentele se vor dovedi greu de ridicat, ceea ce ducea la o inevitabilă acceptare a modestei

număr 3-4, 1924, p. 23; „Comemorarea eroilor din comuna Storbăneasa/jud.Teleorman”, în *România Eroică*, număr 7, 1929, p. 13. Publicația „Cultul Eroilor Noștri”/„Cultul Eroilor”/„România Eroică”, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, <http://dspace.bcucuj.ro/handle/123456789/87007>, accesat în lunile noiembrie-decembrie 2020.

⁶ „Expoziția de troițe strămoșești a Societății Mormintele Eroilor”, în *Cultul Eroilor*, număr 4-6, 1925, pp. 7-12.

⁷ *România Eroică*, număr 5, 1929, pp. 19-22.

⁸ „Darea de seamă a Societății Cultul Eroilor pe anul 1934”, în *România Eroică*, număr 5-6, 1935, p. 24.

cruci de lemn, mai ales în spațiul rural, la care se va adăuga în timp obligativitatea acceptului din partea Comitetului Central al „Societății Cultul Eroilor”.⁹

Odată cu anul 1929, exista un for coordonator, în cadrul Ministerului Educației, Cultelor și Artelor, „Comisia Monumentelor Publice”, care avea ca singură misiune examinarea tuturor proiectelor de monumente destinate spațiului public, dar pentru că armata și „Societatea Cultul Eroilor” au continuat să aibă rolul cel mai important, menționata comisie a fost foarte rar amintită în paginile „Cultului Eroilor”.

Astfel, „Instrucțiuni privitoare la realizarea monumentelor și cimitirelor de război” au fost exprimate în mod unitar abia din anul 1930. Ulterior, ideile de bază au urmărit impunerea unei concepții centralizate cu privire la colaborarea cu comitetul de inițiativă local, demararea acțiunii de adunare a fondurilor doar dacă existau condiții de îndeplinire, iar donațiile sau ofertele erau permise doar cu acceptul Ministerului Sănătății și a Ocrotirilor Sociale.¹⁰ În anul 1930, unul dintre sculptorii laudați în anii '20 pentru încercarea de a îndruma sculptura monumentală spre o abordare mai rafinată și mai inspirată, Dumitru Mățăoanu, a fost victima antreprenorilor care îi foloseau matricele monumentelor.¹¹ În timpul domniei sale, regele Carol al II-lea a încercat să impună o mai mare responsabilitate a autorităților locale în ridicarea monumentelor, dar deja cererile pentru monumente sunt tot mai reduse.¹²

Văzută ca și familie a militarului în anii războiului, armata și-a stabilit ca o datorie de onoare păstrarea amintirii și faptelor lor prin intermediul monumentelor, de care a dorit să fie direct responsabilă. Ne referim aici la cele pe care le găsim, cu precădere, în unități și cimitire militare, dar și acolo unde au avut loc luptele. În 1926, la intrarea în cazarma Regimentului 4 Argeș din Valea Trivalea (județul Argeș), a fost ridicat un monument dedicat camarazilor căzuți în război, peste 20 de ofițeri și 2300 de soldați, la inițiativa colonelului Barbu Păraianu, comandantul regimentului și locotenent-colonelului Constantin Bengliu, fostul comandant. Ridicat în 4 luni, monumentul avea forma unui arc de triumf, cu următoarele inscripții: „Pentru Țară, pentru Rege și Drapel! Ei n-au murit, trăiesc în noi, că sunt eroi!”. La ceremonia de inaugurare, a impresionat participarea cadrelor militare în rezervă din județul Argeș, „Societatea Munții Coții”.¹³ Regimentele 12 și 13 Infanterie au ales să organizeze, în interiorul cazarmii, sanctuare care cuprindeau muzee ale unității militare. Astfel, în sanctuarul Regimentului 13 Infanterie „Ștefan cel Mare” din

⁹ „Cronica. Monumente comemorative de eroi”, în *Cultul Eroilor*, număr 7-10, 1925, p. 32; „Despre monumentomanie”, în *Cultul Eroilor Noștri*, număr 1, 1922/1923, pp. 10-11; Maria Bucur, *Eroi și victime*, p. 151.

¹⁰ „Monumente comemorative”, în *România Eroică*, număr 5-6, 1933, pp. 20-21.

¹¹ Maria Bucur, *Eroi și victime*, p. 152.

¹² *Ibidem*.

¹³ „Inaugurarea monumentului eroilor argeșeni din Pitești”, în *România Eroică*, număr 7-10, 1926, p. 7 și *România Eroică*, număr 2, 1927, p. 7.

Iași au fost inaugurate o serie de exponate, în toamna anului 1922, grupate pe epoci: cea a lui Ștefan cel Mare, Războiul de Independență, Războiul Balcanic din 1913, Primul Război Mondial, intrarea în Transilvania, luptele de la Mărăști, Mărășești și Oituz, tablouri cu numele celor care au căzut în luptele de aici și din Transilvania, fotografii cu regele Ferdinand și cu familia regală, machete cu scene de luptă realizate de sculptorul Mateescu. La Regimentul 12 Infanterie din Bârlad, în sala dedicată faptelor de arme, cele mai vechi exponate erau din Evul Mediu. Aici, comemorarea celor 4000 de camarazi a fost posibilă printr-o ceremonie specială, o companie participa zilnic la evocarea militarilor căzuți ai regimentului, plecând de la alegerea unui nume, ales aleatoriu din Cartea de Aur, ulterior un ofițer prezenta istoricul luptei, iar la sfârșit se intona Imnul Eroilor în semn de recunoștință.¹⁴ Un semn de aducere aminte a fost și fântâna din curtea Regimentului 20 Infanterie Teleorman din Turnu-Măgurele. Realizată în formă de cruce, a fost dedicată comemorării eroilor, dar și ca model pentru noii recruți. Monumentul din 1926 s-a făcut din donațiile militarilor, iar pe frontispiciul fântâniei se aflau fotografia generalului Praporgescu, originar din Teleorman, și cele ale căpitanilor Rădulescu și Marinescu.¹⁵ De ziua Sfântului Gheorghe a anului 1924, Regimentul 5 Roșiori a inaugurat un monument în fața cazarmii din Bârlad. Deși monumentul reprezenta un vultur pe o coloană, în descrierea monumentului din paginile „Cultului Eroilor Noștri” se specifică doar simbolismul vulturului, emblema victoriei și simbolul românesc înaripat.¹⁶

Amplasamentul unui monument oferă indicii despre importanța alegerii sale, așa cum a fost și cazul monumentului Diviziei I Cavalerie de la Grozești, terminat în 1925 și dezvelit doar în 1931, în prezența regelui Carol al II-lea. Susținerea financiară a fost posibilă prin cotizațiile militarilor, care au format Fondul Oituz, donații din partea unor familii ale foștilor combatanți și a „Societății Cultul Eroilor”, terenul și materialul de construcție fiind donate de soția generalului Eremia Grigorescu. Dedicat jertfei cavaleriștilor în bătălia de la Oituz din vara anului 1917, monumentul a fost ridicat la cota 383, pe dealul Coșna, locul celor mai sângeroase lupte. Reprezintă un obelisc de 5 metri, care are la bază 3 lucrări în bronz, un cavalerist în poziție de atac, un cal și un scut heraldic cu stema României, iar în partea superioară se află un vultur de bronz. Deși secretarul „Societății Cultul Eroilor”, George Lungulescu a dezavuat proiectul sculptorului Vasile Ionescu-Varro, regele Carol al II-lea l-a decorat cu „Meritul Cultural”.

În anul 1933, „Societatea Cultul Eroilor” a mai donat un monument pentru comemorarea eroilor din Regimentul 63 Infanterie din Medgidia. La

¹⁴ „Sanctuarul eroilor de la Regimentul 13 Infanterie Ștefan cel Mare”, în *România Eroică*, număr 10, 1928, pp. 9-10; „Cultul Eroilor la un regiment”, în *România Eroică*, număr 8, 1928, p. 10.

¹⁵ „O vizită la Turnu-Măgurele”, în *România Eroică*, număr 10, 1929, p. 11.

¹⁶ „Imortalizarea eroilor din Bârlad”, în *Cultul Eroilor Noștri*, număr 11-12, 1924, pp. 15-16.

ceremonia de inaugurare au participat, alături de episcopul Gherontie al Tomisului, directori de școli, inclusiv Abdul Aman, directorul adjunct al școlii musulmane și maiorul Ștefan Fotescu, din partea „Societății Cultul Eroilor”. Monumentul reprezenta un vultur cu aripile desfășurate și o inscripție dedicată eroilor regimentului.

La București, generalul-medic Vasilescu a susținut cu succes ridicarea unui monument al medicilor militari, al cărui autor a fost sculptorul Teodor Burcă. Monumentul ridicat în fața Institutului de Medici Militari reprezintă o țărancă în costum popular care împarte lauri, coroana de aur simbolizând originea nobilă a meseriei celor pe care îi reprezintă.¹⁷

În afara celor dedicate unor personalități politice sau militare, monumentul de la Lipnic (Basarabia) a fost tipic pentru un război care încă așteaptă să fie înțeles în toată complexitatea lui, un război de gherilă, care a făcut victime numeroase în rândul jandarmilor și grănicerilor români din Basarabia anilor 1918-1919. În fața gării din Lipnic (județul Soroca), în data de 26 octombrie 1930, a fost inaugurat un monument ce comemora uciderea de către bolșevici, în 1919, a 3 ofițeri și 8 soldați români, din care menționăm pe: căpitanul Mavrocordat de la cavalerie și revizorul de vagoane Constantin Gurău. Aceștia au fost reînțucați în cripta monumentului. Solemnitatea a avut loc în prezența comandantului brigăzii, generalul Weber, inspectorul general Nițescu de la Căile Ferate Române, maiorul Tatu, comandantul Batalionului de Grăniceri, maiorul Fotescu, din partea „Societății Cultul Eroilor”, inspectorul general Dumitrescu, care citește telegramele trimise de regele Carol al II-lea, ministrul Nițescu și M. Manoilescu.¹⁸

Sunt și cazuri când eroii comemorați de un sat au făcut parte din același regiment, așa cum a fost cazul la Mihăilești (județul Giurgiu), unde serbarea patriotică organizată de învățătorul școlii din localitate a urmat după discursul de mulțumire al reprezentantului armatei.¹⁹

În primul deceniu interbelic, atunci când au fost edificate cele mai multe monumente, au fost rostite discursuri pentru aducerea aminte a celor care le meritau la fel de mult, deși nu le aveau încă. Menționăm aici discursul rostit de Ziua Eroilor în anul 1925, de către contraamiralul Gavrilescu în amintirea marinarilor care au contribuit la salvarea românilor din orașul Turtucaia, a comandantului Stîhi, de pe monitorul „Mihail Kogălniceanu”, care a anihilat cuibul de mitraliere bulgare din ostrovul Coșui.

¹⁷ „Eroismul marinarilor români în războiul pentru întregirea neamului”, în *Cultul Eroilor*, număr 7-10, 1925, pp. 2-4; George Lungulescu, „Glorificarea medicilor militari. Medicina războiului la români”, în *Cultul Eroilor Noștri*, număr 7-8, 1924, pp. 11-12.

¹⁸ „Inaugurarea monumentului din Lipnic/jud. Soroca al eroilor militari și ceferiștilor căzuți într-o ambuscadă a bolșevicilor”, în *România Eroică*, număr 1-2, 1931, p. 24.

¹⁹ „Inaugurarea monumentului Reg. 63 infanterie din Medgidia/jud. Constanța”, în *România Eroică*, număr 9-10, 1933, p. 24; „Dezvelirea monumentului eroilor din Mihăilești/jud. Giurgiu”, în *Cultul Eroilor Noștri*, număr 3, 1921, pp. 31-32.

Monumentele din cimitirele militare, deși sunt numeroase, sunt descrise de cele mai multe ori în contextul organizării cimitirului și a troițelor. Cimitirul eroilor din Poiana Sărată (județul Bacău) a fost reorganizat de „Societatea Cultul Eroilor” în intervalul 1928-1929, iar monumentul de aici este impozant, construit din piatră, fiind ornat cu medalionul regelui Ferdinand, stema țării și alte inscripții comemorative. Cimitirul eroilor din Zimnicea (județul Teleorman) din curtea Bisericii „Sfinții Constantin și Elena” are o istorie interesantă. A fost refăcut și completat în 1934 de către „Societatea Cultul Eroilor”, dar datează din timpul Războiului de Independență. Monumentele din cadrul lui au fost dedicate militarilor ruși căzuți în 1877-1878, crucea monumentală a fost donată de regina Maria pentru militarii români căzuți în Războiul Balcanic din 1913, iar monumentul dedicat eroilor din Marele Război a fost împodobit cu un vultur și stema țării din bronz.²⁰ În 1930, la Brăila, la insistența fostului comandant al garnizoanei, generalul Condeescu, a fost sfințită capela din cimitirul eroilor. Creată după planurile arhitectului Neculcea, era o operă monumentală, în stil oriental, cu o criptă înaltă de 5 metri din beton armat. Desemnat să adune osemintele tuturor militarilor care și-au pierdut viața în Dobrogea, cimitirul din Bazargic a fost considerat de contemporani un adevărat oraș al morților. O capelă în stil bizantin, cu numeroase picturi, s-a ridicat în amintirea și pentru pomenirea eroilor români. Intrarea în cimitir se făcea printr-o poartă monumentală, unde un clopot fusese dăruit de comandantul garnizoanei, în memoria fiicei sale, care murise în război. Cimitirul militar Cetățuia din Râmnicu Vâlcea (județul Vâlcea) fusese organizat în 1917 de comandatura germană de ocupație și împărțit în 2 zone, una pentru militari și alta pentru civili, fiind înhumați militari germani, austrieci, unguri, români. Ulterior, au fost aduși aici militari căzuți în luptele din Carpați sau de pe alte fronturi de luptă. Monumentul comemorativ inaugurat în 1921 a fost tot un vultur de bronz și o placă comemorativă din marmură.²¹ La inaugurarea monumentului din cimitirul militar din Rediu-Șipote (județul Iași) din 21 mai 1931 au participat multe notabilități civile și militare, în frunte cu mitropolitul Pimen al Moldovei. Acesta a fost, în același timp, închinat tuturor celor aflați în cimitir, iar datele furnizate de „România Eroică” sunt impresionante: 7728 de militari români, germani, unguri, cehi, croați și slovaci. Astăzi, din nefericire, cimitirul este foarte greu de identificat cel puțin din 2 motive: în zonă a existat și un lagăr destinat prizonierilor de război ai Puterilor Centrale și ulterior, un cimitir al

²⁰ *România Eroică*, număr 9-10, 1934, pp. 11-12; „Cimitirul eroilor Zimnicea”, în *România Eroică*, număr 3-4, 1935, pp. 9-10.

²¹ „Sfințirea capelei din cimitirul eroilor din Brăila”, în *România Eroică*, număr 1-2, 1931, p. 23; „Pentru eroii căzuți pe câmpiile Dobrogei”, în *Cultul Eroilor Noștri*, număr 5-6, 1923, p.2; „Cimitirul de eroi Cetățuia din Râmnicu Vâlcea”, în *România Eroică*, număr 1-2, 1931, p. 24.

eroilor din Al Doilea Război Mondial.²² Multe date referitoare la monumentele din cimitirele militare au fost menționate în dărilor de seamă ale structurilor locale ale „Societății Cultul Eroilor”, așa cum a fost cazul și cu organizația din Iași. Aceasta menționa, în 1927, și monumentele din Cimitirul Eternitatea, cel al ofițerilor români, al eroilor francezi și cel din cimitirul rus. Sunt menționate obeliscuri ridicate în cimitirele de onoare din Galata, Târgu-Frumos, Podul Iloaiei, Hotin, Soroca, Scânteia/Negrești (județul Vaslui), Pașcani, Burdujeni Noua Suliță, Hârlău (județul Botoșani).²³

Deși mausoleul nu a fost folosit în spațiul românesc în mod oficial, „Societatea Cultul Eroilor” explică de ce s-a luat această hotărâre în cazul generalului Ioan Dragalina, salutat cu apelativul de „marele erou”. În cazul mausoleului dedicat generalului menționat din Cimitirul Bellu Militar, arhitectul Aurel Buiuc și sculptorul Theodor Burcă au fost apreciați, primul pentru că a realizat un monument considerat plin de armonie și al doilea pentru redarea într-un medalion a chipului generalului, după fotografii.²⁴ Cele mai multe mausolee au fost însă ridicate pentru a rezolva prin existența criptelor numărul mare de oseminte ale soldaților necunoscuți. Cele mai cunoscute au fost cele de la: Giurgiu, Soveja și Mănăstirea Comana. Pentru Mausoleul Eroilor din Giurgiu, la care piatra de temelie s-a pus în anul 1926, s-a angajat să contribuie comitetul județean al „Societății Cultul Eroilor”, având ca motivație: „[...] *întru pomenirea celor mai buni copii ai neamului, din jertfa cărora a venit sfânta unire a tuturor românilor*”. Inițiativa aparținuse preotului căpitan Nicolae Popescu, confesorul garnizoanei, iar proiectul a fost realizat de arhitectul Ștefan Baloșin. Mausoleul urma să adăpostească 10.000 de eroi, cunoscuți și necunoscuți, aduși din cimitirele județului și din alte părți ale țării, cu precădere de unde au căzut soldații din Vlașca. Un alt mausoleu, construit în forma unei cetăți, cel de la Soveja (județul Vrancea), adăpostește eroii români, dar și de alte naționalități, care au căzut în luptele de la Valea Șușiței din 1-3 august 1917. Luptele au fost atât de cumplite încât rămășițele eroilor au fost găsite și după 12 ani pe dealurile Cocoșilă și Răchițașului. Bătălia de la Neajlov și-a avut și ea mausoleul ei, construit la Mănăstirea Comana, prin contribuția „Societății Cultul Eroilor”. Pe o placă de marmură au fost trecute versurile unui colaborator apropiat al publicației „România Eroică”, Mircea Dem. Rădulescu și care transmit un mesaj emoțional: „[...] *Cei ce căzut-au pentru Țară/Pe lanul câmpului bogat,/Jertfind o întregă primăvară,/Nu au murit, au înviat!*”²⁵ Pictura din interior îi aparține arhitectului-pictor Gheorghe Chirovici.

²² „Cronica”, în *România Eroică*, număr 5, 1931, pp. 25-26.

²³ „Opera Comitetului Regional Iași”, în *România Eroică*, număr 6-7, 1928, pp. 11-12.

²⁴ „Ilustrațiuni. Mausoleul generalului Dragalina”, în *Cultul Eroilor Noștri*, număr 10-11, 1922, p. 23.

²⁵ „Solemnitatea punerii temeliei mausoleului eroilor de la Giurgiu”, în *România Eroică*, număr 7-9, 1926, pp. 18-19; *România Eroică*, număr 8, 1926, p. 11; *România Eroică*, număr 1-2, 1935, pp. 15-16.

Publicația „Cultul Eroilor” a militat în plan național la edificarea și implicit acceptarea unui singur tip de monument pentru comemorarea eroilor de război, dar s-a ajuns destul de repede la necesitatea unei soluții de mijloc, care să ajute comitetele de inițiativă locale prin modele prezentate în expoziții special organizate în acest scop. Inițial, pentru a promova troița, artiștii au realizat variante stilizate ale acestora sau ale crucilor ciobănești, dar a fost clar că, deși i se putea acorda un dorit specific național, nu a fost singura soluție aleasă.

Monumentele au jucat, alături de troițe, un rol important în comemorarea eroilor realizată de comunitate. Cele mai întâlnite tipuri de monumente au fost obeliscul și vulturul, cruci monumentale, soldatul român în diverse ipostaze (la luptă, rănit, stând de veghe), alături de patria recunoscătoare reprezentată de o femeie în port popular.

De la inaugurarea Mormântului Eroului Necunoscut, la Ecaterina Teodoriu, eroina de la Jiu, generalii Ioan Dragalina și Stan Poetaș sau monumentele dedicate martirilor basarabeni sau cel al Unirii de la Cernăuți, aceste monumente au transmis în forul public un mesaj al identității naționale. Comunitățile locale au fost cele care au conservat mult mai vizibil, prin întregul proces de ridicare a unui monument de multe ori cenotaf, durerea pentru cei care nu s-au mai întors acasă. De fapt, ele refac cel mai evident drumul între exprimarea durerii și cea a mândriei naționale care a dus la realizarea statului național dorit. Dacă monumentele de for public din orașele și provinciile istorice ale României au fost destinate exacerbarii unui sentiment de mândrie, cele ale comunităților rurale, mai ales, au conștientizat importanța celor plecați din rândurile lor în realizarea proiectului național.

David Löventhal a fost de părere că de multe ori modificăm trecutul pentru a deveni parte din el, dar și pentru a-l face al nostru; ambele și-au găsit împlinirea în cazul comunităților care și-au regăsit în monumente și organizarea cimitirelor eroilor o modalitate de aducere aminte și de sublimare a durerii pierderii unei generații.²⁶

²⁶ David Löventhal, *Trecutul e o țară străină*, p. 371.

On Military Monuments and the Cult of Heroes

(Abstract)

After the end of the First World War, one of the pressing issues in Romania and other involved states was organizing military cemeteries and mausoleums as a tribute to those fallen during the war. In the Romanian case, the cause was supported and popularized by the state and community, as well as the publication „Cultul Eroilor Noștri” (1920-1935). Alongside cemeteries, the monuments were the most powerful and suggestive symbols of remembrance for a lost generation. The biggest issue with the military monuments was the financial dependence on the community that had the initiative. On the other hand, it was expected that the artistic aspect would not play such an important role. The typology of these monuments is difficult to establish, as despite the fact that the Society „Cultul Eroilor” did its best to impose a certain typology, it was impossible to achieve on the whole. There was a series of factors that limited the influence from the centre and left more space of involvement for initiating committees, especially because they were the ones to gather the necessary funds.

Keywords: First World War, Romanian soldiers, memory, heroes, monument.

EPISCOPUL POLICARP MORUȘCA-PORTRET BIOBIBLIOGRAFIC ȘI DIMENSIUNI MORALE ÎN SCRIERILE SALE

Lect. Univ. Dr. Oliviu P. Botoi
Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba-Iulia

Unul dintre ierarhii Bisericii Ortodoxe Române care a rămas în paginile multor cărți de istorie prin misiunea și activitatea sa de păstor sufletească și de cărturar, precum și de *persona non grata* a regimului comunist, instalat în România după anul 1948, este episcopul Policarp Morușca. Pe lângă activitatea sa ca preot al unei comunități sătești transilvane, ca administrator eparhial însărcinat cu mai multe ascultări de ordin administrativ, ca stareț și, în cele din urmă, ca prim episcop al românilor ortodocși din America, Policarp Morușca este și autorul unor lucrări de teologie cu un conținut spiritual-moral și pastoral, dar și al unor lucrări cu tematică istorică, prin care și-a propus să răspundă unor provocări ale timpului în care a trăit.

Încă de la începutul bogatei sale activități administrative, culturale, educaționale, preoțești și apoi arhieriești, Policarp Morușca s-a dovedit un cărturar al vremii, reușind să scrie sute de pagini în periodicele bisericești ale vremii despre numeroase aspecte ale societății din prima jumătate a veacului al XX-lea. În studiul de față, ne propunem să realizăm o succintă biografie a ilustrului ierarh cărturar însoțită de o descriere a activității sale scriitoricești și a direcțiilor morale din opera sa.

Scurt portret biografic al episcopului Policarp Morușca. Una dintre cele mai cunoscute și longevive familii de preoți de pe meleagurile Albei a fost cea a *Morușcanilor*. Acest neam de preoți slujitori își are originea atestată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, apogeul slujirii sfinte fiind atins în veacul al XX-lea, prin personalitatea preotului Pompei Morușca, care a devenit mai târziu episcopul Policarp. Pe linie paternă, unul dintre străbunicii episcopului, pe nume Iacob Tecșa, a fost hirotonit preot pentru Dealul Geoagiului de către episcopul Filaret II al Râmnicului. Localitatea Cristești va fi păstorită în întreg veacul al XIX-lea și mai bine de jumătate din cel de-al XX-lea de către preoți din sânul acestei familii,¹ în prezent Mihai Tecșa. Chiar una dintre localitățile din această zonă a Munților Apuseni poartă numele de Tecșești, având în mod cert o legătură cu această familie care a dăruit numeroși sacerdoți. În ceea ce privește descendența maternă a episcopului Policarp, se poate observa, de asemenea, o tradiție care coboară până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, legată de numele altei dinastii clericale a Albei. Este vorba despre urmașii preotului German

¹ Radu Șerban, Emilia Hârbea, *Zidire sufletească, volumul II, Despre Episcopul Policarp Morușca la 130 de ani de la naștere și 55 de ani de la trecerea la cele veșnice*, Cluj-Napoca, Editura Ecou Transilvan, 2013, p. 116, *passim*.

Popoviciu din Pâclișa (1762-1784),² urmat de către Gheorghe Popoviciu (1790-1822)-Gârda de Jos și Clemente Popoviciu (1819-1832)-Pâclișa. Fiica acestuia din urmă se căsătorește cu preotul Nicolae Cado (1837-1873),³ al cărui fiu, Zevediu Cado, va ajunge preot în parohia Mesentea (județul Alba). Fiica parohului din Mesentea, Ana Cado, s-a căsătorit cu viitorul preot Ioan Morușca, în familia căruia s-a născut pruncul Pompei.

Pompei Morușca s-a născut în 20 martie 1883, fiind primul dintre cei șase copii ai familiei preotului Ioan Morușca din parohia Cristești, protopopiatul Alba-Iulia. În anul 1887, întreaga familie se mută în localitatea Craiva, din apropierea Alba-Iuliei, unde va sluji preotul Ioan o lungă perioadă de timp. Începând cu anul 1890, urmează cursurile Școlii Primare din Ighiu, apoi continuă până în clasa a III-a la Gimnaziul Romano-Catolic din Alba-Iulia, studiind în limba maghiară, după care se transferă la Gimnaziul Greco-Catolic din Blaj, unde a susținut bacalaureatul, în 1902. Între anii 1902-1905, urmează cursurile Institutului Teologic-Pedagogic din Sibiu, la absolvirea cărora promovează cu brio examenul de calificare preotească. Pentru o perioadă de trei ani, înainte de căsătorie, între anii 1905-1908, a funcționat ca învățător și profesor la școlile confesionale ortodoxe din Sebeș, Lodoșul Mare și Pâclișa (câte un an în fiecare școală).

În anul 1908 a fost hirotonit preot pentru parohia Șeica Mare, protopopiatul Mediaș (județul Sibiu). Din anul 1919, va deține funcția de asesor-referent în cadrul Episcopiei Clujului și instructor pentru profesorii de religie din această eparhie. În perioada pe care a petrecut-o la Cluj, a urmat cursurile Facultății de Litere. La solicitarea Mitropolitului Nicolae Bălan, revine la Sibiu, în anul 1921, îndeplinind ascultarea de spiritual al Institutului Teologic din Sibiu și asistent pentru disciplinele practice (Pastorală, Liturgică și Drept bisericesc).⁴ În anii următori va îndeplini diferite ascultări în administrația mitropolitană: director al Oficiului Statistic, director al Internatului Diecezan, secretar general al unor asociații românești creștine dintre care amintim Societatea Ortodoxă a Femeilor Române și Asociația Transilvană pentru Literatură Română și Cultura Poporului Român-ASTRA. Tot în această perioadă a fost redactor și colaborator la diferite reviste românești din Transilvania.

În urma pelerinajului la Locurile Sfinte și în urma unei perioade scurte petrecute în Țara Sfântă ia decizia de a îmbrățișa viața monahală, primind la călugărie numele de Policarp. Vreme de zece ani, din 1925, până în 1935, a fost stareț al Mănăstirii Hodoș-Bodrog din județul Arad. În această perioadă a scris mai multe lucrări teologice cu un profund caracter moral și a publicat

² Ioana Rustoiu, Dănilă Vaida, *Cronica parohiei Pâclișa (1901-1960)*, Alba-Iulia, Editura Altip, 2015, p. 34.

³ Familia Cado s-a înrudit și cu familia Nicola, din care a făcut parte eroul Horea.

⁴ Aurel Sasu, *Cazul Policarp Morușca. O cronologie a faptelor*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2002, p. 11.

numeroase studii, articole și recenzii în presa vremii. Era preocupat de viața spirituală a românilor și acorda o atenție sporită aspectelor de natură moral-socială. Cuvântările sale și parte din scrierile sale subliniază importanța asumării și păzirii poruncilor evanghelice și conservării ethosului național în matca Bisericii strămoșești.

Având în vedere numărul mare de români emigranți care au pășit pe pământul Americii, Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a hotărât să trimită un ierarh pentru nevoile spirituale ale clerului și ale credincioșilor ortodocși din Statele Unite ale Americii. Astfel, în această demnitate a fost hirotonit arhimandritul Policarp Morușca, fiind primul episcop misionar pentru românii din America.⁵ După hirotonirea întru arhiereu (24 martie 1935), în data de 27 iunie 1935, ajunge pe țărmul Americii, debarcând la New York de pe vaporul „Europa”. La scurtă vreme, în 4 iulie 1935, episcopul Policarp a fost instalat solemn în demnitatea de episcop, la Detroit.⁶ În 11 decembrie același an are o întrevedere cu președintele Statelor Unite ale Americii, Franklin Delano Roosevelt. În Statele Unite ale Americii a desfășurat o intensă misiune printre români: a vizitat toate parohiile românești de pe continent, a înființat revista „Solia” și a pus bazele Reședinței Eparhiale „Vatra Românească”, inaugurată în anul 1937.⁷

În luna iulie a anului 1939 se întoarce în România pentru o perioadă scurtă de timp. Întoarcerea în Statele Unite ale Americii îi este împiedicată prin începerea celui de-Al Doilea Război Mondial. Având în vedere faptul că la Alba-Iulia era sediul Episcopiei Armatei, iar episcopul Policarp a rămas la casa părintească în perioada războiului,⁸ între anii 1941-1944 a fost detașat ca episcop locotenent al Cetății Albe-Ismail. După încheierea războiului, a fost numit director al Institutului Teologic din București (1944-1945), după care locuitor de episcop în Eparhia Maramureșului (1945-1946). Autoritățile comuniste nu i-au permis întoarcerea în America, iar din anul 1948 este pus în retragere, fiind numit slujitor la Mănăstirea „Sfânta Treime” din Alba-Iulia (Catedrala Încoronării), după care a fost stareț al Mănăstirii „Sfântul Ioan Botezătorul” din Alba-Iulia.⁹ În ziua de 26 octombrie 1958 s-a mutat la

⁵ Gabriel-Viorel Gârdan, *Episcopia Ortodoxă Română din America-parte a Ortodoxiei americane*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2007, pp. 231-280.

⁶ Dumitru Dan Cârstea, *Unbelievable Spiritual Experience of an Immigrant Believer of the Christian Faith. The Truth of an Untold Story*, Bloomington, Xlibris Corporation, 2011, p. 206 sqq.

⁷ Mark Stokoe, Leonid Kishkovsky, *Orthodox Christians in North America (1794-1994)*, OCPC Publisher, 1995, p. 24.

⁸ Din toamna anului 1940, până în primăvara lui 1941, îl găsim prezent în zona Alba-Iuliei, slujind în diferite parohii. În octombrie 1942 s-a întâlnit cu episcopul Nicolae Colan al Clujului, aflat în prima vizită la Alba-Iulia, după aplicarea prevederilor Dictatului de la Viena din 30 august 1940, prin care Eparhia Clujului a fost împărțită în două, o parte rămânând pe teritoriul României, iar o parte între granițele temporare ale Ungariei (a se vedea: Cosmin Cosmuța, *Vicariatul Ortodox Român Alba-Iulia 1940-1945*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2014, p. 131).

⁹ Remus Grama, *Policarp Morușca-primul episcop al românilor din America. Scrisori din captivitate. Tragedia*

Domnul, fiind înmormântat în cimitirul monahal din incinta mănăstirii.

În timpul regimului comunist, urmare a presiunilor politice abuzive și a odiosului decret 410/1959,¹⁰ Mănăstirea „Sfântul Ioan Botezătorul” a fost închisă, transformându-se într-o anexă gospodărească a reactivatei Eparhii de Alba-Iulia, în 1975.¹¹ Noile proiecte de urbanism ale perioadei postdecembriste au îngreunat reluarea și dezvoltarea unei vieți monahale în acest loc, motiv pentru care așezământul călugăresc a fost mutat în proximitatea unei păduri din Sud-Vestul orașului, în zona denumită „Valea Popii”, la o distanță de 500 metri de șoseaua ce leagă Alba-Iulia de Țara Moșilor, pe un teren ce a aparținut Episcopului Ioan Stroia al Armatei Române. În ultimii ani, pe locul unde fusese mănăstirea, la poalele dealului „Franțisca”, a fost organizată Mănăstirea „Hristos Pantocrator”. Aici a fost amenajată *Cripta Ierarhilor*,¹² unde a fost strămutat mormântul episcopului Policarp, alături de cel al episcopului Ioan Stroia.

Scrierile episcopului Policarp Morușca. Episcopul Policarp Morușca nu a fost doar un om care a slujit Biserica Ortodoxă ca preot și misionar, ci și prin condeiul său, publicând o serie impresionantă de articole dedicate unor tematici de interes religios și teologic și de asemenea o serie de broșuri,¹³ după cum urmează: *Petru Maior și Unirea* (Sibiu, 1922, sub pseudonimul părintele Terentie),¹⁴ *Feminism și feminitate în lumina Evangheliei* (Sibiu, 1925), *Sfânta Scriptură și Tradiția Sfântă* (Arad, 1926), *Cuvântul lui Dumnezeu și sufletul omului* (Arad, 1926), *Mănăstirea Bodrog* (Arad, 1927), *Ce trebuie să știe mirii* (Arad, 1927), *Căsnicia creștină* (Arad, 1927), *Misiunile religioase pentru popor* (Arad, 1929), *Omenirea în fața crucii* (Arad, 1929), *Biserica Ortodoxă și bugetul cultelor* (Sibiu, 1930), *Porunca iubirii* (Sibiu, 1934).

Articolele și cuvântările publicate de către Policarp Morușca în periodicele vremii, în special în cele bisericești, ne relevă câteva aspecte definitorii ale preocupărilor sale cărturărești, spirituale și pastoral-misionare. O sistematizare tematică a studiilor, articolelor, materialelor cu caracter catehetic-

despărțirii bisericești a românilor americani, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2004, pp. 50-64.

¹⁰ Pentru detalii, a se vedea: ***, *Răstignirea monahismului românesc: Decretul 410/1959*, Iași, Editura Doxologia, 2012, 180 p.

¹¹ Nicolae Bolea, Virgil Bolea, *Episcopul Emilian și reînființarea scaunului vlădicesc de la Alba-Iulia*, Alba-Iulia, Editura Reîntregirea, 2016, pp. 115-144.

¹² Oliviu Botoi, Rafael Orzeiu, „Căminul bisericesc «Peregrinus», Centrul cultural misionar și Cripta Ierarhilor din incinta Mănăstirii Hristos Pantocrator”, în *Îndrumător pastoral*, număr XXV, 2019-2020, p. 101.

¹³ Mircea Păcurariu, *Diționarul Teologilor Români*, București, Editura Enciclopedică, 2002, p. 315.

¹⁴ Asupra datei apariției acestei lucrări întâlnim o contradicție în lucrarea lui Aurel Sasu, *Cazul Policarp Morușca*, unde tabelul cronologic atribuie anul 1921 ca an de tipărire a broșurii *Petru Maior și Unirea* (p. 10), iar datele personale furnizate sub semnătură Mănăstirii Hodoș Bodrog de către Arhimandritul Policarp Morușca menționează 1922 ca an de apariție (p. 17). Noi am păstrat ca an de referință pe acela din fișa semnată de subiectul studiului nostru.

omiletic sau chiar a cuvântărilor pe care le-a rostit cu diferite ocazii, iar apoi le-a publicat este destul de greu de realizat, având în vedere caracterul polivalent al operei sale. Cu toate acestea, ideile regăsite în scrierile sale pot fi puse sub semnul perioadei primei jumătăți a secolului XX, în contextul socio-ideologic al Transilvaniei multiconfesionale și multietnice.¹⁵ Înainte de anul 1918, când spațiul transilvan se afla sub o dominație străină, Policarp Morușca își concentrează mare parte din scrierile sale pe ideea națională, participând la numeroase evenimente bisericești și culturale, unde susținea alocuțiuni ce erau ulterior publicate sau sintetizate în periodicele bisericești ale vremii.¹⁶

Implicarea sa în viața cultural-socială și religio-bisericească a vremii se observă limpede din prezența sa la numeroase evenimente, unde rostea cuvântări pertinente și bine pregătite, abordând probleme diverse și aspecte ale vieții sociale. Lectura celor 47 de cuvântări¹⁷ publicate în diferite periodice ale epocii ne arată cât de ancorat era în realitatea primei jumătăți a veacului trecut și în problemele sociale. Un alt calup de articole semnate de Arhimandritul Policarp se referă la rolul și locul preotului în societate-viața preoțească,¹⁸ sintetizând diferite teme și provocări ale vieții pastorale și misionare. Misiunile și pelerinajele religioase¹⁹ sunt o altă temă generală a articolelor scrise de părintele Policarp. Mișcarea literară este o altă preocupare constantă a părintelui, exprimând diferite puncte de vedere legate de ideile literare ale epocii respective. Lecturile în limbi străine ale părintelui Policarp, în special în limba germană, și-au găsit ecoul în diferite periodice sub forma unor recenzii ale noilor apariții editoriale din spațiul european. Conferințele preoțești și congresele teologice care au avut loc în Mitropolia Transilvaniei au fost relatate de către părintele Policarp în diferite cronică publicate în presa bisericească.

Câteva dimensiuni și aspecte morale în opera episcopului Policarp Morușca. Lucrarea *Feminism și feminitate în lumina Evangheliei* apare într-o perioadă în care, la nivel european și pe continentul american, modernismul milita puternic pentru o schimbare a paradigmei clasice a rolului femeii în societate. Autorul este deplin conștient de schimbările ideologice care se produc în lumea occidentală și care, mai devreme sau mai târziu, își vor găsi ecoul și în spațiul românesc. Cu o bună intuiție a evenimentelor sociale

¹⁵ J. H. Merle D'Aubingé, *History of the Protestant Church in Hungary from the beginning of the Reformation to 1850 with special reference to Transylvania*, Boston/New York, Philips Samson and Company, 1854; Dorin Dobrinu, Dănuț Mănăstireanu (coordonatori), *Omul evanghelic. O explorare a comunităților protestante românești*, Iași, Editura Polirom, 2018.

¹⁶ Aici putem aminti revistele „Telegraful Român”, „Revista Teologică”, „Biserica și Școala”, în paginile cărora Pompei/Policarp Morușca a publicat multe articole, recenzii, traduceri, cronică și altele.

¹⁷ Pompei (Policarp) Morușca, *Zidire sufletească. Cuvântări, cronică, publicistică, volum, I 1905-1935*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2009, pp. 22-189.

¹⁸ *Ibidem*, pp. 190-263.

¹⁹ *Ibidem*, pp. 264-327.

ulterioare și cu înțelepciune spirituală, episcopul Policarp Morușca găsește o cale ortodoxă de a vorbi despre rolul femeii în societate, în trecut și în prezent, arătând importanța acesteia din perspectiva creștină, fără a păstra în discursul său elementele moderniste care aveau un puternic accent secularist, distrugător al oricărei morale creștine și al oricărei spiritualități, la acea vreme fiind acceptate tacit și neconștientizate problematicile sociale și duhovnicești ale contracepției sau avortului.²⁰ Aceste provocări de natură etică privind aspecte bioetice ale vieții creștine necesitau o abordare fină din partea unui cleric, având în vedere sensibilitățile unui astfel de subiect și, totodată, receptarea mesajului de către mase care era sub semnul incertitudinii.²¹

Tocmai prin împlinirea rolului femeii în familie, în calitate de soție și mamă, găsește Policarp Morușca justificarea rolului social al femeii, arătând că prin soț și fiii crescuți, femeia are întotdeauna posibilitatea de a controla lumea exterioară a familiei. Susținerea femeii creștine și a rolului social al acesteia nu este o preocupare de moment, accidentală a părintelui Policarp, ci reprezintă o perspectivă de ansamblu a propriei sale gândiri teologice, având în vedere experiența acumulată de-a lungul timpului, înainte de a fi ales și apoi hirotonit întru arhiereu. Acesta a fost, în anul 1921, secretar al Societății Ortodoxe a Femeilor Române,²² ba mai mult, în a doua decadă a secolului al XX-lea, prezintă pentru „Revista Teologică” activitatea și ordinea de zi ale acestei organizații, cu prilejul congresului pe care îl ținea anual și scrie mai multe articole în care tratează diferite aspecte ale implicării femeilor în viața culturală, socială și chiar bisericească, ca membre active în organizarea parohială. Astfel, nota în 1912, după conferința Societății: „[...] Seara, la Ateneul Român, cu acest prilej, dl. Iorga și-a ținut conferința sa despre rolul femeilor în trecut și datoria lor de azi. Conferința savantului profesor a făcut să tresară de mândrie sufletul mulțimii care-l asculta, când din paginile trecutului nostru desprindea chipul câte unei femei vrednice. Și nu mai puțin a trezit doruri și nădejdi pentru o revenire a societății de azi la vechea tradiție cultural-bisericească a neamului”²³

Pe această linie a pildelor de femei creștine vrednice se înscrie și lucrarea publicată în anul 1925, care discută feminismul și feminitatea plecând de la o bogată ilustrare biblică a tipologiilor femeii și a feminității în istoria creștinismului, realizând o bogată portretistică, a cărui specific este capacitatea de sinteză a trăsăturilor esențiale, capabilă a constitui baza unui comportament

²⁰ Mary Zirin, Irina Livezeanu, Christine D. Worobec, June Pachuta Farris (editori), *Women and Gender in Central and Eastern Europe, Russia, and Eurasia*, London/New York, Routledge, 2015, p. 239 sqq.

²¹ Ioan Scurtu, *Politică și viață cotidiană în România în secolul al XX-lea și începutul celui de-al XXI-lea*, București, Editura Mica Valahie, 2011, pp. 321-322.

²² Anemari Monica Negru, *Din istoria Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2018, 487 p.

²³ Pompei (Policarp) Morușca, *Zidire sufletească. Cuvântări, cronici, publicistică*, volum I, p. 478.

dezirabil în societatea creștină a acelor vremuri și în evoluția rolului social la nivel universal. Figurile de femei pe care Policarp Morușca le desprinde pentru cititori din paginile Sfintei Scripturi, pot fi enumerate astfel: Fecioara Maria, Ana prorocița, Salomi, Samarineanca, femeia adulteră, Maria Magdalena, Irodiada, Claudia-soția lui Pontius Pillat, Veronica, Lidia, Priscilla, Elisabeta, Fivi și Tavita etc.

Preotul cărturar are grijă să ilustreze toate situațiile în care femeia poate determina soarta și destinul neamului și uneori al întregii omeniri și, de asemenea, aspectele legate de rolul social al femeii atunci când aceasta își extinde activitatea în artă, cultură și în sprijinul Bisericii. Femeia nu e privită ca o sclavă a soțului, supusă a acestuia asemenea unei slugi. Astfel, este ilustrat cazul Claudiei, care e îndreptățită și inspirată divin a interveni chiar în activitatea profesională a soțului: „[...] femeia are dreptul să ia poziție chiar împotriva bărbatului ei,-cu îndrăzneală și curaj eroic dacă trebuie,-ca lucrul Domnului să nu sufere”²⁴

Deși o astfel de atitudine lipsită de discriminare de gen nu era specifică vremurilor pe care le trăia, autorul reușește să impună delicat cititorului său norme de viață și atitudini cu origine în viața ortodoxă, demne de a fi urmate pentru a crea o societate armonioasă, pornind de la o viață de familie armonioasă, în care femeia are rolul său important predefinit și respectat. Legat de viața socială și rolul femeii pentru societate, lucrarea publicată în Arad are și un capitol dedicat asociațiilor feminine, asupra căruia Radu Șerban notează următoarele rânduri: „[...] *Capitolul 4 și ultim al lucrării, intitulat «Preocupări pentru asociațiile feminine», se constituie într-o colecție didactică de sfaturi și sugestii pentru o mai bună organizare a vieții femeilor din România și mai ales din Transilvania proaspăt unită cu Țara. Unele au consistență didactică și astăzi, chiar dacă anumiți termeni sunt îngălbeniți de vreme. Un exemplu: a înființa pe lângă «Oficiul de plasare a forței de muncă» un cămin pentru meserii solicitate de piață (cămin pentru servitoare, să numim cazul în speță) pare în ton cu politicile sociale de reorientare profesională de astăzi și de asigurare a unei oferte diversificate de servicii pentru populație»*”²⁵

Pe aceeași coordonată a unei ortodoxii ancorate adânc în realitatea vremurilor se situează și alte două lucrări dedicate familiei: *Ce trebuie să știe mirii și Căsnicia creștină*. Radu Șerban descrie o inițiativă a lui Policarp Morușca, în anul 1926, la Adunarea Eparhială din Arad, care propunea o catehizare a viitorilor soți ortodocși, înainte de a primi Taina Cununiei, pentru a fi instruiți moral și spiritual asupra aspectelor care stau la baza unei căsătorii armonioase. Această inițiativă a avut succes atât în rândul preoților, cât și în rândul tinerilor. Tonul celor două lucrări pe care le menționăm nu este unul scolastic religios ci, pornind de la principiile moralei ortodoxe, cititorului i se prezintă pe înțelesul

²⁴ Idem, *Feminism și feminitate în lumina Evangheliei*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1925, p. 32.

²⁵ Radu Șerban, *Prea Sfințitul Policarp. Însemnări despre Unchiul Pompei*, s. I., Editura Dareco, 2007, p. 318.

său, cu o bogată ilustrare exemplificativă, o serie de sfaturi cu aplicabilitate încă din perioada logodnei tinerilor, sfaturi care îi pot însoți până la sfârșitul vieții lor pentru o căsnicie reușită. Să nu uităm că la acea dată, societatea românească începuse să experimenteze din plin lupta pentru legalizarea uniunii libere, adică a concubinajului și existau voci venind din sfera socialiștilor sau a liber gânditorilor, care cereau excluderea căsătoriei religioase ca obligativitate.

Cu atât mai mult, stilul în care Policarp Morușca prezintă în cele două volume importanța spirituală a unei căsătorii binecuvântate ca Taină a Bisericii este important, pentru atragerea oamenilor spre o viață duhovnicească împlinită și în familie: „[...] *Explicate pe înțelesul tuturor, poruncile biblice sunt formulate într-un limbaj popular direct, trecând pas cu pas prin toate etapele unei vieți de cuplu, din cea prefamilială până în ultimele clipe ale vieții*”.²⁶ Astfel, viitorilor miri le este mai ușor să înțeleagă respectul reciproc pe care și-l datorează, păcatul avortului ca stigmat al vieții familiale și, de asemenea, bazele de la care trebuie să plece căsnicia fizic și moral, precum și importanța păstrării intimității familiale și împărtășirea ei, atunci când sunt probleme, doar cu duhovnicul și nu cu „gura lumii”, pentru a conferi un aspect de „taină socială” legăturii consfințite de Biserică drept Taină divină.

O altă lucrare a episcopului Policarp Morușca aduce în prim plan Mănăstirea Bodrog,²⁷ al cărei stareț a fost începând cu anul 1925. Lucrarea face o descriere a mănăstirii din punct de vedere topografic/geografic și prezintă istoricul acesteia, cu atestare documentară la finalul secolului al XV-lea, dar cu adevărate origini în negura timpului, parte din materialele de construcție ale acesteia, așa cum arată starețul acesteia, provenind din perioada Legiunii a V-a Macedonica, o biserică ortodoxă construită parțial din cărămizi romane. Biserica din incinta mănăstirii este declarată monument istoric și este dedicată Maicii Domnului. Studiul asupra mănăstirii oferă o mulțime de alte date de ordin istoric și religios, arătând grija deosebită cu care starețul Policarp Morușca se apleacă spre scoaterea la lumină a comorii neamului de la Bodrog. De numele acestuia se leagă și amploarea pelerinajelor care se organizează de credincioși la mănăstire. Alături de lucrarea pe care o discutăm, o serie de articole publicate în presă vorbesc despre preocuparea monahului închinoviat acolo pentru acest aspect. Astfel, în mai mulți ani, el publică în „Telegraful Român” articole sub denumirea „Zile de pelerinaj la Sfânta Mănăstire Bodrog”, care nu doar aduc la cunoștința oamenilor programul, ci stabilesc și un soi de conduită pentru a ușura aflul de oameni și a nu disturba liniștea necesară sufletelor în căutarea mângâierii și păcii oferite de însoțirea cu Iisus Hristos în Liturghie, Taine și rugăciune.²⁸

²⁶ *Ibidem*, p. 306.

²⁷ Policarp P. Morușca, *Mănăstirea Bodrog*, Arad, Editura Sfintei Mănăstiri Bodrog/Tiparul Tipografiei Diecezane, 1927.

²⁸ Idem, *Zidire sufletească. Cuvântări, cronici, publicistică*, volum I, pp. 281-290.

Toată deschiderea prin scris a episcopului Policarp către credincioșii ortodocși, dar și către lumea întreagă poate fi considerată parte programatică a misiunii sale ca preot ortodox, misionarism asupra căruia acesta reflectează în lucrarea *Misiunile religioase pentru popor*.²⁹ Vorbind despre misiunea preotului, autorul distinge două coordonate ale acesteia: 1. internă-concretizată, așa cum sintetizează Radu Șerban, în: „[...] deplasarea unui grup de preoți într-o localitate, pe timp de câteva zile, pentru a chema la rugăciune și pocăință, creând evenimente marcante, cu conotații de socializare a unor comunități. Ele aveau să înlăture apatia, să mângâie pe cei încercați de soartă, să atragă păcătoșii la căință și să zdruncine indiferența față de cele cerești”;³⁰ 2. externă-atragerea de noi membri în Biserică, evanghelizarea, creșterea numărului de creștini. Ambele coordonate trebuie abordate de un preot în misiunea sa. Într-un articol al său, intitulat „Preotul misionar”, publicat ca urmare a unei cuvântări din 1928, Policarp Morușca arată că preotul misionar are rolul și sarcina de la Dumnezeu „[...] să-l aducă în popor pe Hristos și opera Lui de mântuire. Acesta este programul nostru scurt, dar atât de frumos. Iar pentru realizarea lui, trebuie să păstrăm viu și permanent contactul personal cu Iisus Hristos, izvorul de inspirație care i-a însușit și pe Apostoli”.³¹

În strânsă legătură cu activitatea de misionarism, pentru a trezi conștiința contemporanilor adormiți de cotidian și modernism, Policarp Morușca scrie și lucrarea *Omenirea în fața crucii*, în care imaginează literar drumul Mântuitorului către Golgota, dovedind un talent literar cu capacitatea de a apela la limbajul colocvial și popular, cu scopul de a atrage cititorul de rând în incursiunea imagistică pe care o propune. Astfel, descriind locul de întemnițare al lui Iisus, episcopul apelează la memoriile sale din călătoria la Ierusalim: „[...] Se văd și azi în peretele subteranului de la palatul lui Pilat belciugele de care au fost legate brațele Domnului și lavița de piatră cu locul picioarelor prinse în gros, ca să nu fie temere de evadare”.³²

Întreaga activitate a episcopului Policarp Morușca a stat întotdeauna sub semnul iubirii divine. Acesta a interpretat *Porunca iubirii* nu ca pe o datorie morală, ci ca pe un *modus vivendi* situat pe următoarele coordonate: iubirea față de Dumnezeu și persoana sa treimică, iubirea față de Biserică drept trup al lui Hristos, iubirea de aproapele și iubirea față de neamul românesc. Dacă scrierile și faptele episcopului sunt vii mărturii pentru toate aceste aspecte, legat de iubirea pentru poporul din care se trăgea, există câteva rânduri, conținând amintirile părintelui Pantelimon de la Mănăstirea Ghighiu, care pun într-o lumină inedită caracterul episcopului Policarp: „[...] *Vlădica Policarp și-a inbit*

²⁹ Idem, *Misiunile religioase pentru popor, cu material de predici, cuvântări și alocuții*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane, 1929, p. 27.

³⁰ Radu Șerban, *Prea Sfințitul Policarp. Însemnări despre Unchiul Pompei*, p. 173.

³¹ Pompei (Policarp) Morușca, *Zidire sufletească. Cuvântări, cronici, publicistică*, volum I, p. 298.

³² Idem, *Omenirea în fața crucii*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane, 1929, p. 18.

nespus țara! Pe oriunde a umblat, a cinstit-o. Când a ajuns pentru prima dată la vama americană, coborât de pe vapor, era cât pe-acî să nu-i dea drumul să intre. Avea cu el un mic sac de țărăină din țara-mamă și nu știau la ce-i trebuie acel lut. L-a împărțit, câte o bucățică, în fiecare parohie pe care a vizitat-o, de parcă erau moaște sfinte. Românii din America l-au ținut drept păstorul lor până în ziua în care a trecut în lumea celor drepi”³³

Episcopul Policarp Morușca rămâne în conștiința posterității ca primul ierarh român al diasporei românești din Statele Unite ale Americii, unde a reușit să înfăptuiască lucruri frumoase pentru Biserica strămoșească și pentru credincioșii ortodocși. Așa cum am arătat în studiul de față, activitatea arhierului Policarp nu se poate reduce doar la acest capitol al vieții sale. De o importanță mare pentru vremea respectivă sunt conferințele pe care le-a susținut, cronicile, relatările și recenziile pe care le-a realizat, articolele și predicile pe care le-a publicat în diferite periodice bisericești ale vremii, precum și cărțile pe care le-a publicat și unde a tratat aspecte importante ale moralei și spiritualității ortodoxe.

Deși incursiunea noastră în cărțile episcopului Policarp Morușca este scurtă și parțială, observăm faptul că toate aceste scrieri sunt o continuare ideatică a articolelor, cuvântărilor și alocuțiunilor sale, fiecare temă în parte având rolul său esențial predeterminat în misiunea ortodoxă pe care acesta și-o autoîmpune, bazată pe sentimentele izvorâte față de credința sa și neamul românesc. Toate temele morale abordate de Policarp Morușca au un pronunțat caracter practic, încercând să răspundă unor provocări ale realității sociale ale veacului trecut referitoare la aspecte ale eticii sociale. Toate acestea lucruri au contribuit la stabilitatea morală a societății românești transilvane și la dezvoltarea unor repere sociale care au la temelie valori și principii autentice izvorâte din Sfânta Scriptură, din Sfânta Tradiție și din experiența vie a Bisericii strămoșești.

³³ Părintele Pantelimon în Radu Șerban, *Sub semnul dragostei*, Sibiu, Editura Andreiana, 2010, p. 75.

**Bishop Policarp Morușca. Biobibliographical
Portrait and Moral Dimensions in his Writings**

(Abstract)

One of the ecclesiastical personalities originating from the lands of Alba is the bishop Policarp (Pompei) Morușca, whose name is primarily linked to the establishment of the Romanian Orthodox Episcopate in the United States of America. His administrative tasks and functions during the interwar period in the Metropolitan Church of Transylvania, together with a series of writings with spiritual-moral, pastoral and historical content, complete the successful mission of the first bishop of the Romanians in America as a priest and archimandrite, and especially as a bishop. His works started from the imperative of assumed pastoral care and the desire to raise the moral society level of his times and increase the cultural level of the young generations in Transylvania at the beginning of the 20th century. The present study presents the life of the illustrious archpastor of the Church. It analyzes the moral dimensions of his writings, emphasizing the social impact they produced and the concrete way of applying some aspects of social morality underlined by Bishop Policarp Morușca.

Keywords: bishop, mission, morality, family, history, nation.

CONSIDERAȚII PRIVIND VIAȚA ȘI ACTIVITATEA SAVANTULUI ALEXANDRU BORZA (1887-1971)

Dr. Răzvan-Mihai Neagu
Colegiul Tehnic Turda

Alexandru Borza (1887-1971), este unul dintre cei mai mari savanți români. Practic, el și-a legat numele de disciplina botanică, pe care studiat-o cu pasiune și erudiție, transmițând cunoștințele pe care le-a acumulat discipolilor săi. Distinsul profesor, cu o contribuție remarcabilă la dezvoltarea învățământului superior românesc interbelic și-a câștigat un binemeritat renume care, încă din timpul vieții, a depășit cu mult granițele României, fiind unanim recunoscut de comunitatea științifică internațională. Cu toate că studierea plantelor i-a ocupat cea mai mare parte a vieții, Alexandru Borza a fost preot greco-catolic, eminent profesor, om al cetății și autentic patriot român cu sentimente adevărate pentru neam și pentru țară. În opinia noastră, trebuie subliniat faptul că Alexandru Borza a participat la Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia din 1 Decembrie 1918, care a decis unirea Transilvaniei cu România.

Preliminarii. Origine și pregătire intelectuală. El s-a născut în 21 mai 1887, la Alba-Iulia, ca unic copil al familiei Ignat Borza (1855-1934) și Valeria Borza, născută Rațiu.¹ Tânărul Alexandru s-a format intelectual la Gimnaziul Romano-Catolic din Alba-Iulia, unde a învățat între anii 1896-1904.² O mare influență asupra pregătirii sale a avut profesorul Cserni Adalbert (1842-1916, arheolog, istoric și fotograf), care i-a deschis și cultivat o intensă pasiune pentru științele naturale.³ În această perioadă, în intervalul martie-aprilie 1902, alături de alți colegi, Alexandru Borza participă la un pelerinaj la Roma ocazionat de Jubileul papei Leon al XIII-lea,⁴ când ia contact cu vegetația mediteraneană și vizitează parcurile Cetății Eterne, de care rămâne foarte impresionat. În anul 1904, Alexandru Borza a susținut cu succes examenul de maturitate (bacalaureat). Acest fapt i-a oferit posibilitatea

¹ Ignat Borza a fost comerciant, născut în satul Berchiș (azi Borzești, comuna Iara, județul Cluj); s-a preocupat de ridicarea culturală a localității natale, prin crearea unei biblioteci și sprijinirea tinerilor să frecventeze școala. Ulterior, Ignat Borza s-a mutat la Turda. În onoarea familiei sale, în anul 1922, numele satului Berchiș a fost schimbat în Borzești (azi face parte din comuna Iara, județul Cluj).

² *A Gyulafehérvári Róm. Kath. Főgymnasium Értésítője*, Az 1896-1897 iskolai évről, Gyulafehérvárt, 1897, p. 92; *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Gyulafehérvári Főgymnasium Értésítője*, Az 1903-1904 tanévről, Gyulafehérvárt, 1904, p. 116.

³ Cristian Bădiliță, Laura Stanciu, *Geniul Greco-Catolic Românesc*, București, Editura Vreamea, 2019, p. 216.

⁴ Anton Rusál, *Universitari între Blaj și Cluj. Absolvenți ai școlilor blăjene și profesori ai Universității Babeș-Bolyai*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2019, p. 37.

de a studia într-o instituție de învățământ superior. Astfel, între 1904-1908, a studiat teologia la Seminarul Central din Budapesta, fiind sprijinit financiar de către Consistoriul Mitropoliei de la Blaj, care i-a acordat o bursă. În acest timp, el a activat în cadrul Societății „Salba Literară” a Teologilor Români Uniți de la Seminarul Central din Budapesta, pe care a condus-o, în calitate de președinte, în anul universitar 1907-1908.⁵ În perioada studiilor teologice, Alexandru Borza a vizitat Expoziția jubiliară română de la București (1906), împreună cu mai mulți colegi. El a fost foarte atașat de România, iar aceste sentimente profunde vor fi puse în practică, ulterior, când contribuie la realizarea Marii Uniri din 1918.

După finalizarea studiilor teologice, tânărul transilvănean s-a înscris la Facultatea de Litere și Filosofie din cadrul Universității Regale Maghiare din Budapesta, unde a studiat științele naturale (1908-1911).⁶ În această perioadă a fost beneficiarul unei burse de 630 de coroane de la Fundația „Dr. Simeon Ramontzai”.⁷ În ultimul an universitar de la Budapesta, 1910-1911 (ciclul pentru licență), numele lui Alexandru Borza figurează pe o listă a celor premiați pentru rezultatele școlare obținute de către Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice din cadrul guvernului ungar.⁸ A fost membru al Societății „Petru Maior” care îi reunea pe studenții români din capitala Ungariei. La 24 aprilie 1911, Alexandru Borza a obținut diploma de profesor.⁹ El și-a încununat magistral studiile budapestane, iar la 6 iunie 1913 devine doctor în științe naturale al universității ungare, elaborând o teză intitulată *Studii asupra genului Cerastium în spațiul carpatic și balcanic*, apreciată de comisia de examinare cu calificativul *summa cum laude*.¹⁰ Ulterior, teza lui Borza va fi publicată în periodicul „Botanikai Közlemenyek”, fiind tradusă în maghiară, germană și franceză. În perioada studiilor de la Budapesta, viitorul savant a participat la diverse excursii botanice în diverse zone precum: lacul Balaton, Vác sau Esztergom. De asemenea, a luat parte la diverse călătorii de studii: în zona Golfului Kvarner (azi în Croația) în anul 1910 sau la excursia din anul 1911 pe traseul Viena-München-Breslau-Berlin.

Alexandru Borza și-a perfecționat studiile în Germania. Între 1913-1914, cu ajutorul unei burse din partea Societății „Transilvania” de la București, Alexandru Borza a studiat în cadrul universităților din Breslau (azi Wrocław,

⁵ Eugenia Glodariu, *Asociațiile culturale ale tineretului studios român din monarhia habsburgică 1860-1918*, Cluj-Napoca, Bibliotheca Musei Napocensis XVII, 1998, p. 94.

⁶ *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja az MCMVIII-MCMIX. Tanévre*, Budapest, 1909, p. 234.

⁷ *Unirea*, an XXI, număr 74, 24 august 1911, p. 7.

⁸ *Ibidem*, an XXI, număr 82, 7 septembrie 1911, p. 5.

⁹ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în Epoca Modernă*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 439, nr. 2360.

¹⁰ Anton Rusal, *Universitari*, p. 37.

Polonia) și Berlin, aprofundându-și studiile în domeniul științelor naturale.¹¹ La Breslau s-a împrietenit cu profesorul Ferdinand Albin Pax (1858-1942), care a avut o mare influență asupra sa, iar relația cu dascălul german se va păstra pe tot parcursul vieții acestuia, cei doi fiind colaboratori foarte apropiați.

Perioada de la Blaj. Revenind de la studii în Transilvania, între 1911-1919, Alexandru Borza a fost profesor la Gimnaziul Superior Greco-Catolic din Blaj (instituție fanion a învățământului românesc din Transilvania) devenind unul dintre dascălii exponențiali și reprezentativi ai școlilor românești din orașul de la confluența Târnavelor. De asemenea, el este numit custode al Grădinii Botanice de pe lângă această școală, creată în 1881 de profesorul Alexandru Uilăcan,¹² pe care o va moderniza și întreține după criterii științifice. Referitor la activitatea lui Alexandru Borza la Grădina Botanică din Blaj, profesorul Ștefan Manciușea făcea următoarele considerații: „[...] În anul 1911 grija grădinii botanice a fost încredințată profesorului Alexandru Borza, care a procedat la introducerea de inovații noi pe teme de criterii științifice în organizarea grădinii. Prin legăturile cărturărești pe care le avea cu mai mulți profesori de botanică de la universitățile străine, Alexandru Borza a reușit să primească semințe bogate și variate de plante, în fiecare an, pe care apoi le cultiva aici. Tot el a fost acela care a înzeștrărit grădina botanică cu o secție nouă economică, în care erau cultivate toate plantele noastre culinare, aromatice, păstăioase, oleaginoase și industriale, apoi cerealele și plantele de nutreț. Tânărul profesor, în anul școlar 1912-1913 a procedat la o nouă regrupare a plantelor din grădină, împărțindu-le în grupe sistematice, familii-în straturile-plante veninoase, medicinale, culinare, economice și ornamentale. Tot în acest an el a înființat și sectorul așa numit grădina noastră, ca o grupare naturală ecologică. Plantele grădinii au fost apoi grupate iarăși în așa numitele: 1. Pădurea mixtă 2. Zăvoiu 3. Râtu”.¹³ Munca științifică de clasificare a plantelor pe care Alexandru Borza a desfășurat-o cu mare erudiție și pasiune la Blaj, stă la baza acțiunii similare pe care o va desfășura la Cluj, în perioada interbelică, iar originile Grădinii Botanice din orașul de pe Someșul Mic, care azi îi poartă numele, trebuie căutate în orașul de la confluența celor două Târnavе.

Pe lângă certele sale calități didactice și pedagogice, Alexandru Borza a fost un erudit și pasionat om de știință, iubitor al naturii, care a cercetat flora din diverse areale geografice. A făcut nenumărate călătorii de studii în Austria, Bavaria, Saxonia, Prusia, împrejurimile orașului Alba-Iulia, Dobrogea, Valea

¹¹ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității*, p. 714, nr. 7591; Szögi László, *Magyarország diákok németország egyetemeken és főiskolákon 1789-1919*, Budapest, 2001, p. 189, nr. 2893; Szabó Miklós, Simon Zsolt, Szögi László, *Erdélyiek Külföldi Egyetemjárása 1849-1919 Között*, I kötet, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2014, p. 134, nr. 951.

¹² Anca Tatai, Cornel Tatai-Baltă, *Anuarul Liceului de Băieți Greco-Catolic din Blaj 1853-1945*, Alba-Iulia, Editura Altip, 2017, p. 210, 212.

¹³ Ștefan Manciușea, *Aici e pământul sfânt al Blajului*, ediție de Ion Buzași, Ioan Mitrofan, prefață de Ion Buzași, postfață de Ioan Mitrofan, București, Editura Vreamea, 2020, p. 253.

Teleajenului, Munții Ceahlăului, Munții Apuseni, zona Turzii, Câmpia Transilvaniei și multe altele. În vara anului 1912, Alexandru Borza a participat la cursurile organizate de Nicolae Iorga, după care vizitează mai multe locuri din România. Datorită muncii și cunoștințelor sale, el și-a câștigat un mare capital de prestigiu, încă din perioada antebelică. Astfel, Gavril Todică îl caracteriza pe Alexandru Borza, în paginile ziarului blăjean „Unirea”, numărul 117 din 18 noiembrie 1913: „[...] cel mai mare botanist al Românilor din Transilvania și Ungaria de la Florian Porcius încoace”.¹⁴ Distinsul dascăl a fost foarte implicat în viața socială a Blajului, la 3 martie 1912 fiind ales membru al Reuniunii Femeilor Române Greco-Catolice.¹⁵ Calitățile sale științifice erau dublate de solitudinea cu care răspundea cauzelor de binefacere. Astfel, în 12 februarie 1912, cu ocazia unui bal caritativ organizat la Blaj, el a donat suma de trei coroane pentru studenții bolnavi.¹⁶

După stabilirea la Blaj, Alexandru Borza a devenit membru al celei mai importante societăți culturale a românilor din Transilvania, Asociațiunea ASTRA, adevărată academie națională. În ședința plenară din 14-15 iunie 1912 a fost propus și votat membru corespondent al secției științifice.¹⁷ De asemenea, el va activa și ca membru corespondent al secției școlare, precum și în Despărțământul Blaj.¹⁸ De-a lungul timpului, atât în perioada antebelică, cât și cea interbelică, profesorul Borza va susține numeroase conferințe în cadrele ASTRA, fiind unul dintre cei mai activi membri.

Alături de alți membri ai elitei intelectuale a Blajului (Izidor Marcu, Vasile Suciu, Ioan Sâmpălean, Alexandru Rusu etc.), profesorul Borza a participat la Adunarea Generală a Reuniunii Învățătorilor Greco-Catolici din Arhidieceza de Alba-Iulia și Făgăraș, desfășurată în toamna anului 1913 la Blaj, unde a pledat pentru documentarea temeinică a învățătorilor în domeniul științelor naturale.¹⁹ De asemenea, el a ținut o conferință intitulată „Metodul biologic în propunerea istoriei naturale în școlile populare”, la Muzeul de Științe Naturale a Gimnaziului din Blaj care, potrivit presei vremii, „[...] era ticsit de învățători, oaspeți, teologi și elevii institutului pedagogic, cari au sorbit aproape cuvintele înțelepte ale distinsului profesor”.²⁰ Activitatea lui Alexandru Borza era apreciată la superlativ și de această dată: „[...] Dl. Dr. Borza aduce servicii reale învățătorilor noștri prelegându-le an de an din științele naturale”.²¹

¹⁴ *Unirea*, an XXIII, număr 117, 18 noiembrie 1913, p. 5.

¹⁵ *Ibidem*, an XXII, număr 26, 9 martie 1912, p. 4.

¹⁶ *Ibidem*, p. 5.

¹⁷ *Transilvania*, an XLVIII, număr 5, septembrie-octombrie 1912, p. 309, 316, 450.

¹⁸ *Ibidem*, an XLVI, număr 7-12, 1 decembrie 1915, p. 179, 186.

¹⁹ *Unirea*, an XXIII, număr 116, 15 noiembrie 1913, p. 2.

²⁰ *Ibidem*, p. 3.

²¹ *Ibidem*.

Dascălul blăjean a ținut o permanentă legătură cu România, în perioada antebelică. Astfel, în anul 1913, el și-a adus contribuția la crearea organizației Cercetașii României.²²

Împlinirea personală a profesorului Borza a survenit la 13 decembrie 1913, când s-a căsătorit cu Veturia Negruțiu, fiica profesorului blăjean, Ioan Fekete Negruțiu. Cuplul a avut cinci copii: Veturia, Nicolae Mircea, Viorica Valeria, Alexandru Ioan și Pius Enea.

Deși acest aspect este mai puțin scos în evidență în lucrările dedicate vieții și activității sale, Alexandru Borza a fost și preot greco-catolic. A fost hirotonit la 17 august 1914, de către mitropolitul de la Blaj, Victor Mihaly de Apșa,²³ însă activitatea pastorală nu a ocupat un loc central în preocupările sale. Marea sa pasiune au fost științele naturale, domeniu căruia și-a dedicat și închinat întreaga existență și activitate.

În perioada Primului Război Mondial, profesorul Borza și-a continuat activitatea în cadrul sistemului de învățământ blăjean, remarcându-se și prin diverse acte de caritate. Astfel, în anul 1914, a donat o coroană pentru ridicarea unei cruci la mormântul profesorului Teodor Vandor.²⁴ Ulterior, în 1916, a contribuit cu generoasa sumă de 200 de coroane la întreținerea Orfelinatlui din Blaj.²⁵ La 21 mai 1916, a fost invitat la o ședință literară, la Blaj, în cadrul căreia a ținut un discurs vorbind despre științele naturale, viața și trecutul arborilor seculari.²⁶ După intrarea României în Primul Război Mondial împotriva Austro-Ungariei (august 1916), din ordinul guvernului de la Budapesta, autoritățile ecleziastice de la Blaj și Sibiu au fost mutate forțat la Oradea. Profesorul Borza a fost și el nevoit să meargă în orașul de pe Crișul Repede. A continuat să țină legătura cu Blajul și nu a renunțat să meargă în excursii botanice, colectând diverse plante.

În timpul Marelui Război, profesorul Borza s-a îngrijit de părinții săi aflați la Turda și chiar a locuit o vreme cu ei, cel puțin în vara anului 1917, după cum reiese din însemnările protopopului greco-catolic de Cluj, Elie Dăianu, aflat la acea dată în detenție în orașul de pe Someș și care a fost vizitat (în iulie 1917) de distinsul profesor, despre care avea numai cuvinte de laudă: „[...] *Mă cercetează simpaticul profesor dr. Alex[andru] Borza. De când l-am cunoscut, ca cleric, mi-a fost drag de acest băiat bun, talentat și manierat, cinstit și zelos, dar cu destul cumpăt în toate [...] Zice că e în Turda la părinți, de acolo a venit pe la Academia Agricolă, ca să vadă cultura plantelor medicinale*”.²⁷

²² Anton Rusal, *Universitari*, p. 37.

²³ *Ibidem*, p. 38.

²⁴ *Unirea*, an XXIV, număr 44, 5 mai 1914, p. 5.

²⁵ *Ibidem*, an XXVI, număr 18, 24 februarie 1916, p. 2.

²⁶ *Ibidem*, an XXVI, număr 52, 23 mai 1916, p. 4.

²⁷ Ilie (Elie) Dăianu, *Însemnări din închisoare și exil (1917-1918)*, ediție îngrijită de Valentin Orga, Maria Aldea, Cosmin Budeancă, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2002, p. 356.

Precum alți intelectuali din Blaj, Alexandru Borza a avut o intensă activitate publicistică, fiind colaborator al periodicului „Unirea”.²⁸ Articolele sale au ca subiect general științele generale: „Florile Junnanului”,²⁹ „Plantele de leac”,³⁰ „Excursia cercetașilor noștri”,³¹ „Arbori istorici”,³² „Din istoria pâinii”,³³ „În loc de tutun”³⁴ și „Toamna”.³⁵ Reține atenția articolul „În loc de tutun”, în care biciuia acest viciu, foarte răspândit în societatea trasilvăneană a vremii. Profesorul de la Blaj a arătat ce consecințe grave a atras după sine criza tutunului în timpul Marelui Război. Distinsul dascăl afirma: „[...] *ceva putere mistică, farmec diavolesc i-au fost hărăzite tutunului, de-a putut ajunge stăpân tiran peste cei ce l-au gustat și au apucat să-și amăgească simțurile, să se transpună în lumea viselor, dând inele de fum în aer*”.³⁶ Alexandru Borza propunea renunțarea la tutun și înlocuirea acestuia cu diverse surrogate, precum: frunzele de nuc, de cartof, de podbal, de trifoi, de zmeură și lucernă. Tutunul este numit: „*tabacul afurisit*”. În opinia marelui savant, pe oameni ar trebui să-i deranjeze mirosul greu și fumul înecăcios al tutunului, atrăgând atenția că acesta dă dureri de cap, iar consumarea lui este o formă de otrăvire.³⁷

Contribuția la Marea Unire. Anul 1918 a fost unul de referință în activitatea lui Alexandru Borza. În primul rând, el a participat la lucrările sinodului electoral mitropolitan de la Blaj (mai 1918), fiind membru în comisia de încartiruire și comisia de ordine din catedrală.³⁸ Precizăm că sinodul l-a ales mitropolit pe Vasile Suciu, însă acesta nu a fost recunoscut de autoritățile guvernamentale de la Budapesta.

Distinsul intelectual a contribuit la realizarea Marii Uniri, punând în practică puternicele sentimente naționale pe care le nutrea încă din perioada studiilor. A fost una din vocile puternice ale mișcării naționale românești din Transilvania. La 4 noiembrie 1918, el a participat la constituirea Consiliului

²⁸ Sorin Valer Russu, *Biserica, istorie și cultură în ziarul Unirea de la Blaj, de la apariție la Marea Unire (1891-1918)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2014, p. 73.

²⁹ *Unirea*, an XXVI, număr 11, 3 februarie 1916, p. 2.

³⁰ *Ibidem*, an XXVI, număr 37, 11 februarie 1916, pp. 2-3.

³¹ *Ibidem*, an XXVI, număr 58, 8 iunie 1916, pp. 2-3.

³² *Ibidem*, an XXVI, număr 59, 10 iunie 1916, pp. 2-3.

³³ *Ibidem*, an XXVI, număr 70, 11 iulie 1916, p. 2.

³⁴ *Ibidem*, an XXVII, număr 57, 27 septembrie 1917, pp. 2-3.

³⁵ *Ibidem*, an XXVIII, număr de propagandă 2, 14 noiembrie 1918, p. 2.

³⁶ Corina Teodor, *O istorie din fărâme: Protopopiatul greco-catolic al Mureșului la începutul secolului XX*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2017, p. 420.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Unirea*, an XXVIII, număr 29, 7 mai 1918, p. 3; Lucian Turcu, „Biserica Greco-Catolică din Transilvania la finalul Primului Război Mondial. Preparativele sinodului electiv de la Blaj”, în *Astra Sabesiensis*, număr 2, 2016, p. 150.

Național Român din Blaj condus de Vasile Suci, ³⁹ fiind ales secretar al acestui for reprezentativ al românilor din comitatul Alba de Jos. ⁴⁰

În numărul 2 din 14 noiembrie 1918 al ziarului blăjean „Unirea”, Alexandru Borza a publicat un articol intitulat „Toamna”, în care își destăinuia puternicele sentimente naționale care-l animau în momentele premergătoare ale unirii Transilvaniei cu România: „[...] În locul barnicelor albine se ridică un popor întreg în picioare ca să-și ia în primire țara ce prin blăstămăția stăpânilor de până acum i-a fost numai o temniță cu graba și prevederea insectelor se organizează o națiune, ce s-a lăsat să fie administrată tot numai de alții. Slăvită să fii tu toamnă binecuvântată, care ai adus pentru Națiunea Românească înviere, vieță, primenire, biruință! Ne chemi la muncă, la fapte. Ascultă-ți glasul toți fiii de bine ai neamului!” ⁴¹

Alături de ceilalți membri ai consiliului, distinsul dascăl și-a adus contribuția la organizarea românilor. A participat la numeroase ședințe, dintre care merită amintită cea din 23 noiembrie 1918, desfășurată în clădirea Băncii „Patria” din Blaj, în cadrul căreia a avut calitatea de notar, fiind discutate informațiile aduse din România de către locotenentul Vasile Niculescu și căpitanul Victor Precup, care au aterizat în acea zi la Blaj la bordul unui biplan („Zborul Unirii”). ⁴² Profesorul Alexandru Borza a fost unul dintre colaboratorii cei mai apropiați ai președintelui Consiliului Național Român din Blaj, Vasile Suci, împreună cu care a coordonat organizarea conaționalilor. La 24 noiembrie 1918, a luat parte la adunarea electorală a cercului electoral Aiud, desfășurată la Blaj, în cadrul căreia au fost votați delegații acestui cerc la Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia. ⁴³ Peste doar o zi, a luat parte și la ședința corpului profesoral de la Școala Civilă Greco-Catolică de Fete din Blaj, care l-a desemnat pe profesorul Alexandru Lupeanu-Melin ca delegat pentru adunarea de la Alba-Iulia din 1 Decembrie 1918. ⁴⁴ La 26 noiembrie 1918, Borza era la ședința corpului profesoral de la Gimnaziul Superior Greco-Catolic din Blaj, în cadrul căreia dascălii acestei instituții și-au desemnat delegatul pentru marele moment din 1 Decembrie 1918, în persoana profesorului Ioan Fodor. ⁴⁵

Ca o încununare a activității sale pe terenul mișcării naționale românești, la 27 noiembrie 1918, Alexandru Borza a fost ales să reprezinte Casina Română din Blaj la momentul Marii Uniri de la 1 Decembrie 1918,

³⁹ 1918 la Români. Documentele Unirii. Unirea Transilvaniei cu România 1 Decembrie 1918, volum VII, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 105.

⁴⁰ Consiliul Național Român din Blaj (noiembrie 1918-ianuarie 1919). Protocoale și acte, volum I-II, ediție îngrijită, studiu introductiv, indici și glosar de Viorica Lascu și Marcel Știrban, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978-1980, *passim*.

⁴¹ Sorin Valer Russu, *Unirea de la 1918 reflectată în paginile ziarului „Unirea” de la Blaj*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2015, p. 49.

⁴² 1918 la români, volum VII, pp. 477-478.

⁴³ 1918 la Români, volum VIII, pp. 17-18.

⁴⁴ 1918 la Români, volum X, p. 87.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 84.

având astfel ocazia să participe la marele eveniment.⁴⁶ În aceeași zi când a fost ales, Borza le-a ajutat pe doamnele române din Blaj să se organizeze, luând parte la Adunarea Generală a Reuniunii Femeilor Române din Blaj, care și-au stabilit delegatele pentru adunarea de la Alba-Iulia.⁴⁷ În calitate de secretar al Consiliului Național Român din Blaj, Alexandru Borza semna, la 27 noiembrie 1918, credenționalul lui Ioan Blaga, membru al Gărzii Naționale, trimis la Alba-Iulia ca tipograf pentru pregătirea adunării naționale.⁴⁸ La 1 Decembrie 1918, profesorul Alexandru Borza a fost prezent la marele moment al unirii Transilvaniei cu România.⁴⁹

Contribuția lui Alexandru Borza la dezvoltarea învățământului superior românesc din Cluj. După Marea Unire, în granițele României Mari, profesorul Borza a fost chemat la o misiune dificilă, dar onorantă și frumoasă: organizarea, pe baze românești, a învățământului superior din Cluj. Trece astfel din micul oraș provincial Blaj, într-un important centru academic, ca profesor universitar. Alături de reprezentanții elitei intelectuale a românilor din Transilvania, el și-a adus contribuția la constituirea și funcționarea Universității „Daciei Superioare”. A fost membru al comisiei care a preluat universitatea în data de 12 mai 1919, el având ca sarcină organizarea Facultății de Științe.⁵⁰ De asemenea, profesorul Borza a fost membru în cadrul echipei de conducere a Facultății de Științe, fiind ales prodecan, oficiu pe care l-a girat între anii 1919-1921.⁵¹ De-a lungul întregii perioade interbelice, Alexandru Borza a desfășurat o bogată activitate didactică și științifică în cadrul universității clujene, contribuind la creșterea prestigiului acesteia pe plan intern și internațional. El a făcut parte din primul corp profesoral românesc al universității clujene, ca profesor agregat de botanică sistematică.⁵² Distinsul dascăl s-a identificat cu istoria acestei instituții de învățământ superior, unde și-a desfășurat activitatea în perioada 1919-1947.

Considerăm că cea mai mare realizare a sa a fost crearea Grădinii Botanice din Cluj, instituție de referință în cadrul botanicii din România, pe care a condus-o în intervalul 1920-1948.⁵³ După un plan elaborat de profesorul

⁴⁶ *Ibidem*, p. 116.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 154.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 240.

⁴⁹ *Gazeta Oficială*, număr 8, 24 ianuarie/6 februarie 1919, p. 41; Dragoș Ursu, Tudor Roșu (coordonatori), *Dicționarul personalităților Unirii. Delegații Adunării Naționale de la Alba-Iulia*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, p. 24.

⁵⁰ Onisifor Ghibu, *La a douăzeciua aniversare a Universității Daciei Superioare*, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1939, p. 61.

⁵¹ *Unirea*, an XXIX, număr 237, 5 noiembrie 1919, p. 2; Anton Rusal, *Universitari*, p. 34.

⁵² *Serbările pentru inaugurarea Universității din Cluj 31 ianuarie-2 februarie 1920*, ediție anastatică, cuvânt introductiv de acad. prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2020, p. 165.

⁵³ Ovidiu Ghitta (coordonator), *Istoria Universității „Babeș-Bolyai”*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2012, p. 152.

Borza și la îndemnul lui Onisifor Ghibu, în anul 1920 au fost demarate lucrările de amenajare a grădinii, într-o zonă centrală a orașului Cluj, pe o suprafață de aproximativ 11 hectare. Pentru organizarea grădinii, profesorul Borza a efectuat numeroase călătorii de studii, vizitând grădinile botanice din Viena, Geneva, Lyon, Grenoble, Marsilia, Paris, Strasbourg, Londra sau Praga.⁵⁴ După o muncă extrem de laborioasă și minuțioasă, la 27 iunie 1925, grădina a fost deschisă publicului, însă ea a avut și un caracter științific și de cercetare, fiind folosită de cei care doreau să studieze botanica. De asemenea, profesorul Borza a mai creat Institutul de Botanică Sistematică (1923) și Muzeul Botanic (1930-1936).⁵⁵ Pasionatul dascăl a fondat și condus două periodice științifice în domeniul botanic: „Buletinul Grădinii Botanice și al Muzeului Botanic”, care apare între anii 1921-1947 și „Buletinul Comisiunii Monumentelor Naturii”, care apare o scurtă perioadă între 1933-1934.⁵⁶

Reprezentând Universitatea din Cluj, la 3/15 mai 1922, profesorul Borza a participat la serbările de la Blaj dedicate Revoluției de la 1848-1849 din Transilvania.⁵⁷

La începutul anului 1924, în baza unei decizii a Ordinariatului Arhidiecezan de la Blaj, Alexandru Borza este numit protopop onorific.⁵⁸ În același an, distinsul dascăl a donat 2000 de lei pentru Institutul Recunoștinței din Blaj,⁵⁹ proiectul mitropolitului Vasile Suci. Alexandru Borza a fost un apropiat al diverselor forme de asociaționism, un astfel de exemplu fiind și Reuniunea „Sfânta Maria” a femeilor române greco-catolice din Cluj, în cadrul căreia a fost secretar.⁶⁰

Una dintre cele mai remarcabile călătorii de studii făcute de profesorul Borza a fost cea din Statele Unite ale Americii din anul 1926, participând la un congres internațional pe probleme botanice, în Ithaca (statul New York), în timpul căreia s-a documentat în bibliotecile universitare și a vizitat două arii protejate de o deosebită importanță: Parcul Național Yellowstone (primul parc național din lume, creat în 1872) și Parcul Național Munții Stâncoși (creat în 1915). Vizitează și mari centre urbane, Chicago și Salt Lake City, dar și comunitățile de români de pe continentul nord-american.⁶¹

Profesorul clujean a organizat între 18-22 aprilie 1928, primul Congres al Naturaliștilor din România.⁶² În același an, participă la două excursii

⁵⁴ Alexandru Borza, *Amintirile turistice ale unui naturalist călător pe trei continente*, București, Editura Sport-Turism, 1987, pp. 92-106.

⁵⁵ Anton Rusal, *Universitari*, p. 38.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Unirea*, an XXXII, număr 20, 20 mai 1922, p. 2.

⁵⁸ *Ibidem*, an XXXIV, număr 6, 9 februarie 1924, p. 3.

⁵⁹ *Ibidem*, an XXXIV, număr 16, 19 aprilie 1924, p. 3.

⁶⁰ *Ibidem*, an XXXIV, număr 17, 26 aprilie 1924, p. 6.

⁶¹ Alexandru Borza, *Amintirile turistice*, pp. 126-152.

⁶² *Ibidem*, p. 199.

geobotanice internaționale în Cehoslovacia și Polonia. Ca reprezentant al României, în anul următor, Alexandru Borza a participat la o conferință regională de protecția naturii în Polonia.⁶³

Alături de profesorul Augustin Caliani, Alexandru Borza l-a sprijinit pe mitropolitul Vasile Suciuc să deschidă o nouă instituție de învățământ în Blaj, Școala Comercială Superioară, ceremonia de inaugurare având loc în data de 21 octombrie 1929.⁶⁴

Un moment trist din viața profesorului Borza s-a consumat în anul 1931 când, deși a fost propus ca membru al Academiei Române de Emil Racoviță și Ion Simionescu, ceilalți academicieni nu au fost de acord, votând împotriva. Nu va deveni academician în timpul vieții, deși a fost unul dintre cei mai mari savanți români.

O altă fațetă a activității profesorului din perioada interbelică a fost implicarea sa în politică. A fost membru al Partidului Național Țărănesc și un apropiat al liderului acestuia, marele om politic și de stat Iuliu Maniu. Borza a deținut atât funcții guvernamentale, cât și parlamentare. El a fost numit secretar general în cadrul Ministerului Instrucțiunii Publice, Cultelor și Artelor, oficiu pe care l-a girat în perioada 1 iunie 1929-20 aprilie 1931. În anul 1931, Alexandru Borza a făcut parte, alături de alți intelectuali marcanți români (Onisifor Ghibu, Victor Onișor sau Moise Ienciu), dintr-o comisie numită de Ministerul Instrucțiunii Publice și Cultelor pentru cercetarea problemei Statusului Romano-Catolic din Transilvania. Ulterior, pentru scurt timp, în legislatura 1932-1933 a fost ales senator în Parlamentul României.⁶⁵

Conservarea monumentelor naturii din România îi datorează foarte mult profesorului Borza. El a contribuit la elaborarea Legii pentru protecția monumentelor naturii (1930), pe baza căreia s-a creat Comisiunea Monumentelor Naturii. Ca o consecință a acestei legi au fost declarate primele monumente ale naturii din România, floarea de colț și nufărul termal, iar în anul 1935 a fost înființată prima arie naturală protejată din România, Parcul Național Retezat, pe o suprafață de aproximativ 40.000 de hectare, printre fondatorii acestei arii protejate fiind și profesorul Alexandru Borza.

Deși era o personalitate cu răspundere și extrem de ocupată, Alexandru Borza nu a uitat de Biserica Greco-Catolică al cărui credincios fidel era. Astfel, el a luat parte la diversele evenimente ale acesteia. La 30 ianuarie 1931, la Blaj și la 2 februarie 1931, la Baia Mare, el a participat la consacrarea și respectiv instalarea episcopului greco-catolic de Maramureș, Alexandru Rusu.⁶⁶ Ulterior,

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Unirea Poporului*, an XI, număr 43, 27 octombrie 1929, p. 1.

⁶⁵ Nicolae Lupu, Monica Maria Coroș, „Contribuția biologului Alexandru Borza la dezvoltarea patrimoniului Muzeului Municipal „Ioan Raica” din Sebeș”, în *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, număr 9, 2017, p. 477.

⁶⁶ *Unirea*, an XXI, număr 4, 24 ianuarie 1931, p. 3.

în 1936, a participat la întronizarea noului mitropolit de Alba-Iulia și Făgăraș, Alexandru Nicolescu, precum și la serbările ASTRA de la Blaj.⁶⁷ Cu ambii ierarhi avea o strânsă legătură de prietenie.

Mai puțin documentată este activitatea profesorului Alexandru Borza din cadrul Asociației Generale a Românilor Uniți (A. G. R. U.), organizație a laicului greco-catolic fondată la Blaj în anul 1929. El a fost membru al acesteia și nu unul oarecare, potrivit ziarului „Unirea”, număr 48 din 28 noiembrie 1931, Borza „[...] conduce, în numele președintelui, partea de muncă administrativă a Agru-lui”.⁶⁸ Astfel, el a coordonat pregătirile tehnice și a participat la Congresul General al A. G. R. U. de la Oradea (21-22 noiembrie 1931) unde, printre altele, s-a ocupat și de organizarea tineretului „[...] lămurind pe înțeleșul lor, cu pilde luate din preocupările lor, raportul dintre știință și credință”.⁶⁹ Îl vom regăsi și la Congresul A. G. R. U. de la Aiud (26-27 noiembrie 1932).⁷⁰ În cadrul Congresului General al A. G. R. U. de la Dej (21-23 octombrie 1933) s-a constituit oficial secția eparhială Cluj-Gherla, președinte fiind ales profesorul Alexandru Borza.⁷¹ Ascensiunea majoră a profesorului Borza în cadrul A. G. R. U. are loc cu ocazia congresului din anul 1934 de la Lugoj, când a fost ales vicepreședinte, alături de generalul Dănilă Papp, Florent Mihali (avocat în Sighet), Gelu Egri (avocat în Oradea), Aristotel Banciu (conferențiar la Facultatea de Medicină a Universității din București) și Ion Baltescu.⁷² În anul 1937, Borza a participat la Congresul General al A. G. R. U. de la Satu Mare.⁷³ În cadrul congreselor A. G. R. U., profesorul Borza s-a preocupat constant și de organizarea studențimii române, astfel că a participat și le-a vorbit tinerilor în cadrul Asociației Studenților Români Uniți (A. S. T. R. U.).

La 29 ianuarie 1935, distinsul intelectual a participat și a ținut un discurs panegiric la înmormântarea mitropolitului Vasile Suciu, trecut la Domnul, după o îndelungată suferință.⁷⁴ A avut o relație apropiată, de prietenie, cu acest ierarh, cei doi sprijinindu-se reciproc în diverse planuri și acțiuni.

Universitatea din Cluj îl are în galeria marilor personalități și pe profesorul Alexandru Borza. Aminteam anterior de contribuția sa la așezarea învățământului superior clujean pe baze românești, la începutul perioadei interbelice. Ulterior, în deceniul al patrulea al secolului al XX-lea, el a deținut o

⁶⁷ *Ibidem*, an XLVI, număr 39, 26 septembrie 1936, p. 7.

⁶⁸ *Ibidem*, an XLI, număr 48, 28 noiembrie 1931, p. 2.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 4.

⁷⁰ *Ibidem*, an XLII, număr 49, 3 decembrie 1932, p. 2.

⁷¹ *Ibidem*, an XLIII, număr 43, 28 octombrie 1933, p. 5; *Vestitorul*, an IX, număr 21, 1 noiembrie 1933, p. 3.

⁷² *Unirea*, an XLIV, număr 41, 13 octombrie 1934, p. 5.

⁷³ *Vestitorul*, an XIII, număr 22, 15 noiembrie 1937, p. 195.

⁷⁴ *Unirea*, an XLV, număr 5, 2 februarie 1935, p. 2.

funcție cheie în cadrul Facultății de Științe, fiind ales decan de trei ori consecutiv, de la 1 noiembrie 1935,⁷⁵ până la 30 noiembrie 1938.⁷⁶ Calitatea de decan îi conferea și un loc în Senatul universitar. Profesorul Borza a fost foarte apropiat de studenții săi, împreună cu care a făcut numeroase excursii de studii. Enumerarea tuturor acestora ar fi un demers inutil, însă pentru exemplificare am ales să le punctăm pe cele din anul universitar 1935-1936. În acest interval Alexandru Borza a fost cu studenții săi la: Chișinău, Orhei, Tighina și Cetatea Albă (19 august-2 septembrie 1935); Sinaia (3 septembrie 1936); Băile Episcopiei și Oradea (septembrie 1935); Scărița la Belioara (14 septembrie 1935); Turda, Sălicea, Făget și Cluj (6 octombrie 1935); Beclean pe Someș (20 octombrie 1935); Pădurile Făgetului (15 noiembrie 1935); Pădurea Mănăsturului (martie 1936); Pădurea Hoia (25 martie 1936); Surducul Jiului (6 aprilie 1936); Sărăturile de la Turda (7 aprilie 1936); zona de câmpie a Transilvaniei (15 aprilie 1936); Cojocna și Căian (16 aprilie 1936); Lomb și Valea Chintăului (26 aprilie 1936); Stâna de Vale (30 aprilie-1 mai 1936); Făget (10 mai 1936); Hunedoara, Deva, Abrud, Detunata, Cetatea Roșiei, Colții Trascăului (21-24 mai 1936); Fânațele Clujului (24 mai 1936); Bologa, Poieni (mai 1936).⁷⁷

Profesorul Alexandru Borza a participat în 6 iunie 1940, la consacrarea lui Vasile Aftenie ca episcop auxiliar de Alba-Iulia și Făgăraș (titular de Ulpiana), eveniment petrecut în Catedrala Sfânta Treime din Blaj.⁷⁸

Anii celui de-Al Doilea Război Mondial și persecuția comunistă.

Activitatea profesorului Borza a fost afectată de cel de-Al Doilea Război Mondial. În urma Dictatului de la Viena (30 august 1940), când Transilvania de Nord (împreună cu orașul Cluj) au fost cedate vremelnice Ungariei horthyste, Facultatea de Științe din orașul de pe Someșul Mic a fost obligată să se mute la Timișoara, astfel că el va activa în capitala Banatului între anii 1940-1944. A rămas același profesor și cercetător dedicat, neuitând de biserica în care activa. Astfel, pe lângă activitatea pedagogică, Alexandru Borza a muncit și pentru A. G. R. U., iar presa vremii a consemnat acest fapt. La 12 ianuarie 1941, la Restaurantul „Bucur” din Timișoara a avut loc o întâlnire amicală de cunoștință a românilor greco-catolici, organizată în cinstea ardelenilor refugiați de către filiala locală a A. G. R. U., condusă de avocatul Ion Țenchea. A participat și profesorul Borza, în calitate de vicepreședinte național.⁷⁹ Desfășurarea ultimei conflagrații mondiale nu l-a împiedicat pe omul de știință

⁷⁵ Universitatea „Regele Ferdinand I” din Cluj, Rectoratul, *Anuarul 1935-1936*, Cluj, Tipografia „Ardealul”, 1937, p. 224.

⁷⁶ Universitatea „Regele Ferdinand I” din Cluj, Rectoratul, *Anuarul 1938-1939*, Cluj, Tipografia „Cartea Românească”, 1940, p. 274.

⁷⁷ Universitatea „Regele Ferdinand I” din Cluj, Rectoratul, *Anuarul 1935-1936*, p. 262.

⁷⁸ *Unirea*, an I, număr 23, 8 iunie 1940, p. 3.

⁷⁹ *Ibidem*, an I, număr 3, 18 ianuarie 1941, p. 3.

să conferențeze în mari centre universitare europene. Astfel, în anul 1942, a fost invitat de universitățile din Geneva și Lausanne să țină o serie de prelegeri despre floră și protecția naturii.⁸⁰ A acceptat invitația lansată și a conferențiat în Elveția, Italia și Croația, vorbind în limbile franceză, germană și italiană. Încununarea acestui adevărat turneu științific european efectuat în plin război mondial a survenit la 12 mai 1942, când Alexandru Borza a fost primit într-o audiență privată de papa Pius al XII-lea, căruia i-a prezentat omagiile A. G. R. U.-ului și ale Reuniunii „Sfânta Maria” din Timișoara.⁸¹ În anul 1942, distinsul dascăl a participat la Blaj, la ultimul congres al A. G. R. U., alături de ierarhii Bisericii Greco-Catolice și intelectualitatea aparținătoare acestei confesiuni.⁸² Activitatea sa era caracterizată de presa epocii astfel: „[...] a condus, cu atâta pricepere, aproape singur, întreaga organizație agrară tot timpul dela ultimul congres general ținut în România pe atunci încă mare, și până astăzi”⁸³

La 21 februarie 1943, Alexandru Borza a participat la Lugoj la ședința A. G. R. U. parohial, ținând un discurs, despre care presa vremii spunea că a ținut „[...] o cuvântare entuziastă, atingând cu multă competență o seamă de principii și adevăruri de-ale Bisericii catolice, ai cărei membri suntem și noi. Arată deasemeni, că noțiunea de bun român și noțiunea de eminent fiu al Bisericii, după cum în trecut tot așa și în viitor, Biserica cea adevărată a lui Hristos le susține deopotrivă și le împacă în modul cel mai ideal. Drept mărturie servescă-ne paginile sbuciumate ale neamului nostru românesc, când la altarul Bisericii noastre fi neamului se oțeau în tărie, însușetind astfel poporul pentru cauza drepturilor noastre încălcate. Pentru că pe lângă suflet toate celelalte însușiri ale ființei noastre: limba, dragostea de neam, sentimentul național, mai perfect decât orice societate, Biserica adevărată a lui Hristos le coordonează în mod desăvârșit. De încheiere, stăruie ca familia să fie și în viitor focar nestins al educației cu adevărat creștine pentru înaintarea Bisericii și pentru fericirea Neamului nostru românesc”⁸⁴

Dintre activitățile pe care le-a desfășurat în perioada cât s-a aflat la Timișoara, se distinge cea din 16 ianuarie 1944, când Alexandru Borza s-a aflat la Beiuș unde, în cadrele A. G. R. U. local, a ținut o conferință despre familie în lumina legii naturale, a legii divine, a moralei și Bisericii, care a fost foarte gustată de public.⁸⁵

Acest din urmă an a adus cu sine și debutul procesului de acaparare a puterii în România de către comuniști, ajutați de Moscova și de tancurile Armatei Roșii. Alexandru Borza va fi una din țintele acestora din urmă. Pentru

⁸⁰ *Ibidem*, an LII, număr 19, 9 mai 1942, p. 12.

⁸¹ *Ibidem*, an LII, număr 24, 13 iunie 1942, p. 3; Anton Rus, „Reuniunile Mariane în eparhiile greco-catolice românești (1900-1948)”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Theologia Catholica*, număr 1, 2011, p. 37.

⁸² *Unirea*, an LII, număr 45-46, 28 noiembrie 1942, p. 3.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*, an LIII, număr 9, 27 februarie 1943, p. 4.

⁸⁵ *Ibidem*, an LIV, număr 4, 22 ianuarie 1944, p. 4.

o foarte scurtă perioadă de timp (1944-1945), el este rectorul Universității „Regele Ferdinand I” din Cluj, însă va fi înlăturat o dată cu instalarea primului guvern prosovietic condus de Petru Groza (6 martie 1945). Cel mai mare botanist român a fost epurat definitiv de la Universitatea din Cluj în anul 1948 (pus în retragere începând cu 1 septembrie 1947), fiind considerat un dușman al regimului. A fost „gratulat” cu epitete precum „agent manist” și „reacționar”.⁸⁶ Fără îndoială, caracterizarea negativă a profesorului de către noul regim i s-a tras de la faptul că era preot greco-catolic, membru al Partidului Național Țărănesc și deținuse în perioada interbelică o serie de demnități publice de maximă importanță. Cu toate acestea, a avut marea șansă să scape de arestare, petrecându-și timpul în nenumărate excursii botanice (în Banat, în Țara Oașului, în zona Teiușului, pe Valea Sebeșului și chiar la București etc.).⁸⁷

Noul regim politic i-a retras pensia de profesor, astfel că între anii 1947-1954, profesorul Borza a fost nevoit să lucreze ca zilier al Comitetului Geologic din București.⁸⁸

În anul 1948, în contextul desființării abuzive a Bisericii Greco-Catolice, episcopul de Cluj-Gherla, Iuliu Hossu, îi încredințează spre păstrare profesorului Borza albumul cu singurele fotografii de la Marea Unire din 1 Decembrie 1918, realizate de fotograful Samoilă Mârza.⁸⁹

Marginalizarea la care a fost supus în perioada stalinistă, i-au afectat profesorului deplasările la diversele adunări științifice botanice din străinătate. Nu a putut participa la congresele de la Stockholm (1950) și Paris (1954), la acesta din urmă fiind ales președintele adunării.⁹⁰ În urma unei întâlniri cu primul ministru Petru Groza (cu care se cunoștea), care a avut loc în anul 1954 la Timișoara, i s-a acordat dreptul la pensie, la intervenția demnitarului comunist.⁹¹

După acest episod, situația lui Alexandru Borza a început să se îmbunătățească. În anul 1958, autoritățile de București îi aprobă o călătorie de studii în China (26 februarie-2 mai 1958), la invitația Academiei de Științe a Republicii Populare Chineze, unde îl cunoaște pe primul ministru al guvernului Zhou Enlai, fiindu-i prezentat ca cel mai vechi cercetător european al florei chineze, aflat în viață. În 1959, i se publică o carte: *Flora și vegetația văii Sebeșului* (Editura Academiei Republicii Populare Române).⁹² În anul 1961, eminentului profesor i se permite să participe în Italia la un simpozion de botanică, „Flora Europaea”, în calitate de referent pentru România.⁹³ În anul următor, el a luat

⁸⁶ Cristian Bădiliță, Laura Stanciu, *Geniul Greco-Catolic*, p. 217.

⁸⁷ Nicolae Lupu, Monica Maria Coroș, *Contribuția biologului*, pp. 477-478.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 480.

⁸⁹ Cristian Bădiliță, Laura Stanciu, *Geniul Greco-Catolic*, p. 217.

⁹⁰ Anton Rusal, *Universitari*, p. 39.

⁹¹ Nicolae Lupu, Monica Maria Coroș, *Contribuția biologului*, p. 480.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Alexandru Borza, *Amintirile turistice*, p. 200.

parte (5-7 iulie 1962) la congresul jubiliar al Societății de Botanică din Cehoslovacia, desfășurat la Bratislava.⁹⁴ Pe plan intern, Alexandru Borza este onorat de autoritățile comuniste cu titlul de „om de știință emerit al Republicii Populare Române”, printr-un decret al Consiliului de Stat emis în anul 1963.⁹⁵

Reabilitarea definitivă a titanului botanicii românești a avut loc în anul 1964, când a fost numit profesor consultant al Facultății de Biologie din cadrul Universității din Cluj.⁹⁶ Meritele lui Alexandru Borza au fost recunoscute și din punct de vedere științific, iar în anul 1967 primește Premiul „E. Teodorescu” al Academiei Republicii Socialiste România, pentru elaborarea lucrării *Dicționar etnobotanic*.⁹⁷ În același an, la împlinirea a 80 de ani de viață, la Cluj, profesorul Borza este aniversat într-un cadru festiv, fiindu-i dedicat și un volum omagial.⁹⁸ Spre sfârșitul vieții, în anul 1969, savantul Alexandru Borza este votat membru de onoare al Academiei, însă forul care trebuia să ratifice acest act nu s-a mai reunit, astfel că profesorul nu a fost academician în timpul vieții. Abia după Revoluția Română, la 13 noiembrie 1990, Alexandru Borza devine *post mortem* membru al Academiei Române. După o viață dedicată învățământului botanic românesc și cercetării florei României, distinsul profesor s-a stins din viață, la 3 septembrie 1971, în Cluj, fiind înmormântat la Blaj, unde își doarme somnul de veci.

Activitatea științifică a profesorului Alexandru Borza a fost unanim apreciată și recunoscută, atât în țară, cât și în străinătate, el făcând parte din numeroase foruri științifice. Dintre acestea amintim: membru ordinar al Institutului de Științe din România; membru în secțiunea științifică a Asociațiunii ASTRA; membru al Societății „Ateneul Român” din București; membru corespondent al Societății Botanice din Cehoslovacia; membru corespondent al Societății de Horticultură din Lyon și al Societății Transilvane de Științe Naturale din Sibiu; membru extern al Societății pentru Fauna și Flora Finică din Helsinki; membru al Societăților de Științe din Cluj și București, al Societății Botanice din Franța, al Societății Regale Române de Geografie; membru onorific al Societății de Horticultură din România și președinte al filialei Cluj; președinte al Comisiunii Monumentelor Naturii din România și directorul Biroului Științific al Comisiunii Monumentelor Naturii și președinte al Comisiunii Regionale pentru Ardeal; membru în Comisiunea Internațională pentru Harta Fitogeografică a Europei.⁹⁹

Pentru neobosita sa muncă științifică, profesorul Borza a fost onorat de statul român, acordându-i-se: Medalia „Răsplata Muncii pentru

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ Nicolae Lupu, Monica Maria Coroș, *Contribuția biologului*, p. 482.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ Alexandru Borza, *Amintirile turistice*, p. 200.

⁹⁹ Universitatea „Regele Ferdinand I” din Cluj, Rectoratul, *Anuarul 1938-1939*, pp. 275-276.

Învățământ”, clasa I; Medalia „Răsplata Muncii pentru Biserică”, clasa I; Ordinul „Coroana României”, în grad de mare ofițer; Ordinul „Steaua României”, în grad de mare ofițer; Ordinul „Papa Pius al IX-lea”, în grad de comandor; Ordinul „Ferdinand I”, în grad de cavaler; Ordinul „Meritul Cultural”, în grad de cavaler; Ordinul „Meritul Agricol”, în grad de ofițer.¹⁰⁰

Considerații finale. Prin activitatea pe care a desfășurat-o, prin impresionanta carieră didactică pe care a avut-o la Cluj, profesorul Alexandru Borza și-a înscris în mod peren numele în cartea de aur a științei românești. El s-a remarcat și printr-o intensă activitate socială, iar în perioada regimului comunist a fost una dintre figurile demnității.

**Considerations regarding the Life and Activity of the Scientist
Alexandru Borza (1887-1971)**

(Abstract)

Alexandru Borza (1887-1971) is one of the greatest Romanian scientists. Basically, he linked his name to the botanical discipline, which he studied with passion and erudition, passing on the knowledge he had accumulated to his disciples. The distinguished professor, with a remarkable contribution to the development of Romanian interwar higher education, has earned a well-deserved reputation, which since his lifetime has far exceeded the borders of Romania, being unanimously recognized by the international scientific community. Although the study of plants occupied most of his life, Alexandru Borza was a Greek Catholic priest, eminent teacher, man of the city and an authentic Romanian patriot with true feelings for the nation and for the country. In our opinion, it should be emphasized that Alexandru Borza participated in the Great National Assembly in Alba-Iulia on December 1, 1918, which decided to unite Transylvania with Romania.

Keywords: Botany, professor, Greek-Catholic Church, university, Great Union.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 276.

RELAȚII BISERICĂ-COMUNITATE ÎN PROTOPOPIATUL ORTODOX CÂMPENI LA MIJLOC DE SECOL XX

Mădălin-Sebastian Lung
Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca

Relaționarea dintre Biserică și comunitate a fost una foarte strânsă în părțile Protopopiatului Ortodox Câmpeni la mijloc de secol XX, fiind întreprinse numeroase acțiuni cu caracter constant din partea preoțimii înspre ajutorarea credincioșilor din parohiile lor. Totuși, trebuie să menționăm faptul că nu puține parohii aveau o comunitate formată din enoriași săraci care își câștigau greu existența, însă de fiecare dată, cu mare credință, își achitau impozitele și taxele; mai mult, din puținul lor, ajutau la întreținerea edificiilor bisericești și culturale. Dorind să aducem în fața oamenilor de bună credință câteva aspecte din viața bisericească și a relațiilor Biserică-comunitate din Protopopiatul Ortodox Câmpeni, am întocmit un sumar tablou al interrelaționărilor care au avut loc în aceste părți ale Munților Apuseni la mijloc de secol XX.

Una dintre cele mai importante vizite canonice din secolul XX în Protopopiatul Ortodox Câmpeni a avut loc în anul 1937, când episcopul ortodox al Clujului, Nicolae Colan, a vizitat parohiile și credincioșii din protopopiat. Vizita a început în data de 15 mai având alături câțiva consilieri printre care și eminentul preot cărturar dr. Sebastian Stanca. La Câmpeni, au fost așteptați de mulți oameni și intelectuali locali, urmând apoi să viziteze biserica care era în proces de renovare. Următoarea zi, în 16 mai, s-a săvârșit târnosirea bisericii de către episcopul Colan și un sobor de 18 preoți. De la Câmpeni, s-a plecat spre Vidra, iar în Vidra de Sus, în apropierea casei lui Avram Iancu, a avut loc o slujbă de pomenire a marelui revoluționar român din Apuseni. Vizitațiunea a continuat spre Sohodol și Peleş, iar în 19 mai s-a pornit spre una dintre cele mai anevoioase porțiuni ale vizitei canonice, spre Certege, iar de acolo vizita a continuat pe Valea Arieșului ajungând la Secătura și Neagra de Jos în 20 mai. Apogeul incursiunii canonice în teritoriul Protopopiatului Ortodox Câmpeni a avut loc la Albac, unde delegația a fost primită cu mare fast, iar notarul Pașca Ion a rostit câteva frumoase cuvinte de bun venit episcopului Colan în parohia lor. Dintre cuvintele adresate episcopului trebuie să subliniem esența pe care notarul Pașca o transmite spre înaltul prelat și divinitate: „[...] Atunci când merg la biserică doi tineri, ca să îndeplinească porunca pe care o cere taina căsătoriei, drumul lor să fie legat-așa cum am legat și calea Prea Sfinției Voastre [...] Sunteți un mire al bisericii din Eparhia pe care Dumnezeu V'a învrednicit s'o păstoriți, -de aceea, ofer P. S. Voastre, foarfeca, cu ea să tăiați suferința și neajunsurile trecutului miresei-care este Sfânta Biserică, și mâna care va tăia pantlica simbolică-ne va binecuvânta pe noi, cei ce credem în cel ce v'a trimis între noi și ne-a

învrednicit să vedem pe Mirele Bisericii noastre cerând binecuvântarea Dumnezeului nostru-pentru noi". Ultimele popasuri au fost făcute la Arada, unde a fost săvârșită o slujbă de pomenire pentru eroul Horea, iar ultima oprire a avut loc la Gârda de Jos unde Nicolae Colan a prezentat mulțumiri tuturor celor care s-au ostenit pentru buna desfășurare a „vizitației canonice în Munții Moșilor”¹

În urma acestei vizite canonice putem constata înrădăcinarea creștin-ortodoxă profundă în aceste zone ale Apusenilor și atașamentul componentei demografice pentru credința în Dumnezeu, respectiv pentru valorile naționale (port popular, muzică populară), cu care s-au afișat mândrii în fața delegației clujene. Nu putem omite comemorările întreprinse de Nicolae Colan în memoria marilor revoluționari români Avram Iancu și Horea, în cinstea cărora a săvârșit slujbe și a pomenit numele lor într-o glorie. Deși locurile vizitate de episcop sunt locuite preponderent de oameni cu un nivel de viață scăzut, aceștia s-au pregătit cum au putut mai bine uitând pentru moment de greutățile care-i apasă.

Precaritatea vieții oamenilor din unele parohii ale Protopopiatului Ortodox Câmpeni este configurată într-o solicitare de ajutorare a credincioșilor din parohia Ciuruleasa care, de altfel, nu au mai cerut ajutor în timpurile trecute pe seama bisericilor. Deși credincioșii Parohiei Ciuruleasa sunt oameni săraci, aceștia au reușit, din contribuțiile lor benevole, să cumpere casa parohială și să o repare din fondurile proprii adunate tot de ei, pentru ca mai apoi să realizeze reparații consistente la biserica din sat. Din nefericire, fondurile bănești colectate de enoriași nu au fost îndestulătoare, iar pentru a putea plăti oamenii care au muncit la consolidarea bisericii au cerut un ajutor de 1200 de lei de la Sfânta Episcopie a Clujului.² Împrumutul cerut de la episcopie a fost la un pas să eșueze din cauza unui împrumut anterior în numele preotului Virgil Pâslaru care a întârziat plata ratelor dar care, până la urmă, a achitat toate restanțele.³ Totuși, trebuie să menționăm că banii împrumutați de preot nu au fost consumați în scop propriu, ci în scop colectiv, ajutând la efectuarea plăților necesare către muncitorii care au reparat biserica sătească.⁴

Implicarea clerului ortodox în ajutorarea credincioșilor pe care îi păstoreau s-a desfășurat în mai multe planuri, ceea ce a dus la întărirea relației Biserica-comunitate. La data de 9 noiembrie 1954, preotul Parohiei Abrud I înaintează către Protoieria Ortodoxă a Raionului Câmpeni o scrisoare în care își menționează toate activitățile realizate în plan social. Acesta a ținut în permanență legătura cu organele statului din localitate, iar în fiecare zi de marți

¹ „Vizitația canonică a P. S. Episcop Nicolae în Protopopiatul Câmpeni”, în *Renașterea*, an XV, număr 22, 1937, pp. 1-3.

² Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, *Fond Protopopiatul Ortodox Câmpeni*, dosar 1/1954, f. 20 (în continuare S. J. A. A. N.).

³ *Ibidem*, f. 116.

⁴ *Ibidem*, f. 23.

aveau loc întâlniri în care se trasau sarcinile ce urmau să fie duse la bun sfârșit. Printre activitățile mai importante care trebuiau rezolvate în decursul anului se aflau cele privitoare la recoltarea cartofilor, însămânțările tomnatice, impozite, achiziții. A fost dusă muncă de lămurire în rândul credincioșilor la fiecare slujbă de duminică și în sărbători, dar și de la om la om.⁵

Dorința de-a ajuta populația în ridicarea nivelului social-cultural a constrâns luarea unor decizii ceva mai radicale privind absența de la conferințele preoțești ale unor clerici pensionați, dar care activau în continuare. Astfel, au fost trimise circulare de înștiințare înspre părintele Gligor Aurel din Parohia Câmpeni Vale și spre cucernicul părinte Oțiel Cornel din Parohia Abrud II. În acest mod, toți clericii pensionari trebuiau să fie prezenți la conferințele și prelegerile organizate în vederea ridicării nivelului socio-cultural, cât și la cele unde se discutau problemele administrative privind coordonarea muncii pastorale în conformitate cu noi dispozițiuni.⁶

Preoțimea ortodoxă din Raionul Câmpeni a fost continuu preocupată de ajutorarea credincioșilor din teritoriile geografice peste care păstoreau. Câteva astfel de foarte bune practici au fost întreprinse printr-o ședință din 2 martie 1954 când s-a desfășurat o amplă adunare a tuturor clericilor din raion, prin care s-a concluzionat că fiecare preot trebuie să predice la fiecare slujbă și chiar mergând de la om la om necesitatea pregătirii din timp pentru începerea însămânțărilor de primăvară. Ulterior, la data de 1 aprilie, a fost convocată o altă adunare raională a tuturor preoților din fiecare confesiune prin care s-a dat înștiințare că fiecare preot trebuie să stea în fruntea activităților de însămânțare a terenurilor pentru ca acestea să fie realizate în cele mai bune condiții. Pentru o supraveghere cât mai bună a modului de desfășurare a campaniei agricole a fost format un comitet de supraveghere însărcinat să întocmească rapoarte săptămânale privind lucrările agricole de primăvară. Din raportările săptămânale s-a constatat că preoțimea activează intens în colaborare cu sfaturile populare, iar comunele fruntașe în campania de însămânțare de primăvară sunt: Bistra, Câmpeni, Mogoș și Sălciua, Sohodol.⁷ Dintr-o circulară a Protoieriei Raionale Câmpeni către Consiliul Eparhial Cluj aflăm că pentru organizarea cât mai bună a activităților de însămânțare a terenurilor în unele parohii, preoții au mobilizat până la 70% dintre agricultori, iar în altele sub 30%, acestea fiind parohii poziționate în zona montană înaltă unde stratul de zăpadă persistă. Au fost susținute nu mai puțin de 86 de conferințe privind înștiințarea și încurajarea populației pentru a efectua la timp cele necesare prelucrării terenurilor. De asemenea, clericii au îndemnat pe cei mai înstăriți care dețin animale de tracțiune să-i ajute și pe cei care nu au, în problema însămânțării. Dintre cei mai sânguincioși preoți îi putem menționa pe Gog

⁵ *Ibidem*, f. 109.

⁶ *Ibidem*, f. 129-130.

⁷ *Ibidem*, f. 199.

Cornel din Sălciua, Iosif Cuteanu din Geamăna, Palade Coriolan din Câmpeni, Traian Turanschii din Lupșa-Vale, Turliuc Vasile din Lupșa, Gheorghe Giurgiu din Certege și Avram Leahu din Avram Iancu care, deși au avut printre cele mai extinse suprafețe de terenuri, au reușit să termine la timp lucrările. La sfârșitul lunii aprilie a anului 1954, circa 90% dintre ogoarele raionului erau însămânțate, restul fiind întârziate din cauza zăpezii și a timpului nefavorabil. Agricultorii din raion erau în proporție de 98% de confesiune ortodoxă, iar în comunele unde au avut loc acțiuni de curățare a terenurilor pentru pășunat, preoții au fost în fruntea credincioșilor chiar și în sfânta zi de Duminică.⁸

Protopopul Furdui Sorin a transmis o înștiințare către Consiliul Eparhial Cluj, cu privire la preoțimea care s-a remarcat în campaniile agricole din primăvara anului 1954. Din orașul Abrud s-au remarcat preoții: Trifon Iosif, Onciu Octavian și Oțiel Cornel care au dus împreună cu ei 60-70% dintre credincioși la curățarea pășunatului comunal. Preotul Todea Iuliu din Albac a ținut 5 conferințe pentru sfătuirea populației dându-le îndemnuri agrotehnice, iar pentru credincioșii care n-au avut animale de tracțiune a reușit să mobilizeze nu mai puțin de 32 de atelaje. Activitățile din Arada au fost gestionate de preoții Gheorghe Oneț și Traian Nicola reușind să acopere 62% din suprafața terenurilor destinate însămânțării, iar în urma acestei comune se află Cărpiniș care, prin grija preoților Răzlog Roman și David Ioan, este a doua pe raion ca suprafață însămânțată. Preoții din Arada au sesizat greutăți întâmpinate în lucrarea pământurilor din cauza lipsei plugurilor din fier și mai ales lipsa brațelor de muncă, circa 300 de cetățeni fiind plecați să muncească în alte localități. În Ciuruleasa, atribuțiile s-au aflat în seama clericilor Pâslaru Virgil și Lupașcu Ilarie care au ținut legătura cu sfatul comunal în mod permanent, iar preotul Pâslaru s-a remarcat printr-o neobosită activitate în slujba credincioșilor, astfel că, pe lângă muncile agricole, acesta onora de fiecare dată atunci când era chemat pentru împărțire la domiciliul cetățeanului. Pentru ușurarea campaniei agricole, preotul Turliuc Vasile din Lupșa a introdus în comună marcatorul realizat de dânsul în anul 1948. Preotul Săndulescu din Scărișoara a supravegheat toate activitățile agricole, iar în 28 aprilie a mobilizat 47 de atelaje la aratul pământurilor. Din nefericire, poziția geografică a comunei Gârda de Sus a cauzat întârzieri în ceea ce privește muncile agricole, fiind aflată în zona montană înaltă. O situație similară exista în comuna Roșia Montană unde sunt puține terenuri cultivabile, iar principala activitate economică a componentei demografice este mineritul. În comuna Vidra, preoții Ciurea Dumitru și Teodor Gligor au dus dense campanii de lămurire a populației, în final realizând 70% din planul de lucru a terenurilor. Comuna Sohodol a fost frunțașă în ceea ce privește realizarea planului agricol prin grija și străduința preotului Sicoe Gherasim.⁹ Dintr-o telegramă trimisă de

⁸ *Ibidem*, f. 201-202.

⁹ *Ibidem*, f. 203, 213.

parohul din Mățișești, către Protopopiatul Câmpeni, aflăm că locuitorii comunei se străduiesc să prelucreze terenurile însă din cauza climei mai mult nefavorabile, munca este îngreunată, iar recolta este una precară. Pe lângă suprafețele cultivate cu cereale, leguminoase, populația din comună se mai ocupă cu pomicultura, cu cultivarea cânepii și inului, însă totul se face cu mare precauție atunci când trebuie ales terenul și timpul pentru însămânțare. De asemenea, creșterea animalelor, mai ales a vitelor, este o ramură slab dezvoltată din cauza pășunilor sărăcăcioase, din cauza insuficienței altor nutrețuri precum trifoiul și lucerna, dar oamenii fac tot posibilul să răzbată prin aceste greutăți.¹⁰ Credința nemărginită din aceste părți ale Munților Apuseni este evidențiată printr-o telegramă a preotului din Baia de Arieș care a fost chemat pentru a săvârși rugăciuni la holdele cu cereale care aveau o lungime de circa 12 kilometri, în speranța că vor fi ferite de intemperiiile vremii și a dăunătorilor rezultând o recoltă bună. Legăturile strânse dintre credincioși și Biserică s-au evidențiat și prin alte acțiuni, precum achiziționarea unor perdele pentru altar de către Comitetul Eparhial al Parohiei Baia de Arieș și efectuarea unei campanii de strâns lână pentru realizarea unor tapete de pus pe jos în biserică.¹¹ Preotul din Parohia Cărpiniș s-a implicat intensiv în domeniul agricol, astfel că s-a preocupat să aducă în parohia pe care o păstorește cartof rezistent la râie neagră, îndemnând și ajutând răspândirea acestuia pe terenurile credincioșilor. De asemenea, acest preot a ținut câteva prelegeri prin care a vorbit populației despre importanța combaterii gândacului de colorado pentru a rezulta o recoltă cât mai bună.¹² Preoții din Bucium și Corna s-au preocupat de ridicarea unor noi edificii școlare pentru educarea copiilor din aceste sate.¹³

Din aceste relatări putem observa rolul vital pe care Biserica l-a avut în aceste localități din Apuseni, existând o foarte strânsă relație între Biserică și comunitate, ajutându-se reciproc la nevoie. Biserica s-a implicat continuu în ajutorarea credincioșilor care practicau agricultura ținând prelegeri de informare privind cele mai prielnice momente pentru lucrarea pământurilor, în majoritatea cazurilor punându-se chiar ei în fruntea oamenilor. Au dus muncă de sfătuire pentru ca oamenii să se ajute între ei, cei mai înstăriți să acorde o mână de ajutor și celor mai săraci pentru ca, la final de sezon, fiecare să poată strânge o recoltă care să-l ajute să treacă cu bine peste anotimpul de iarnă.

Rolul important al preoțimii din protopopiat a continuat prin implicarea în organizarea de prelegeri și consfătuiri privind problemele din agricultură așa cum reiese dintr-un comunicat din 15 iulie 1954 trimis de protopopul Furdui Sorin către Consiliul Eparhial. Unul dintre cele mai importante subiecte pe care le susține clerul protopopiatului în parohii face

¹⁰ *Ibidem*, dosar 1/1958, f. 34v.

¹¹ *Ibidem*, f. 39.

¹² *Ibidem*, f. 46v.

¹³ *Ibidem*, f. 47, 61.

referire la întreținerea culturilor, pregătirea pentru seceriș, precum și numeroase îndemnuri către credincioși de a-și achita dățile, astfel contribuind la îmbunătățirea condițiilor de educație a copiilor lor. De asemenea, preoții au susținut și alte probleme de folos obștesc, punându-se în fruntea credincioșilor privind repararea căilor de comunicație și a podurilor deteriorate de ploile abundente, ori oferind ajutor la întreținerea monumentelor comunale sau pentru edificarea unor cămine culturale. Este cazul părintelui Todea Valer din Gârda de Sus care, împreună cu enoriașii săi, a transportat toată piatra și nisipul pentru ridicarea căminului cultural în localitate, iar Parohia Muncel a donat un teren pentru edificarea căminului cultural în sat. În repararea căilor de comunicație s-a evidențiat și preotul Bârsan Teodor din Certege care și-a mobilizat enoriașii și au reparat drumul comunal deteriorat de precipitații pe o distanță de 330 metri, ploile fiind atât de abundente încât cei mai vârstnici locuitori n-au mai văzut asemenea cazuri.¹⁴

Clerul ortodox din protopopiat s-a implicat, de altfel, în îmbunătățirea și repararea căilor de comunicație, a podurilor din parohiile pe care le păstoreau cu credință. S-au implicat activ în procurarea celor necesare reparației drumurilor muncind personal împreună cu populația din parohii. De asemenea, au fost cazuri în care preotul satului a pus bazele fundației unor cămine culturale, ocupându-se personal de toate cele trebuincioase ridicării clădirii, iar în alte cazuri biserica sătească a donat teren pentru înființarea căminului. Căminele culturale aveau menirea de-a fi utilizate pentru adunările obștești în care populația era informată, prin conferințe și prelegeri, asupra unor viitoare acțiuni care trebuie întreprinse pentru prosperitatea comunității.

Concluzionând, putem afirma că Biserica a fost o flamură care s-a propagat prin preoțime în fiecare parohie a Protopopiatului Ortodox Câmpeni, iar preoții au fost un stindard în fruntea credincioșilor, indiferent de situațiile pe care le-au întâmpinat. Sacerdoții au propovăduit continuu credința în Dumnezeu printr-o înlănțuire nesfârșită de prelegeri, contribuind la consolidarea seculară a ortodoxiei în spațiul geografic al protopopiatului a cărui teritoriu se suprapune peste legendarul spațiu mental de tip „țară”, Țara Moșilor. Mărturisirea credinței a fost secundată de implicarea clerului în isprăvirea tuturor activităților gospodărești din parohii, îngrijindu-se necontenit de bunul mers al comunității.

¹⁴ *Ibidem*, dosar 1/1954, f. 314v, 315-317, 338.

**Church-Community Relations in the Câmpeni Orthodox Protopopiate
in the Middle of the 20th Century**

(Abstract)

Through this study we want to bring some information on the relationship between Church and community in the Câmpeni Orthodox Protopopiate in the middle of the 20th century. We learn that every priest was very involved in helping the people in his community. We must mention that the priests were an example that the inhabitants followed in all the actions that had to be carried out. The priests were in charge of organizing the processing of agricultural land, helping to build new cultural homes and especially schools. They also helped repair roads and bridges destroyed by heavy rains. Priests initiatives were supported by the population, establishing good communication relations between the Church and the community.

Keywords: Church, community, Câmpeni Orthodox Protopopiate, relations, middle of the 20th century.

„EPHEMERIS DACOROMANA” AND „DIPLOMATARIUM ITALICUM” AND THEIR ROLE IN THE DISSEMINATION OF THE ROMANIAN CULTURE IN THE OCCIDENTAL SPACE*

PhD. Iuliu-Marius Morariu
„Babeş-Bolyai” University, Cluj-Napoca, Romania
Angelicum Pontifical University, Rome, Italy

In the cultural landscape of the interwar period, the Romanian School in Rome played a very important role. Many of the scholars that studied there will later become important voices of the Romanian culture and will help to the change of the society. This fact explains why until today, there exist so many monographs, studies and articles dedicated to it or to some of its important personalities.¹

Among the important tools that contributed to its prestige the publications released under its patronage constituted for sure important aspects. Between 1923 and 1940 there will appear, despite of the financial difficulties that often existed, 10 numbers of the first series of „Ephemeris

* Work produced during the internship at the Accademia di Romania in Rome, obtained with the support of the Romanian state through the national scholarship program „Vasile Pârvan”.

¹ See, for example: Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuş, Iulian M. Damian, *Accademia di Romania din Roma, 1922-2012*, Roma, Accademia di Romania, 2012; Veronica Turcuş, *Școala Română din Roma (1922-1947)*, Cluj-Napoca, Școala Ardeleană Printing Press, 2016; Veronica Turcuş, *George G. Mateescu (1892-1929)*, Bucharest, Romanian Academy Printing Press, 2008; Veronica Turcuş, *Alexandru Marcu. Il destino di un italianista romeno*, Cluj-Napoca, Transylvanian Study Center, 2009; Veronica Turcuş, „Bursierul român în străinătate în perioada interbelică. Aspecte sociologice și educaționale”, in *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, no. LII, 2013, pp. 101-102; Veronica Turcuş, „Contribuții la istoria raporturilor culturale româno-italiene în perioada interbelică. Alexandru Marcu și Școala Română din Roma”, in *Studia Universitatis „Babeş-Bolyai”. Series Historia*, no. 1-2, 2001, pp. 177-195; Veronica Turcuş, „Raporturile de tutelă dintre Academia Română și primele generații de elevi ai Școlii Române din Roma”, in *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, Series IV, no. XXXII, 2007, pp. 51-77; Veronica Turcuş, „George G. Mateescu-elev al Școlii Române din Roma (1922-1924)”, in *SCIV/A*, no. 59-60, 2008-2009, pp. 115-136; Ileana Kisilewicz, „Școala română din Roma. Istorie și arhitectură”, in *Revista Monumentelor Istorice*, year IV, no. 1-2, 2010, pp. 37-46; Stelian Mândruț, „Professori e borsisti della Scuola Romana di Roma nel periodo interbellico”, in *Anuarul Institutului Italo-Român de Studii Istorice*, no. 3, 2006, pp. 141-158; Stelian Mândruț, „Profesori și bursieri ai Școlii Române de la Roma în epoca interbelică”, in *Acta Musei Napocensis*, year XLVII, no. 2, 2010, pp. 163-174; Dinu Adameșteanu, „L'Accademia di Romania (Scuola Romana di Roma), la fine dell'attività scientifica (1945)”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. XI, 2000, pp. 17-19; Veronica Turcuş, Șerban Turcuş, „România legionară și impactul asupra instituțiilor de cultură. Studiu de caz”, in *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, no. LII, 2013, pp. 261-284; Veronica Turcuş, „Din raporturile intelectualității universitare clujene interbelice cu elita academică italiană: Emil Panaitescu în corespondența cu Giuseppe Lugli”, in *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, no. I, 2011, pp. 173-225.

Dacoromana”, publication that will be later closed by the Communists and reopened after 1989 and arrived to the 21th issue of the second series.² Here, researchers that were already notorious like Vasile Pârvan, together with young scholars, will publish the results of their work in the school. Its release will be a concern of all the directors.³

Due to the fact that this publication was destined from its beginning to have a prevalent archaeological content, two years after its release, the same Vasile Pârvan will announce the publication of a secondary one, namely „Diplomataricum Italicum”,⁴ meant to host unpublished documents extracted from the rich Vatican Archives. During the interwar period, there will be printed four issues of it.⁵ Unfortunately, after 1989, these series will not be reopened, as „Ephemeris Dacoromana”.

A main defining element of both of the publications will be the fact that they will be accompanied by a foreword written by the director.⁶ The only

² *Ephemeris Dacoromana*, serie nuova, XXX, Bucharest and Rome, Press of the Romanian Cultural Institute and Press of the Romanian Academy, 2019. The new series will be started in 2000, when its first issue will be foreworded by Gheorghe Mândrescu. See: Gheorghe Mândrescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. XI, 2000, pp. 7-15. Here, there will be hosted both studies and memories written by the former members (see: Dinu Adameşteanu, „L’Accademia di Romania (Scuola Romana di Roma), la fine dell’attività scientifica (1945)”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. XI, 2000, pp. 17-19), but also research of history, history of religion, archaeology or philology.

³ Therefore, although he did not managed to publish an issue that he prepared, due to his several activities and his premature death, George G. Mateescu, its second director, has also the work among his important concerns: „A sector of the directorial activity to which Mateescu was as attached as Vasile Pârvan is the constant preoccupation of the young director to resume the printing of the School’s publications (it was about number 4 of the institution’s yearbook, „Ephemeris Dacoromana” and the second volume of the „Diplomatarium Italicum”, handed over by its predecessor to the National Culture Publishing House but left unprocessed due to lack of funds. The priority of publishing the School’s prints was essential, as it results from the fact that G. G. Mateescu, in his mentioned report to the highest scientific forum of he registered it as the first point of the program that he intended to follow in the two years of delegation at the head of the Romanian academic representation in Rome” (Veronica Turcuş, *Şcoala Română din Roma (1922-1947)*, p. 172).

⁴ Vasile Pârvan „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, p. V.

⁵ With joy, in 1939, Emil Panaitescu announced the release of the 4th issue of „Diplomatarium”, which will be in fact the last of the series: „At the end of the year 1939, the fourth volume of our series of historical publications, the „Diplomatarium Italicum”, was released, containing studies and documents collected in the Italian archives. In exceptional conditions we were able to continue our activity this year and now the IX volume of the „Ephemeris Dacoromana” collection appears” (Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IX, 1940, p. IX).

⁶ As it follows: Vasile Pârvan, „Proemio”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. I, 1923, pp. V-IX; Vasile Pârvan, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, pp. V-VI; Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. VI-IX; Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. VII-XI; Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. IX-XII; Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VII, 1933, pp. IX-XI; Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, p. IX; Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IX, 1940, pp. IX-XI; Scarlat Lambrino, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. X, 1943, pp. IX-XI; Vasile Pârvan, „Proemio”, in *Diplomatarium Italicum*, no. I, 1925, pp. V-VII; Em. Panaitescu, „Prefazione”, in

exception will be the second issue of „Ephemeris”. The second one will also benefit, thanks to Mihai Berza,⁷ by a complex index speaking about the documents published there.⁸ The fact that most of the articles were published in Italian language and just a few in French⁹ or Latin¹⁰ will increase the visibility of the Romanian journals published under the coordination of the Romanian School in Rome in the Italian space. Moreover, Pârvan was an archaeologist who took place in different excavations and took also some of his disciples with him, in order to grant them the possibility to learn from the technique of the Italian specialists. Later, this aspect will help them also to write about certain aspects related with the life and activity of some cities and even to develop doctoral thesis on topics that were in contact with the Italian culture and spirituality, fact that will increase the visibility of their work and the respect of the Italian scientific community for them. Therefore, in 1935, Mihai Berza, who studied also in Rome between 1931 and 1933 and 1933 and 1934¹¹ the Medieval history of Italy and also published in „Efemeris”, will publish a doctoral thesis dedicated to Amalfi, under the coordination of Gh. Brătianu.¹² Like him there will be also Mateescu, directed by Vasile Pârvan and Emil Panaitescu. Both of them will become later directors of the institution.

Moreover, Pârvan will encourage them to cooperate to the publications of the Italian space and therefore, people like Panaitescu or

Diplomatarium Italicum, no. II, 1926, pp. VII-IX; Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Diplomatarium Italicum*, no. III, 1927, pp. IX-XI; Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Diplomatarium Italicum*, no. IV, 1928, p. IX.

⁷ Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Diplomatarium Italicum*, no. III, 1927, p. X.

⁸ M. Berza, „Indices”, in *Diplomatarium Italicum*, no. III, 1927, pp. 277-421; Idem, „Indices”, in *Diplomatarium Italicum*, no. IV, 1928, pp. 361-413. Some of the authors will also made their own index at the end of their studies. See, for example: Claudio Isopescu, „Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento. Secondo serie”, in *Diplomatarium Italicum*, no. I, 1925, pp. 502-505.

⁹ See: Horia Teodoru, „Les eglises a cinq cupoles en Calabre”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 149-180; Horia Teodoru, „Eglises cruciformes dans l'Italie Meridionale (San Pietro D'Otrante)”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 22-34.

¹⁰ Namely: Stephanus Bezdeki, „Ioannes Chrysostomus et Plato”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. I, 1923, pp. 291-337; St. Bezdeki, „Nicephori Gregorae epistulae XV”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 239-377.

¹¹ Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian M. Damian, *Accademia di Romania din Roma, 1922-2012*, p. 203. As a member of the Association of the former members of the Romanian School in Rome, founded by Emil Panaitescu, he will be also implied in its activity and will later coordinate the volume dedicated to the anniversary of two decades of life of the institution. See: Asociația Academică „Vasile Pârvan” a foștilor membri ai Școlii Române din Roma, *Donăzuci de ani de activitate a Școlii Române din Roma. Cinci conferințe la radio de Alexandru Marcu, Radu Vulpe, D. M. Pippidi, Mihai Berza, Horia Teodoru*, Bucharest, 1941.

¹² „Sa these de doctorat, en 1935, su les origines de la republique commercante d'Amalfi, pour cet eleve de Louis Haplen et Pietro Fedele, apres l'avoir ete de Georges Brătianu, pouvait presager une die d'erudit attache a l'Italie medievale” (Andrei Pippidi, „Preface”, in Mihai Berza, *De la Mediteranee a la Mer Noire*, editor Andrei Pippidi, Brăila, Istros Printing Press, 2020, p. 9).

Mattescu will arrive both during their stay in Rome, but also after, to publish in notorious works from there,¹³ some of them being quoted even today.¹⁴

One interested to find more information about the foundation of the Romanian school in Rome and the events that accompanied it can find it not only reading Vasile Pârvan's correspondence,¹⁵ its introductive study¹⁶ or the monograph dedicated to the institution, but also the foreword of „Ephemeris Dacoromana”.¹⁷ Here, the director Pârvan presents the historical evolution of the institution, speaks about the role of important clergyman like Vasile Lucaciu¹⁸ in the negotiations that accompanied the entire demarche.

In the same time, the journal contains interesting analysis of the way how Saint John Chrysostom saw Plato and his philosophy,¹⁹ investigations about the way how the Romanian history is reflected in the Italian works from the 14th and 15th centuries,²⁰ the presentation and the description of some of the important ancient and medieval churches from Italy,²¹ reports about the

¹³ „Following the invitation addressed by G. De Sanctis, who requested his collaboration in the new Italian Encyclopedia, edited by Treccani, as a participant in Romanian historiography instead of the late Pârvan, G. G. Mateescu wrote in the autumn of 1927 three articles about the ancient cities of Adrianople, Apollonia of Thrace and Apulum, which he sent to the Italian publishing house on December 22, 1927. Of these was published in the Italian Encyclopedia Treccani, vol. III, 1929, pp. 683-684 only the voice of Apollonia di Tracia, signed with the logo the University of Cluj (GGM), the article about Adrianople being signed by another person, and the contribution about Apulum being also printed in vol. III, 1929, pp. 787-788” (Veronica Turcuș, George G. Mateescu (1892-1929). *Viața și opera*, p. 173). The same one published during his stay in Rome a study about the history of the Romanians, with nationalist accents (G. G. Mateescu, „I romeni e le varia minoranze di Romania”, in *Studi sulla Romania*, Napoli, Riccardo Ricciardi Editore, 1923, pp. 147-168).

¹⁴ Cf. Cornel Damian, „Concordatul dintre Sfântul Scaun și România. Elaborarea și acordul din 1932”, in *Un secol de relații diplomatice între România și Sfântul Scaun (1920-2020)*, Roma and Bucharest, Libreria Editrice Vaticana, ARCB Printing Press, 2020, p. 49.

¹⁵ D. M. Pippidi, „Din corespondența dintre Vasile Pârvan și Nicolae Iorga”, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, year XLIV, no. 1, 1993; Vasile Pârvan, *Corespondență și acte*, edited by Alexandru Zub, Bucharest, Minerva Printing Press, 1973.

¹⁶ Alexandru Zub, „Vasile Pârvan”, in Vasile Pârvan, *Corespondență și acte*, pp. V-XXIX.

¹⁷ Vasile Pârvan, „Proemio”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. I, 1923, pp. V-IX.

¹⁸ For more information about his life and activity, see also: Augustin Iuga, *Vasile Lucaciu. Acte. Documente. Procese*, Cluj-Napoca, Pro Maramureș „Dragoș Vodă” Cultural Society Printing Press, 2017; Tiron Albani, *Vasile Lucaciu-Leul de la Șișești*, Cluj-Napoca, Pro Maramureș „Dragoș Vodă” Cultural Society Printing Press, 2017.

¹⁹ Stephanus Bezdeki, „Ioannes Chrysostomus et Plato”, pp. 291-337.

²⁰ Alexandru Marcu, „Riflessi di storie rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. I, 1923, pp. 338-386.

²¹ See: Alex. Busuiocanu, „Un ciclo di affreschi del secolo XV: S. Urbano alla Caffarella”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 1-65; Horia Teodoru, „Les eglises a cinq cupoles en Calabre”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 149-180; Horia Teodoru, „Eglises cruciformes dans l'Italie Meridionale (San Pietro D'Otrante)”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 22-34; Ștefan M. Balș, „Sant'Angelo al Monte Raparo (Basilicata)”, in *Ephemeris*

archaeological excavations²² or documents with relevance for the Romanian and Italian history too.²³ Philosophy is also well represented in the pages of the journal,²⁴ together with the literature,²⁵ folklore²⁶ and ancient history.²⁷

Dacoromana, no. V, 1932, pp. 35-56; R. Bordenache, „La SS. Trinita di Venosa”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VII, 1933, pp. 1-76; Virgil Vătăşianu, „La „Dormitio Virginis”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 1-49; Grigore Ionescu, „Le chiese pugliesi a tre cupole”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 50-128.

²² Paul Nicorescu, „La tomba degli Scipioni”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. I, 1923, pp. 1-56; G. G. Mateescu, „I traci nelle epigrafi di Roma”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. I, 1923, pp. 57-290; G. G. Mateescu, „Nomi traci nel territorio scito-sarmatico”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 223-238; Paul Nicorescu, „Scavi e scoperte a Tyras”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 378-414; Em. Panaitescu, „Fidenae”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 416-459; Gr. Florescu, „Aricia, studio storico-topografico”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, pp. 1-57; Ion Anton Popescu, „Le così dette Terme di Eliogabalo in Via Sacra”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 1-28; C. Daicoviciu, „Castrimoenium e la così detta *Via Castrimensis*”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 29-71; Gr. Florescu, „I monumenti funerari romani della Dacia superior”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 72-148; Gr. Avakian, „Rilievi inediti di monumenti etruschi e romani”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 129-203; Al. Doboşi, „Bovilae”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 240-367.

²³ D. Tudor, „Nuove rappresentazioni dei Cavalieri Danubiani”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, pp. 445-449; D. Tudor, „I Cavalieri Danubiani”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VII, 1933, pp. 189-356; Nicolae Cucu, „La casa medioevale nel Viterbese”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, pp. 1-104; Claudio Isopescu, „Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 460-500; Virginia Vasiliu, „Constantin Brâncoveanu e il Catholicismo. Alcune notizie nuove intorno alla sua politica religiosa”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, pp. 110-128; Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, „Sull'origine e l'evoluzione delle scuri di rame carpato-danubiane”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 181-211; N. Grămadă, „La Scizia nelle carte nautiche dell Medio evo”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 212-256; Alex. Busuioceanu, „Daniele de Volterra e la storia di un motivo pittorico”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 1-21; Mihail Macrea, „Un disegno inedito del Rinascimento relativo alla Colonna Traiana”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VII, 1933, pp. 77-116; N. Lupu, „La Villa di Sette Basi sulla Via Latina”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VII, 1933, pp. 117-188; Ştefan Paşca, „Le denominazioni personali sarto-logudoresi dei sec. XI-XIII”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 331-411.

²⁴ Constantin Vicol, „Cicerone espositore e critico dell'epicureismo”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. X, 1943, pp. 157-347; St. Bezdeki, „Nicephori Gregorae epistulae XV”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 239-377.

²⁵ Al. Marcu, „La Spagna e il portogallo nella visione dei romantici italiani”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 66-222; H. Mihăescu, „La versione latina di Discoride”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, pp. 298-348; Leon Diculescu, „Frammenti di estetica e di letteratura”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 442-452; Nicolae Laslo, „Riflessi d'arte figurata nelle *Metamorfosi* di Ovidio”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 368-441.

²⁶ Petru Iroaic, „Il canto popolare istroromeno”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IX, 1940, pp. 243-349.

²⁷ Bucur Mitrea, „Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della Conquista”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. X, 1943, pp. 3-154; D. Ciurea, „Le scritte latine nei Paesi Romeni”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IX, 1940, pp. 181-242; Leon Ţopa, „La relazione tra

Although, the archaeology and the ancient history research are, as expected, due to the formation of the directors of the institution, majoritarian in the aforementioned journal, there must also be said that the thematic complexity is not missing. Therefore, as it could be seen, history of the art, literature, but also theology or philosophy, are well represented there.

Compared with „*Ephemeris Dacoromana*”, „*Diplomatarium Italicum*” will be dedicated only to the documents and their publication. Accompanied by rich introductive studies, the texts from there will speak about the Romanian medieval history, the Catholic propaganda in different areas of the Romanian lands²⁸ or about the important moments of the Romanian history from the Medieval times.

Having a rich thematic approach and bringing into attention both the Romanian history, its relationships with the Italian state or with the Holy See, but also the ancient history in the light of the latest archeological discovers of the time, „*Ephemeris Dacoromana*” and „*Diplomatarium Italicum*” were, during the interwar period, a real visit-card of the Romanian School in Rome. Due to the fact that the studies were published entirely in foreign languages (Italian, French, but also in Latin, which was for centuries the official language of the Holy See), they were accessible to the readers from outside of their national space and in the same time, due to the professional way how they were written, they came to show to the Occident that Romania is also capable to produce valuable historical, philological, philosophical or theological investigations. In the same time, the two journals proved to be the places where future important voices of the Italianistic like Alexandru Marcu, Latinists like Ștefan Bezdechi, of philology and literary criticism like G. Călinescu, of archaeology, like Emil Panaitescu or George G. Mateescu, but also in other domains and hosted the first research signed by them, showing

la forma di governo e l'organizzione militare dai Gracci ad Augusto”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IX, 1940, pp. 119-180; E. Condurachi, „Monumenti cristiani nell'Ilirico”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IX, 1940, pp. 1-118; D. M. Pippidi, „Tacite et Tibere”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, pp. 233-297; Ion I. Russu, „Macedonica”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, pp. 105-232; Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, „L'espansione delle civiltà italice verso l'oriente danubiano nella prima età dell'fero”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, pp. 58-109; Radu Vulpe, „Gli Illiri dell'Italia imperiale romana”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, pp. 129-258; Alex. Busuiocanu, „Pietro Cavallini e la pittura eromana del duecento e del trecento”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, pp. 259-406; Vladimir Dumitrescu, „La cronologia de la ceramica dipinta dell'Europa orientale”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 257-308; C. Daicovici, „Gli Italici nella Provincia Dalmatia”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 57-122; G. Ștefan, „Armi protoistoriche sulle monete greche”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 123-197; Hortensia Dumitrescu, „L'età del bronzo nel Piceno”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 198-330; Oct. Flocă, „I culti orientali nella Dacia”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 204-239.

²⁸ Cf. Emil Dumea, *Istoria Bisericii Catolice din Moldova*, Iași, Sapienția Printing Press, pp. 55-57.

that the Romanian School in Rome was a laboratory where young intellectuals had the opportunity to study, to choose their field of research under the coordination of the directors (if they were archaeologists), but also to share the results of their investigation with the community of researchers. Moreover, researchers like G. G. Panaitescu will publish their doctoral thesis in journals like „Ephemeris”,²⁹ fact that will grant them visibility.³⁰ All these aspects come to speak about the role played by these journals and about the impact that they had on the Occidental cultural space, by bringing into attention the Romanian history in an attractive way and the quality of the investigations realized by the Romanian researchers.

„Ephemeris Dacoromana” and „Diplomatarium Italicum” and their Role in the Dissemination of the Romanian Culture in the Occidental Space

(Abstract)

With an activity that started in 1922, the Romanian School in Rome (known today as Accademia di Romania in Roma), was one of the Institution that promoted the Romanian culture, its history and its legacy in the Italian space. Among the main tools that it used, there must be surely counted the two journals edited under its coordination, namely „Ephemeris Dacoromana” and „Diplomatarium Italicum”. Conscious of their value, we will try there to present the way how they contributed to the valorization of the Romanian culture in the Occident and in the same time how, through the articles published there, managed to host names that will later become important voices of the Romanian culture and research. We will therefore show how the three directors that, during the investigated period, ruled the School, namely: Vasile Pârvan, Emil Panaitescu and George G. Mateescu (that prepared one issue of „Ephemeris”, but due to his premature death, did not arrive to see it published), succeeded not only to create bridges with other cultures and in the same time to promote the Romanian values.

Keywords: publications, ancient history, archaeology, Vasile Pârvan, history of arts.

²⁹ Veronica Turcuș, *George G. Mateescu (1892-1929). Viața și opera*, p. 60.

³⁰ Therefore, in „Journal de Savants” from 1926, Marcel Durry will offer him a long review and will classify it as a work of an admirable consistency. Cf. *Ibidem*, pp. 72-73.

**APPENDIX: LIST OF THE ARTICLES
FROM THE FIRST SERIES OF „EPHEMERIS DACOROMANA”
AND „DIPLOMATARIUM ITALICUM”**

„EPHEMERIS DACOROMANA”

- 1) Vasile Pârvan, „Proemio”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. I, 1923, pp. V-IX;
- 2) Paul Nicorescu, „La tomba degli Scipioni”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. I, 1923, pp. 1-56;
- 3) G. G. Mateescu, „I traci nelle epigrafi di Roma”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. I, 1923, pp. 57-290;
- 4) Stephanus Bezdeki, „Ioannes Chrysostomus et Plato”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. I, 1923, pp. 291-337;
- 5) Alexandru Marcu, „Riflessi di storie rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. I, 1923, pp. 338-386;
- 6) Em. Panaitescu, „Il ritratto di Decebalu”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. I, 1923, pp. 387-413;
- 7) Alex. Busuioceanu, „Un ciclo di affreschi del secolo XV: S. Urbano alla Caffarella”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 1-65;
- 8) Al. Marcu, „La Spagna e il portogallo nella visione dei romantici italiani”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 66-222;
- 9) G. G. Mateescu, „Nomi traci nel territorio scito-sarmatico”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 223-238;
- 10) Stephanus Bezdeki, „Nicephori Gregorae epistulae XV”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 239-377;
- 11) Paul Nicorescu, „Scavi e scoperte a Tyras”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 378-414;
- 12) Em. Panaitescu, „Fidenae”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 416-459;
- 13) Claudio Isopescu, „Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. II, 1924, pp. 460-500;
- 14) Vasile Pârvan, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, pp. V-VI;
- 15) Gr. Florescu, „Aricia, studio storico-topografico”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, pp. 1-57;
- 16) Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, „L’espansione delle civiltà italiane verso l’oriente danubiano nella prima età dell’fero”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, pp. 58-109;
- 17) Virginia Vasiliu, „Constantin Brâncoveanu e il Catholicismo. Alcune notizie nuove intorno alla sua politica religiosa”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, pp. 110-128;

- 18) Radu Vulpe, „Gli Iliri dell'Italia imperiale romana”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, pp. 129-258;
- 19) Alex. Busuioceanu, „Pietro Cavallini e la pittura eromana del duecento e del trecento”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. III, 1925, pp. 259-406;
- 20) Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. VI-IX;
- 21) Em. Panaitescu, „V. Pârvan”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. IX-XXI;
- 22) Ion Anton Popescu, „Le cosi dette Terme di Eliogabalo in Via Sacra”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 1-28;
- 23) C. Daicoviciu, „Castrimoenium e la cosi detta *Via Castrimense*”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 29-71;
- 24) Gr. Florescu, „I monumenti funerari romani della Dacia superior”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 72-148;
- 25) Horia Teodoru, „Les eglises a cinq cupoles en Calabre”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 149-180;
- 26) Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, „Sull'origine e l'evoluzone delle scuri di rame carpato-danubiane”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 181-211;
- 27) N. Grămadă, „La Scizia nelle carte nautiche dell' Medio evo”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 212-256;
- 28) Vladimir Dumitrescu, „La cronologia de la ceramica dipinta dell'Europa orientale”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IV, 1930, pp. 257-308;
- 29) Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. VII-XI;
- 30) Em. Panaitescu, „In Memoriam”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. XII-XIV;
- 31) Alex. Busuioceanu, „Daniele de Volterra e la storia di un motivo pittorico”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 1-21;
- 32) Horia Teodoru, „Eglises cruciformes dans l'Italie Meridionale (San Pietro D'Otrante)”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 22-34;
- 33) Ștefan M. Balș, „Sant'Angelo al Monte Raparo (Basilicata)”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 35-56;
- 34) C. Daicoviciu, „Gli Italici nella Provincia Dalmatia”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 57-122;
- 35) G. Ștefan, „Armi protoistoriche sulle monete greche”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 123-197;
- 36) Hortensia Dumitrescu, „L'eta del bronzo nel Piceno”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 198-330;
- 37) Ștefan Pașca, „Le denominazioni personali sarto-logudoresi dei sec. XI-XIII”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. V, 1932, pp. 331-411;

- 38) Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. IX-XII;
- 39) Virgil Vătășianu, „La „Dormitio Virginis”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 1-49;
- 40) Grigore Ionescu, „Le chiese pugliesi a tre cupole”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 50-128;
- 41) Gr. Avakian, „Rilievi inediti di monumenti etruschi e romani”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 129-203;
- 42) Oct. Floca, „I culti orientali nella Dacia”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 204-239;
- 43) Al. Doboși, „Bovilae”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 240-367;
- 44) Nicolae Laslo, „Riflessi d'arte figurata nelle *Metamorfosi* di Ovidio”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 368-441;
- 45) Leon Diculescu, „Frammenti di estetica e di letteratura”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VI, 1935, pp. 442-452;
- 46) Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VII, 1933, pp. IX-XI;
- 47) R. Bordenache, „La SS. Ttinita di Venosa”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VII, 1933, pp. 1-76;
- 48) Mihail Macrea, „Un disegno inedito del Rinascimento relativo alla Colonna Traiana”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VII, 1933, pp. 77-116;
- 49) N. Lupu, „La Villa di Sette Basi sulla Via Latina”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VII, 1933, pp. 117-188;
- 50) D. Tudor, „I Cavalieri Danubiani”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VII, 1933, pp. 189-356;
- 51) Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, p. IX;
- 52) Nicolae Cucu, „La casa medioevale nel Viterbese”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, pp. 1-104;
- 53) Ion I. Russu, „Macedonica”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, pp. 105-232;
- 54) D. M. Pippidi, „Tacite et Tibere”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, pp. 233-297;
- 55) H. Mihăescu, „La versione latina di Discoride”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, pp. 298-348;
- 56) M. Berza, „Amalfi preducale”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, pp. 349-444 (the text was later inserted also in: Mihai Berza, *De la Mediteranee a la Mer Noire*, pp. 31-148);
- 57) D. Tudor, „Nuove rappresentazioni dei Cavalieri Danubiani”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. VIII, 1938, pp. 445-449;

- 58) Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IX, 1940, pp. IX-XI;
- 59) E. Condurachi, „Monumenti cristiani nell’Illirico”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IX, 1940, pp. 1-118;
- 60) Leon Țopa, „La relazione tra la forma di governo e l’organizzzione militare dai Gracci ad Augusto”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IX, 1940, pp. 119-180;
- 61) D. Ciurea, „Le scriitture latine nei Paesi Romeni”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IX, 1940, pp. 181-242;
- 62) Petru Iroaie, „Il canto popolare istroromeno”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IX, 1940, pp. 243-349;
- 63) T. Onciulescu, „G. Vegezzi-Ruscalla e i Romeni”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. IX, 1940, pp. 351-445;
- 64) Scarlat Lambrino, „Prefazione”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. X, 1943, pp. IX-XI;
- 65) Bucur Mitrea, „Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della Conquista”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. X, 1943, pp. 3-154;
- 66) Constantin Vicol, „Cicerone espositore e critico dell’epicureismo”, in *Ephemeris Dacoromana*, no. X, 1943, pp. 157-347;

„DIPLOMATARIUM ITALICUM”

- 1) Vasile Pârvan, „Proemio”, in *Diplomatarium Italicum*, no. I, 1925, pp. V-VII;
- 2) Gh. Călinescu, „Alcumi missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII”, in *Diplomatarium Italicum*, no. I, 1925, pp. 1-223;
- 3) Virginia Vasiliu, „Miscellanea di piccole notizie, riguardanti la storia romena dei secoli XVI e XVII”, in *Diplomatarium Italicum*, no. I, 1925, pp. 224-258;
- 4) Nicolae Buta, „I ragguagli di Claudio Rangoni, Vescovo di Reggio-Emilia e Nunzio in Polonia dal 1599-1605”, in *Diplomatarium Italicum*, no. I, 1925, pp. 259-377;
- 5) Claudio Isopescu, „Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento. Secondo serie”, in *Diplomatarium Italicum*, no. I, 1925, pp. 378-505;
- 6) Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Diplomatarium Italicum*, no. II, 1926, pp. VII-IX.
- 7) Virginia Vasiliu, „Il Principato moldavo e la Curia Papale fra il 1606-1620”, in *Diplomatarium Italicum*, no. II, 1926, pp. 1-71;
- 8) Nicolae Buta, „I Paesi Romeni in una serie di *Avisi* della fine del Cinquecento”, in *Diplomatarium Italicum*, no. II, 1926, pp. 72-304;
- 9) Gh. Călinescu, „Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi romeni”, in *Diplomatarium Italicum*, no. II, 1926, pp. 305-514;
- 10) Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Diplomatarium Italicum*, no. III, 1927, pp. IX-XI;

- 11) Constantin Radu, „Vita Despoti Principis Moldaviae”, in *Diplomatarium Italicum*, no. III, 1927, pp. 1-41;
- 12) Ioan Moga, „La contesa tra Gabriele Bathori e Radu Șerban vista dalla Corte di Vienna”, in *Diplomatarium Italicum*, no. III, 1927, pp. 42-125;
- 13) Anton Mesrobeanu, „Nuovi contributi sul Vaevoda Gaspare Graziani e la guerra turco-pollacca del 1621”, in *Diplomatarium Italicum*, no. III, 1927, pp. 126-239;
- 14) D. Găzdaru, „Una relazione manoscritta italiana sulla rivoluzione di Tudor Vladimirescu”, in *Diplomatarium Italicum*, no. III, 1927, pp. 240-273;
- 15) M. Berza, „Indices”, in *Diplomatarium Italicum*, no. III, 1927, pp. 277-421;
- 16) Em. Panaitescu, „Prefazione”, in *Diplomatarium Italicum*, no. IV, 1928, p. IX;
- 17) Aurel Decei, „Avvisi riguardanti i Paesi Romeni negli anni 1596-1598”, in *Diplomatarium Italicum*, no. IV, 1928, pp. 1-74;
- 18) Gh. Vinulescu, „Pietro Diodato e la sua relazione sulla Moldavia”, in *Diplomatarium Italicum*, no. IV, 1928, pp. 75-135;
- 19) Francisc Pall, „Le controversie tra i Minori conventuali e i Gesuiti nelle missioni di Moldavia (Romania)”, in *Diplomatarium Italicum*, no. IV, 1928, pp. 136-357;
- 20) „Indice”, in *Diplomatarium Italicum*, no. IV, 1928, pp. 361-413.

NECROLOGUL. VALENȚE PUBLICISTICE, ETICO-RELIGIOASE ȘI ARTISTICE¹

Amalia-Diana Barbă
Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca

Toate discursurile² vizavi de moarte funcționează pe două mari dimensiuni. Pe de-o parte, există dimensiunea oralității, specifică zonei rurale: se anunță moartea, bătându-se clopotele într-un anumit fel și la anumite ore, cu ajutorul „dubașului”, din vorbă în vorbă și, actualmente, prin telefon; se performează discursuri funerare ritualizate (predicile, „iertăciunile”, bocetele, „Cântecul Zorilor”, „Hora mortului”).³ Pe de altă parte, letrizarea accentuată începând cu sfârșitul secolului al XIX-lea, respectiv tehnologizarea și globalizarea specifice secolului al XXI-lea transferă accentul spre forma scrisă de a anunța decesul. Astfel, se creează strategii asociate **sferii private** (precum variantele epistolare: înștiințarea despre deces trimisă rudelor și prietenilor, „invitația” dată apropiaților pentru a avea acces la funeralii-în cazul unei personalități, scrisoarea/telegrama de condoleanțe) și **sferii publice**, de maximă vizibilitate, în speță zonei jurnalistice (anunțul de deces, condoleanțele, necrologul, „mulțămita” pentru participarea la înmormântare sau pentru ajutorul dat familiei îndoliate, anunțul comemorativ, chiar și epitaful, sau mai nou, în spațiul virtual, posibilitatea de a posta o „amintire”, o evocare a decedatului).

Lucrarea își propune o abordare multidisciplinară a ceea ce înseamnă „necrologul”, ca formă specifică de discurs asociat funerarului. Particularitățile sale lingvistice, formale, grafice, simbolice impun alternarea mai multor paradigme metodologice: analiza lexico-semantică la nivelul ideatic și al formulărilor stereotipe, analiza vizuală pentru a observa „semnalizările” impuse de conținut (anumite clișee artistice), analiza istorică pentru a puncta modificarea din perspectivă diacronică, analiza sociologic-antropologică pentru a contura dinamica anumitor structuri mentalitare și/sau elitare. Finalitatea acestui demers ar fi duală: a atrage atenția asupra acestei surse istorice inedite ca informație primară pentru relația dintre comunități și cimitire,⁴ respectiv a

¹ Mulțumiri la adresa proiectului POCU 123793-*Cercetător, viitor antreprenor-Noua Generație*, prin intermediul căruia a fost posibilă realizarea prezentei cercetări.

² În sens foarte larg, orice modalitate prin care se transmite un mesaj, o informație.

³ Elementele legate de cercetarea etnologic-antropologică nu vor fi abordate în lucrarea de față.

⁴ Și destul de puțin valorificată în istoriografia românească (în timp ce lucrările străine de specialitate analizează obiceiurile în diverse contexte spațio-temporale); se pot aminti două lucrări de referință: Emanuel Valică, *Necrologul creștin-gen omiletic în tradiția patristică a secolelor IV-V și actualitatea lui pastorală*, teză de doctorat, 2016 (insistă mai mult pe grila religioasă și pe discursul rostit de preoți-studiul de față vrea să ia în considerare doar discursul laic); Ana-Maria Nenițoiu, *Oameni și atitudini în fața morții în comitatul Bistrița-Năsăud (1876-1914). Necrologul-istoric și surse*, teză de doctorat, 2015.

puncta istoria foarte dinamică și ofertantă a acestui tip de discurs, care poate primi apelativul de „*formă redacțională polimorfă*”.

Formele discursive funerare-definiri, categorisiri, dezambiguizări conceptuale

Înainte de toate, este necesară o diferențiere terminologică între termenii cei mai uzitați pentru discursul propriu-zis de evocare publică în mass-media a personalității defunctului-*obituary*/*faire-part*/*necrolog*-termeni utilizați în variație liberă în spațiul gazetăresc românesc (mai ales primul și ultimul). Totodată, trebuie amintite și alte forme ale discursului funerar uzitate într-o anumită perioadă-această aglomerare de forme retorice fiind o posibilă cauză pentru păstrarea termenului de „necrolog” într-o formulă atât de puțin formalizată.

a) În spațiul anglo-american, este încetățenit termenul *obituary* (cu forma colocvială *obit*),⁵ definit drept „*un reportaj/o dare de seamă/o știre, mai ales într-un ziar, care dă vestea morții cuiva și detalii despre viața sa*”. Termenul circulă încă de la începutul secolului al XVIII-lea: latina medievală *obituarium* precum latinescul *obit* (pierit) de la verbul *obeo, obire, obitus*.⁶

b) *Faire-part* [„ferpar” în română] apare în spațiul francofon, fiind definit ca o „*invitație, o înștiințare, un anunț despre un eveniment important (naștere, botez, logodnă, căsătorie, deces)*”. Se regăsesc și în spațiul românesc cele două variante-scrisoarea de invitație la înmormântare și înștiințare de deces (se trimite, în maximum două săptămâni după moarte, persoanelor care nu au putut participa la înmormântare sau care nu au fost invitate și dă detalii despre circumstanțele morții, despre titlurile, funcțiile și decorațiile decedatului, despre membrii familiei-până la veri primari, indicând gradul lor de rudenie).⁷

c) În presa românească, se preferă termenul *necrolog*, doar actualmente în spațiul virtual începe să funcționeze tot mai mult termenul englez sau formula mai vagă „(anunțuri) funerare”; cel din sfera franceză a fost uzitat în secolul al XIX-lea mai mult.

⁵ Conform <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/obituary>, consultat la data de 25.10.2019.

⁶<https://www.google.com/search?q=obituary+meaning&coq=obituar&aqs=chrome.2.69i57j46j0l5j46l2.5378j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8>, consultat la data de 25.10.2019; lat. *obeo, obire* = verb polisemantic, cu sensuri denotative și conotative precum a se opune, a dispărea, a apune, a pieri, a muri, a atinge (ceva), a se apropia (de ceva), a parcurge, a frecventa, a bate [*obitus, -a, -um* = mort, decedaț] <https://www.limbalatina.ro/dictionar.php?cuvant=obeo&limba=lat>, consultat la data de 25.10.2019.

⁷ https://fr.wikipedia.org/wiki/Faire-part#La_lettre_d'invitation_aux_obs%C3%A8ques, consultat la data de 25.10.2019. Trebuie spus că în străinătate există cataloage și pentru aceste forme discursive funerare: de exemplu, Archives de Paris cuprinde peste 300 de cartonașe, din secolul al XVII-lea până azi sau la Bibliothèque Généalogique de Paris se regăsesc peste 400.000 de faire-parts.

O simplă studiere a câtorva texte cu această titlatură va dezvălui ambiguitatea discursivă, ambiguitate care provine inclusiv din sensurile pe care dicționarul le acordă termenului: „*NECROLOG, necrologuri, s. n. Discurs, articol sau anunț cu caracter funebru în care de obicei sunt relevate calitățile morale și valoarea socială a unei persoane decedate de curând. Anunț prin care se face cunoscut decesul cuiva. Din fr. Nécrologie*”.⁸ Se mai numește și anunț mortuar sau ferpar (din franceză faire-part=a aduce la cunoștință).⁹

Alte formulări recurente sunt „anunț mortuar”/„înștiințare de deces”, „condoleanțe”, „anunț comemorativ” (la împlinirea unui anumit interval temporal), mai rar „epitaf”. Uneori, se publica și scrisoarea/telegrama de condoleanțe sau „mulțămita” publică (pentru participarea la slujba funerară și/sau pentru ajutorul dat)-cu alte cuvinte, elemente din zona stilului colocvial-epistolar se transferă în sfera publicistică, mass-media fiind mereu în continuă adaptare și ajustare la nevoile publicului-țintă.

Problematică a fost și amplasarea acestor forme discursive în presă; de cele mai multe ori, apar la rubrica „Diverse”, „Știri”, „Noutăți”, „Din țară”, „Mica publicitate-Decese-Condoleanțe-Comemorări”, uneori pe aceeași pagină. Presa online modifică din nou aceste rigori destul de târziu instaurate în paginile ziarelor, tocmai pentru că oferă posibilități combinatorice infinite raportat la text, la cromatică, la fonturi de scris, la elemente vizuale inserate.

Rigorile necrologului ca formă redacțională

Ioana Pârvulescu a lansat o ipoteză foarte sugestivă pentru a defini importanța presei în lumea caragialiană,¹⁰ conturând dinamica surselor de inspirație din ziarele vremii, dar și factorul de putere pe care presa îl manifestă în societate începând cu secolul al XIX-lea. Extrapolând ideea de „lume ca ziar”, „presa ca a patra putere”, pot afirma că inclusiv un eveniment atât de sobru și de tabuizat precum moartea este aproape de spațiul gazetăresc: pe lângă publicarea unor știri de senzație sau de scandal (morți atipice din cauza modalității sau a decedatului-vârstă fragedă, senectute sau chiar morți considerate bizare, ilare sau ghinioniste), decesul este surprins ca „noutate”, ca știre de actualitate prin care publicul-țintă este informat și atras să cumpere ziarul; uneori, moartea unei personalități permite transformarea primei pagini în modalitate de semnalare a evenimentului sau devine o „afacere” (prin taxa necesară publicării).

⁸ Ion Coteanu, Lucreția Mares (coordonatori), *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, Academia Română, Institutul de Lingvistică/Editura Univers Enciclopedic Gold, 2009, vocea „necrolog”.

⁹ <https://ro.wikipedia.org/wiki/Necrolog>, consultat la data de 25.10.2019.

¹⁰ Ioana Pârvulescu, *Lumea ca ziar. A patra putere: Caragiale*, București, Editura Humanitas, 2011.

În străinătate, necrologul¹¹ există ca gen redacțional consacrat și are anumite rigurozități formale, vizuale (grafice) și de conținut.¹² Parcurgerea articolului de specialitate și a tezei de doctorat aparținând cercetătoarei Ana-Maria Nenițoiu permite sintetizarea câtorva particularități necesare pentru analiza propriu-zisă a necrologurilor alese (câteva variante din ani diferiți și din diferite publicații, respectiv numerele din 1911 ale ziarului „Românul”).

Tiparele sunt foarte clare, respectându-se numeroase constrângeri: exprimarea laconică, concizia, rigurozitatea, claritatea, obiectivitatea, actualitatea, accesibilitatea formulărilor, chiar și atractivitatea (știrea decesului trebuie evidențiată proporțional cu importanța personalității menționate). Reglementările specifice au dus la standardizare atât prin elementele grafice (chenare specializate sau doar trasate simplu cu negru, simboluri asociate sferei funerare-religioase precum crucea, îngerul, urna etc.), cât și prin conținut (datele necesare: Cine este decedatul? Unde și când va fi înmormântat? Cine semnează anunțul? și accentul emoțional standardizat și el la nivelul formulărilor). Se remarcă și abateri de la calitățile generale și particulare ale stilului precum: umor involuntar, cacofonii, neclarități, ambiguități, prescurtări și elipse.¹³ Păstrarea formulărilor eufemistice semnaleză încadrarea decesului în rândul tabuurilor („pe ultimul drum”, „a adormit”, „s-a dus la cele sfinte/cele de Sus”, „a trecut dincolo”); la fel și abținerea de la criticarea vieții celui decedat.

Cercetătoarea Ana-Maria Nenițoiu analizează un corpus de necrologuri și de anunțuri mortuare, descoperind diferențieri evidente între discursul formulat de instituții (în speță Biserica) și cel dat de urmași,¹⁴ diferențieri mai clare azi poate, dar nu la începuturile acestei forme redacționale. Însă, indiferent de emitent, structurarea rămâne aceeași: o secvență performativă (include date relevante, cu funcție locuționară) și o secvență opiniativă (ton emoțional personal, accentuând funcția perlocuționară).¹⁵ Cred, totuși, că este mai clară proporționalitatea diferită între cele două variante de discurs: cel performativ este necesar în anunțul mortuar propriu-zis, în timp ce discursul opiniativ câștigă amploare în necrologul propriu-zis, înțeles ca elogiare a personalității decedatului.

¹¹ Voi folosi termenul în continuare cu sensul de discurs elogiativ, tocmai pentru a-l apropia de sensul obituarelor; consider că pentru anunțarea decesului (cu datele standardizate) este mai potrivit termenul de „anunț”.

¹² Françoise Revaz, „La nécrologie: un genre rédactionnel?”, în *Semen*, număr 13, 2001, <https://journals.openedition.org/semn/2767>, consultat la data de 25.10.2019.

¹³ Ultimele două elemente se datorează și restricțiilor de spațiu impuse de presa scrisă, dar și elementului financiar-se plătește fiecare cuvânt: în 2021, ziare naționale, precum „Libertatea” sau „România liberă” au tariful de 1,10 lei/cuvânt, iar pentru ziarele locale, prețul variază de la 0,13 la 3,50 lei/cuvânt (<http://www.preturi-anunturi-ziare.ro/preturi-ziare-locale-p1.html>, consultat la data de 25.10.2019). Doar pentru anunțul mortuar dat de familia decedatului nu se plătește.

¹⁴ Ana-Maria Nenițoiu, *Oameni și atitudini în fața morții*, pp. 200-212, *passim*.

¹⁵ Eliecer Crespo-Fernández, „Linguistic devices coping with death in Victorian obituaries”, în *Revista Alicantina de Estudios Ingleses*, număr 20, 2007, pp. 7-21.

Aminteam de importanța formelor discursive funerare ca sursă primară în istoriografie, așa că este pertinentă punctarea celor trei mari categorii de valori pe care acestea le înglobează. În primul rând, se poate vorbi de **valorile referențiale** ale oricărui discurs funerar:¹⁶ deși, aparent, pentru cititorul de azi nu mai este important când a murit, unde, din ce cauză, unde și când va fi îngropat, detaliile despre cronotop pot avea relevanță pentru o privire de ansamblu (de pildă, ce zonă acoperă prin publicarea anunțurilor mortuare și a necrologurilor-în cazul ziarului „Românul”, în anul 1911, sunt primite astfel de știri din toată Transilvania, din Banat, din Partium, dar apar și trimiteri spre celelalte provincii românești sau spre alte zone ale Imperiului Austro-Ungar, dacă decedatul a fost o personalitate importantă pentru națiunea română; astfel, se creează o unitate de opinie, de valorizare a modelelor vremii). Cele mai ciudate date și care stau sub semnul perisabilului informațional, sunt cele care menționează la ce oră a murit respectiva persoană (abia în ziarele interbelice se renunță la menționarea publică a orei de deces).

În al doilea rând, au mai mare relevanță „**valorile relaționale**”¹⁷ sau, mai bine spus, cele ce marchează **dimensiunea elitistă** a decedatului: cele mai multe anunțuri de deces se raportează la preoți, la învățători, la autorități publice, la oameni cu profesii intelectuale și/sau la rudele apropiate ale acestora (părinți, parteneri de viață, frați sau surori, copii). Deseori, din coroborarea mai multor forme discursive funerare, se poate reconstitui „arborele genealogic” al familiei, pentru că se precizează chiar și grade de rudenie pe care, altfel, cercetătorul le-ar descoperi cu greutate, din cauza schimbării numelor prin căsătorie.¹⁸ Cu alte cuvinte, se poate vorbi și despre o **dimensiune (auto)biografică** ascunsă în aceste texte mai concise sau mai ample.

Nu în ultimul rând, aceste elemente textuale primesc o **dimensiune axiologică**:¹⁹ dacă anunțul mortuar sau condoleanțele sunt mai superficiale din acest punct de vedere, necrologul propriu-zis ca elogiere a răposatului se propagă pe toate cele trei axe temporale: evocă trecutul personal în relaționare cu meritele sale în societatea vremii, îi motivează pe vii pentru a acționa în prezent și în viitor conform modelului întruchipat de cel decedat. Chiar dacă tonul multor necrologuri este edulcorat, cu tente accentuat-

¹⁶ Ana-Maria Nenițoiu, *Oameni și atitudini în fața morții*, p. 181: „în prim-plan, necrologul ne prezintă date concrete”.

¹⁷ *Ibidem*. „În plan secund, ne relevă informații despre valorile socio-profesionale, financiare ale persoanei decedate, relațiile emoționale dintre decedat și rudele acestuia”.

¹⁸ Din acest punct de vedere, cele mai amănunțite rămân scrisorile de înștiințare (după modelul francez) din perioada sfârșitului de secol XIX-început de secol XX; în perioada interbelică, laconismul începe să își spună cuvântul și se pierde informație istorică de calitate.

¹⁹ Ana-Maria Nenițoiu, *Oameni și atitudini în fața morții*, p. 181: „o știre care reprezintă un model pentru o viață bine trăită, oferind recunoaștere publică, primul pas spre memoria postmortem [...] este o măsură a valorii necrologul ca formă a biografiei [...] dedicat celor privilegiați, elitei”.

patetice conform retoricii de sorginte romantică, adevăratele personalități au parte de un portret impunător.

O trecere în revistă a câtorva forme discursive funerare din spațiul românesc permite evidențierea adaptărilor și a modificărilor de-a lungul a aproape 150 de ani. Care sunt observațiile cele mai ușor de făcut?

-inițial, în paginile ziarului doar se evidenția numele celui decedat (boldare, fonturi mai mari);

-uneori, apărea ca indiciu subtitlul „Deces” sau „Necrolog”, mai ales dacă știrile se plasau pe mai multe coloane;

-se insera textul foarte concis (unele știri apăreau chiar în ziua în care era înmormântarea, ceea ce făcea imposibilă deplasarea la distanțe mari; deci, era importantă doar informarea publicului);

-semnele grafice erau prea puține (eventual, un chenar negru sau o cruce plasată central pe coloană);

-în perioada interbelică, se rafinează presa cotidiană și pot fi inserate fotografiile ale decedatului;

-odată cu explozia spațiului virtual în secolul al XXI-lea, tot ceea ce înseamnă rubrică de anunțuri mortuare, de condoleanțe, de anunțuri comemorative, de necrologuri explodează ca diversitate; presa online se definește prin pitorescul alegerilor individuale (orice formă de scris, orice culoare, orice imagine, orice formulare devin accesibile și permisibile)-aproape o „poluare” vizuală, un mozaic care nu mai respectă nicio regulă clară și nici măcar vizual nu se mai recunoaște de la distanță pagina asociată funerarului. Unele ziare actuale care țin la prestigiul lor sunt mai temperate în această „explozie” vizuală, altele conferă deplină libertate;

-în cazul oricărui site din străinătate, cu o tradiție mai îndelungată în publicarea de obituare, se remarcă deja anumite reglementări, cenzurări (de bun-simț), respectiv o discretă selecție în funcție de valoare, construind o meritocrație „fără frontiere” (important este statutul de personalitate, de „vedetă”, de om meritos într-un anumit domeniu); există redactori specializați în scrierea de obituare, există obituare deja scrise (și au primit girul viitorului decedat), există culegeri de obituare și probabil, fenomenul va avea și alte manifestări surprinzătoare.

De-a lungul timpului

Pentru că intenția acestui demers nu este de a marca riguros transformarea necrologului din perspectivă diacronică, selecția gazetărească este, bineînțeles, superficială, lacunară și deficitară-intenția „ascunsă” este de a exemplifica modificări evidente în formele textuale laice intitulate „necrolog”, dar și în variantele funerare conexe, iar ziarele alese provin mai ales din spațiul

transilvănean pentru a crea o oarecare omogenitate între aceste discursuri și analiza mai pertinentă pe ziarul „Românul” (1911), dar discursurile funerare trimit spre diferite confesiuni.

Preluând informația vehiculată de Ana-Maria Nenițescu,²⁰ cel mai vechi anunț mortuar păstrat se pare că este, deocamdată, la Bistrița, din 1830, în limba maghiară, pentru nobilul Baranyai Jozsef (în chenar negru, ornat cu craniu și cu clepsidră), iar primul necrolog pe care ea l-a identificat (pentru zona Bistriței) este publicat în 1893 pentru Pompiliu Piroș, director și editor al ziarului „Gazeta Bucovinei”.

Primul exemplu (anexa I) ales pentru analiză poate fi încadrat în ceea ce consider a fi necrologul propriu-zis: a apărut în revista „Familia”, număr 22, 9 iunie 1872,²¹ și se remarcă alternanța dintre discursul performativ și cel opiniativ, dintre exprimarea plină de patos și utilizarea de date exacte. Dincolo de expresivitatea limbajului cu accente ale purismului latinist, care l-ar încânta pe un filolog, este demn de remarcat retorismul formulei finale care asociază tiparul sacralității și accentul laic (acel *memento mori* al anticilor).

Un al doilea exemplu, preluat de această dată din „Gazeta Transilvaniei”, număr 96, 30 aprilie/12 mai 1886,²² este încadrat la rubrica „Știrile zilei” și nu este un necrolog propriu-zis, ci un anunț de deces al preotului din Satu Mare, sau mai degrabă ceea ce francezii numesc o scrisoare de înștiințare, doar că este publicată. Indicarea rudeniilor, faptul că știrea se publică la șase zile după înmormântarea propriu-zisă, lipsa elogierii biografice detaliate sunt elemente care contrazic statutul de „necrolog”. Finalul respectă tiparul retoric standard regăsit în exemplul analizat anterior.

Din „Gazeta Transilvaniei”, am spicuit două variante (anexa I, 3, 4),²³ cu titulatura „necrolog”, dar, de fapt, sunt simple anunțuri de deces: din punct de vedere simbolic, ambele reflectă morți atipice, cu accente dramatice ca destin familial (un copilăș, probabil din Brașov, și o tânără din Moeciul superior); în plus, fata provine din familia preotului din localitate. Textul este redus la minimum, tonul este sobru, dar se remarcă formulările eufemistice și cu încărcătură afectivă în primul caz („a adormit lin”, „brațele nemângâiaților săi părinți”, „frageda etate”), respectiv retorica religioasă în al doilea caz („Odihnească în pace”).

²⁰ *Ibidem*, pp. 190-191, passim.

²¹ https://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier:Necrolog_-_Familia,_Iulian_Grozescu.jpg, consultat la data de 25.10.2019.

²² <https://core.ac.uk/download/pdf/44732695.pdf>, consultat la data de 25.10.2019.

²³ An LXXIII, număr 215, Brașov, vineri, 1 (14) Octombrie 1910, <https://core.ac.uk/download/pdf/84607541.pdf> și an LXXIII, număr 250, Brașov, vineri, 1 (14) Octombrie 1910, la rubrica „Știri”, <https://core.ac.uk/download/pdf/84607579.pdf>, consultate la data de 25.10.2019.

Al patrulea exemplu (anexa I, 4), este preluat din presa interbelică²⁴- „Farul Mântuirii”, număr 6, 1930, publică necrologul pastorului baptist Niculae Baban și am selectat acest text din două considerente: respectă rigorile formei redacționale (chiar dacă evocarea meritelor decedatului este concisă) și apare noutatea vizuală: așezarea pe coloană, sub text, a fotografiei decedatului și a semnăturii (element inedit).

Al cincilea necrolog (anexa I, 5) este selectat din revista „Vestitorul”:²⁵ în ciuda titlului evidențiat central și prin inserarea vizuală a unei cruci trilobate, discursul ține mai degrabă de anunțul mortuar propriu-zis, deoarece lipsește secvența elogiativă a personalității preotului Gheorghe Mureșan.

Al șaselea text selectat (anexa I, 6) aparține deja presei online: în „Gazeta de Cluj”, 24 mai 2013,²⁶ la rubrica „Știri”, a fost inserată această formă redacțională, mai degrabă un anunț de deces, la care se ajunge dificil, pentru că nu este evenimentul cel mai important pe pagina ziarului. Este demn de semnalat faptul că doar se enumeră prenumele rudelor apropiate, nu s-ar mai putea reconstitui clar raportul de rudenie.

Din ziarul „Făclia” de la Cluj (anexa I, 7), am selectat un corpus de patru anunțuri,²⁷ incluse la rubrica „Mica publicitate-decese, comemorări”: primele trei evocă decesul prof. univ. dr. Virgiliu Florea (un anunț de deces și două anunțuri de condoleanțe de la colegii de serviciu, respectiv de la apropiați), al patrulea-un anunț mortuar pentru Aurelia Tașnadi. Particularitatea paginii electronice nu avantajează o oarecare ierarhizare a decedaților: dimpotrivă, apar înșiruite anunțurile, fără vreo strategie de atractivitate, ceea ce duce la o dezolantă uniformizare. Mai mult, cel ce citește anunțul pentru cel deal doilea răposat beneficiază și de o frumoasă reproducere a „Mâinilor” („Catedrala”) sculptate de Auguste Rodin.

Aceeași estompere a oricărei ierarhizări postmortem sau, îndrăznesc să spun, chiar o răsturnare a meritocrației tradiționale se remarcă și pe o pagină preluată la întâmplare din ediția online a publicației „Evenimentul”²⁸ (anexa II):

²⁴ Revista „Farul Mântuirii”, revista religioasă a Uniunii Baptiste Române din România, a apărut în perioada 1 decembrie 1919-1932 (<https://roevangelica.wordpress.com/2018/09/26/farul-mantuirii-1919-1932/>, consultat la data de 25.10.2019).

²⁵ Revista este subintitulată „Organ al Eparhiei Române Unite de Oradea și revistă de cultură religioasă”, an XV, număr 14, 1-15 iulie 1939 (http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/vestitorul/1939/BCUCLUJ_FP_279921_1939_015_014.pdf, consultat la data de 25.10.2019).

²⁶ Necrologul prof. Florica Retegan (<https://gazetadecluj.ro/necrolog-florica-retegan/>, consultat la data de 25.10.2019).

²⁷ „Făclia”, ziar independent de Cluj, 8 august 2019 (https://ziarulfacia.ro/a_1/author/edit-or/page/4/, consultat la data de 25.10.2019).

²⁸ Cele trei coloane apar pe aceeași pagină la rubrica „Anunțuri”, categoria „Funerare”, subcategoria „Decese” (celelalte două variante sunt „Condoleanțe” și „Comemorări”): <https://www.ziarulevenimentul.ro/anunturi/funerare/decese--s225.html>, consultat la data de 25.10.2019.

se observă că unele anunțuri mortuare sunt simple, unele plasate în chenare, altele-opulente vizual, epatând prin elementul vizual (pe fond negru scris cu alb, utilizând și însemne funerare precum crucea, cartea, îngerii). Unele anunțuri sunt evidențiate, dar opțiunea nu mai depinde de faptul că decedatul a avut o profesie considerată „elitară” (doctor, profesor, contabil); este doar dorința familiei și probabil și o opțiune financiară. Aglomerarea vizuală pe pagină este chiar deranjantă și se observă că nu există niște principii redacționale (așa cum sunt impuse în paginile online din presa străină, de exemplu în „Independent”-anexa II).

Concluzionând, această trecere în revistă permite și vizual observația că stereotipia formală și grafică de secol XIX sau de perioadă antebelică-interbelică se estompează și chiar se anulează în presa românească online; în schimb, se remarcă diversificarea simbolistică și profunzimea textuală (nu mai există o constrângere atât de puternică de a formula clișeizat; dimpotrivă, se caută originalitatea cu orice preț, individualizarea). Se păstrează aceeași plasare sub semnul referențialului, la rubrica „Știri”/„Noutăți”/„Anunțuri”, care contrabalansează ceea ce Ana-Maria Nenițoiu numește „memorializarea morții”.²⁹

Polimorfismul spațiului virtual

Dinamica extraordinară a necrologului, obituarului, ca formă redacțională, se reflectă în adaptarea permanentă la cerințele presei online, dar și la noul public-țintă. Astfel, un simplu *search* pe internet dezvăluie site-uri specializate pentru obituare ca alcătuire și pentru publicare sau apariția funcției de *memorial* pe contul de Facebook (adică posibilitatea de a se păstra contul persoanei decedate).

Am urmărit **cum se selectează obituarele în spațiul virtual străin**. Câteva exemple sunt concludente pentru a releva o particularitate esențială a obituarului: persoana evocată trebuie să reprezinte o valoare postmortem, astfel încât funcția memorială să fie justificată și justificabilă. De exemplu, pe site-ul *Barbara's Obits*, criteriul de selecție este tocmai capacitatea de a fi „un cetățean notabil”, nu o persoană obișnuită-pe forum, se și dezbate includerea sau excluderea unui obituar (David Ibarra este un om obișnuit, cine a postat obituarul pentru el a justificat valoarea simbolică a morții acestuia-ca victimă a violenței armate).³⁰

²⁹ Ana-Maria Nenițoiu, *Oameni și atitudini în fața morții*, p. 240: „la începutul secolului XXI, memorializarea morții înseamnă foarte multe detalii ale vieților indivizilor”, „anunțurile mortuare au devenit tot mai «democratizate» [...] mai puțin interesate de detaliile morții unui individ și mai axate pe povestea vieții lor”: nu „morbul”, suferința, ci raportarea la cei vii (ce lasă în urmă).

³⁰ <http://www.voy.com/221392/>, consultat la data de 25.10.2019.

Site-ul *Who's Alive and Who's Dead*,³¹ dedicat publicului larg care vrea să afle cine trăiește și cine a murit dintre personalități, propune mai multe categorii: actori/actrițe, muzicieni, „performeri” (din domeniul artistic și mass-media), figuri politice, figuri sportive. La categoria „Altele” este făcută precizarea „*inclusiv autori, astronauți, miniștri și criminali*”-această enumerație reflectă foarte sugestiv uniformizarea, egalizarea în fața morții. La categoria „Comemorări” nu pot fi incluși decât cei care au figurat pe site și înainte de-a muri.

Pe pagina de obituare de la *Washington Post*,³² precizările sunt mai clare și mai numeroase, semn că e nevoie de aceste criterii de selecție și pentru a păstra standardele calitative ale publicației, și pentru a justifica imposibilitatea de a publica toate solicitările: se acceptă doar evocarea unor persoane decedate care au avut un impact major pentru Washington și pentru regiunile apropiate. De asemenea, se permite trimiterea de „notițe funerare” pentru membrii comunității, cu condiția să fi locuit cel puțin 20 de ani în comunitate și să nu fi trăit altundeva o perioadă mai lungă de timp. Ca măsură de siguranță, apare și precizarea că acceptarea cererii nu garantează publicarea textului, respectiv se specifică faptul că anunțul nu trebuie să includă informații despre urmași, despre donații, fotografiile sau detalii despre înmormântare (adică „o publicitate mascată”).

Nu trebuie uitată nici **componenta financiară**: postarea obituarului (la fel ca tipărirea acestuia) devine un mijloc însemnat de subvenție pentru anumite publicații. „Wall Street Journal” anunța că va publica necrologuri online pentru 80 de dolari, sumă plătită anual, pe când prețul unui anunț simplu în ediția de sâmbătă a ziarului este de 250 de dolari (publică necrologuri din 2006). O întreagă industrie a pompelor funebre profită și ea de pe urma evenimentului nefericit, drept urmare, în paginile ziarelor în format letric sau electronic apar reclame pentru diferite elemente specifice: de pildă, încă din primele numere ale ziarului „Românul”, se face publicitate la oferta de pietre funerare din magazinul văduvei lui Frank Vilmos sau se anunță că hainele de doliu se finalizează în patru ore la „Magazinul de haine pentru copii și dame al madamei Stern Cecilia”.

Transformarea spațiului virtual într-o afacere profitabilă presupune oferirea de oportunități precum în „Chicago Sun Times”: rubrica specializată nu permite doar postarea obituarului (care poate fi și ascultat, și printat), ci și o a doua secțiune „Remember”-adică un spațiu virtual pentru a insera mesajele de condoleanțe sau rememorări/amintiri/evocări ale decedatului. Sau în „Los Angeles Times”, adresa electronică este particularizată (news.obits@latimes.com) și se selectează mereu din arhivă obituare care pot deveni o știre de interes prin atractivitatea titlului formulat cu accente de

³¹ <http://www.whosaliveandwhosdead.com/>, consultat la data de 25.10.2019.

³² <https://www.washingtonpost.com/gdpr-consent/?nexturl=https%3a%2f%2fwww.washingtonpost.com%2fobituary-submission%2f>, consultat la data de 25.10.2019.

narativitate: „*Lauren Bacall, who taught Humphrey Bogart how to whistle, dies at 89*”.³³ Domeniul de activitate al unui astfel de site permite nu doar ofertarea de obituare, ci și alte servicii funerare. Se poate exemplifica prin site-ul *Avis-de-deces.net*:³⁴ pe lângă lista anunțurilor de deces și a informațiilor despre înmormântare, se pot trimite mesaje de condoleanțe și „mărturii”, se pot trimite omagii (cu trei variante: flori, mesaj de condoleanțe sau aprinderea simbolică a unei lumânări timp de șapte zile), este inserat și un ghid legislativ (documentele necesare în momentul decesului cuiva).

Permanentizarea știrilor despre moarte în mass-media

Boom-ul înregistrat de gazetărie în secolul al XIX-lea permite și impune acapararea vieții cu toate aspectele ei pe foaia de ziar. Nu este deloc surprinzător că inclusiv thanaticul intră în colimatorul redactorilor-și am ales ca studiu de caz primele numere din ziarul arădean „Românul”: parcurgerea lor are ca scop identificarea tuturor formelor discursive asociate funerarului pentru a observa cum acestea devin tot mai prezente în spațiul tipărit (chiar dacă nu se poate „comanda” decesul, întotdeauna există o moarte demnă de a fi adusă în atenția publicului).

În primele numere, experiența tipografică nu se reflectă în punerea în pagină pentru știrile funerare: de cele mai multe ori, apare doar anunțul de deces, marcat paratextual prin titlul boldat („Deces”, „Moartea”, „Necrolog”), rareori printr-un simplu chenar negru, subțire și/sau printr-o cruce. Chiar și termenul „necrolog” este deseori folosit impropriu, doar pentru un simplu anunț funerar. Elementele grafice sunt puține, compensează faptul că locul de plasare al acestor forme discursive se fixează cel mai adesea pe pagina 9, la rubrica „Din țară” sau „De-ale noastre”. Această ultimă formulare sugerează **componenta patriotică (naționalistă)**, trezind în rândul cititorilor adeviziunea, apartenența la același grup-anul 1911 se încadrează într-un context socio-istoric și politic dinamic, mult mai extins (sfârșitul de secol XIX-începutul de secol XX), în care se luptă pentru fixarea de „granițe”, se formează „tabere”, se fac eforturi permanente de delimitări și de poziționări în toate sferile de activitate. Nu scapă nici sfera funerară de acest elan, deoarece sunt frecvente formulările care trimit nu doar spre profesia decedatului și chiar spre „coloratura” politică, ci și spre confesiunea acestuia sau spre locul de înmormântare-„cimitirul greco-catolic”, „cimitirul greco-oriental”, „cimitirul romano-catolic”. Această accentuare a numirii cimitirului confesional poate fi considerată astăzi exacerbată din cel puțin trei puncte de vedere: în majoritatea localităților, cimitirul se mutase conform reglementărilor legislative la marginea așezării;

³³ <https://www.latimes.com/local/obituaries/la-me-lauren-bacall-20140813-story.html>.

³⁴ <https://www.avis-de-deces.net/>.

localitățile mai mici fixează același loc de îngropare, confesiunile rămânând pe sectoare separate; se pornea de la locuința decedatului spre groapă sau, eventual, de la biserică.

Aceeași retorică patriotică/naționalistă apare și în necrologurile propriu-zise închinată anumitor personalități, deoarece este un prilej pentru a afirma unitatea de neam, lupta pentru idealurile vremii, necesitatea de implicare (în concordanță cu „activismul” susținut de politicienii arădeni). Relatările de la funeraliile soției preotului Vasile Lucaciu și de la înmormântarea președintelui ASTREI sibiene, Iosif Șterca-Șuluțiu, sunt elocvente în acest sens.

Componenta etico-religioasă se manifestă standardizat. Retorica specifică funerarului apelează la formulări stereotipe, dintre care „Dumnezeu să îl odihnească” este frecventă, iar principiul „despre morți numai de bine” se proiectează în toate formele textuale funerare (ca o reflecție a grilei creștine-sufletul răposatului s-a mântuit prin rugăciuni, dar și a mentalității străvechi, plecând încă de la frica grecilor de a nu supăra sufletele celor morți). În necrologul tipic sunt scoase mereu în evidență calitățile personale, conturând modelul din comunitate și funcția exemplară cu care este investit răposatul. În anunțul mortuar se amintește deseori suferința/boala/„morbil îndelungat” sau „scurt, dar dureros”, ca o modalitate de a stârni răspunsul emoțional al cititorului-compasiunea. Foarte rar, redactorii ziarului strecoară accente critice la adresa decedatului (mai degrabă stigmatizând lipsa de patriotism a acestuia)-cu alte cuvinte, se revine la accentuarea valorii civice/sociale a celui decedat. Corelând această intenție cu faptul că primii decedați aduși în atenția publicului sunt mai ales ceea ce putem numi „luminătorii” satului (preoți, învățători, notari, funcționari sau membri din familiile acestora), se poate avansa ipoteza că această strategie discursivă permite, intenționat sau involuntar, recompunerea unei „rețele elitare” a epocii. În condițiile accentuării fenomenului de „asociaționism”, personal consider că nu sunt deloc întâmplătoare aceste accente date de redacție, ci urmăresc construirea a ceea ce azi numim „masa critică”: conștiința apartenenței la o confesiune, la o națiune, la o clasă socio-profesională sporește coeziunea pe care transilvănenii români o doreau. Cât despre faptul că devin tot mai vizibile toată retorica și tot ritualismul din jurul funerarului, acest fenomen dezvăluie și raportarea familiei la sfera publică (mai ales că în multe arhive personale sau de familie se regăsesc păstrate aceste forme discursive-inclusiv tăietura din ziar cu anunțul de deces și/sau condoleanțele).

Anumite înmormântări ocupă primele pagini timp de mai multe ediții, tocmai pentru a evidenția dimensiunea axiologică pe care o primește figura răposatului/răposatei. Astfel, moartea lui Nicolae Densușianu apare în numărul 70 (27 martie/9 aprilie 1911), concomitent cu anunțarea decesului lui Tit Liviu Albini; ambele necrologuri sunt semnalizate vizual, prin plasarea numelui celui decedat în chenar negru și prin utilizarea simbolului crucii. Amploarea evocărilor

se corelează cu tonalitatea plină de patos: „*Nemiloasa moarte a răpit deci încă un fiu distins al neamului românesc*”³⁵ (pentru primul mort) sau „*Crescut într’un spirit românesc și creștinesc, dânsul poate servi de îndemn și pilduire generației noastre tinere*” (elogierea lui Albini, care se va corela în numărul 84 cu „mulțămita” pentru participare și pentru condoleanțe, trimisă spre publicare de mama acestuia). În numărul 73, pp. 4-5, se evocă înmormântarea istoricului, concluzionându-se: „*departe de sgomotul și deșertăciunea acestei lumi, prin care bătrânul învățat s’a strecurat, ca un mândru pustnic, viața sa întreagă*”. Numărul 94³⁶ utilizează aceleași semnalizări vizuale pentru a anunța decesul doamnei Vasilie Lucaciu, știrea asociindu-se cu elogierea acesteia în aceeași tonalitate retorică standardizată și cu primele telegrame de condoleanțe: „*Femeie română a timpului nostru, soție credincioasă și mamă iubitoare, iată cine a fost doamna Vasilie Lucaciu. În lume sunt așa de rare, aceste figuri de femei, menite a străluci în cărți și în istorii, menite a păstra cald și frumos, leagănul etnic al generațiunilor*”. Numărul 100 dă detalii de la înmormântarea Paulinei dr. Lucaciu n. Șerbac, continuă cu secvențele opinative specifice necrologului și încheie apoteotic cu parafrizarea inspirată a versurilor eminesciene: „*Și te-ai dus, dulce femeie/Și te-ai dus măicuța noastră/Floare-albastră, floare-albastră/Totuș este trist în lume*”.³⁷

Cantitativ vorbind, dacă primele opt numere nici nu se refereau în vreun fel la sfera funerară, probabil și pentru că ziarul era la începutul apariției sale și anunțurile din partea familiilor îndoliate au început să fie trimise mai târziu, concomitent cu mărirea tirajului și a teritoriului de difuzare, numărul 101 include deja cinci astfel de forme textuale: moartea preotului greco-catolic Dimitrie Pop din Rusul de Jos, decesul părintelui Romul Verzea din Satulung, decesul preotului greco-oriental Partenie Pop-Laszlo din Seleuș, moartea economistului Mihail Corcea din Coștei. În cazul anunțului despre înmormântarea învățătorului pensionar Ilie Iana din Răcășdia, redactorul anonim încalcă respectul tacit față de răposat și amintește că a fost „*urât de popor, pentru că a fost slugă plecată stăpânilor străine*”-motivarea de a spune adevărul este proverbul „*După faptă și răsplată*”.³⁸

Valențele artistice contemporane ale fenomenului

De la rigurozitatea stilului administrativ tipizat, spre eclectismul domeniului publicistic, necrologul se readaptează perpetuu; acest proteism îl aduce și în atenția domeniului estetic contemporan, mereu preocupat de autoinventare. Pentru că scopul demersului este doar a identifica posibilele accente estetice ale necrologului, mă voi opri doar la trei exemplificări.

³⁵ Martie 27 martie-9 aprilie BCUCUJ_FP_P2581_1911_001_0070.pdf, p. 4.

³⁶ Aprilie 30 aprilie-13 mai BCUCUJ_FP_P2581_1911_001_0094.pdf, p. 3.

³⁷ Mai 7_20 mai BCUCUJ_FP_P2581_1911_001_0100.pdf, p. 3.

³⁸ Mai 10 -13 BCUCUJ_FP_P2581_1911_001_0102.pdf, p. 8.

Valențele semantice inerente obituarelor (discursul opiniativ) au fost valorizate de artistul nonconformist Gabriel Orozco care, în 2008, expune la Galeria Tate Modern din Londra instalația „Obit” inspirată de necrologurile publicate în „New York Times” de-a lungul mai multor ani. Juxtapunerea de fraze pe panouri crem de mari dimensiuni creează senzația de memorial, de „mausoleu din cuvinte”: sobrietatea, expunerea „aerisită”, uniformitatea dispunerilor dau solemnitate acestei instalații, iar efectul emoțional provine din frazele decupate și aranjate ca într-un imens puzzle aleatoriu de factură dadaistă, evocând persoane dispărute, dar a căror identitate a fost ocultată-e ca și cum publicul s-ar plimba printr-un cimitir și pe pietrele tombale nu ar putea distinge decât elemente fragmentare: „A clădit un imperiu bazat pe optimism”; „Star burlesc celebru pentru băile cu spumă”; „Ale cărui sticle au întocmit hărțile oceanelor”; „Expert în infidelitate”; „A trăit în două lumi: una albă, alta neagră, amândouă amare”; „Văduva generalului”; „Doctorul lui Nixon”; „Maestru al cascadoriilor publicitare” etc.³⁹

Evocarea fenomenului de necrolog virtual, care se transformă într-o „formă fără fond”, într-o translată a ritualului de înmormântare dinspre real, înspre virtual, estompându-se acel „*mysterium tremendum*” de care vorbea Eliade, apare în versurile poetei Petronela Rotar.⁴⁰ Moartea se modifică din eveniment privat într-o potențială oportunitate de a crește vizibilitatea pe rețeaua de socializare, fără o comuniune autentică (este, de fapt, o reinterpretare în grilă postmodernistă a versurilor eminesciene din „Scrisoarea I”, care evocă rostirea panegiricului/necrologului):⁴¹ „*era una din nopțile alea în care te miri că n-a murit nimeni. În care te miri că n-ai murit tu, mai ales, trezită dintr-un vis în vis în care erai prinsă sub gheața unui râu și în același timp și deasupra și te gândești la moartea ta și știi că tu vei muri tânără, vei muri aproape, vei muri de tot, de tot [...] iar asta te bucură în loc să te sperie ca în celălalt vis în care aflai că ești bolnavă incurabil și zămbeai, netemătoare, carevasăzică mor, în sfârșit. Mor [...] după moartea ta, te vor îngropa, dar nu în pământ, ci în necrologuri, toți prietenii tăi de pe facebook vor scrie pe peretele lor despre tine, vor scrie RIP, că ai fost așa și pe dincolo, se vor da șocați și îndurerați, vor depune flori virtuale la capul unui cadavru virtual, vor da share și like*”.

O utilizare inedită în spațiul publicistic virtual care merită amintită pentru structura mentalitară românească pe care Nichita Stănescu o numea „*de-a râsu' plânsu'*” este formularul tipizat care anunță decesul unei persoane (așa cum este el afișat pe ușa parohiei și a blocului)-doar că răposata este Mina

³⁹ Cătălina Miciu, „Necrologul e doar un alt text despre viață”, în *Dilema veche*, număr 395, 8-14 septembrie 2011.

⁴⁰ 25 februarie 2015, fragment liric, <https://petronelarotar.ro/necrologul-unei-11zde-lirice/>, consultat la 25.10.2019.

⁴¹ „*Or să vie pe-a ta urmă în convoi de-nmormântare, / Splendid ca o ironie cu priviri nepăsătoare... / Iar deasupra tuturor va vorbi vrun mîitel, / Nu slăvindu-te pe tine... lustruindu-se pe el / Sub a numelui tău umbră*”, <http://www.romanianvoice.com/poezii/poezii/scrisoarea1.php>, consultat la 25.10.2019.

Petrila care se încheie după 156 de ani de funcționare. Această știre în paradigmă parodică ascunde, de fapt, unul dintre cele mai dramatice momente pentru minierii care devin șomeri în 2015 (anexa IV).⁴²

Periplul prin spațiul jurnalistic (și nu numai) în încercarea de a descoperi trăsăturile a ceea ce se numește generic necrolog reflectă, așadar, numeroase ambiguități, forme hibride de discurs funerar, estompări ale rigurozității acestei forme redacționale, dar și adaptări spectaculoase în sfera online sau a artei contemporane.

În loc de a relua principalele idei-forță urmărite în acest demers, aș încheia prin „vocea” Cătălinei Miciu⁴³ pentru a puncta diferența esențială a formelor textuale funerare (în speță, necrolog sau obituar) din presa românească și cea din străinătate: „*Ai noștri se poticnesc în moarte, pe când ai lor au înțeles că necrologul e chiar despre viață, numai că e scris la finalul ei*”. Cu alte cuvinte, nu este important în discursul funerar să se pună accentul pe elementele care produc întristare și amintesc de tragismul și de inevitabilul eveniment. Este mai important să se celebreze viața, chiar dacă printr-un remember postmortem și unele personalități chiar își scriu din timp obituarul, pentru a lăsa posterității, ca un ultim gest parțial narcisist, imaginea publică pe care și-o doresc.

The Obituary. Advertising, Ethnic-Religious and Artistic Valences

(Abstract)

The paper considers, first of all, the terminological differentiation: necrolog/obituary/faire-part, „mortuary announcement”, „notification of death”, „commemorative announcement”, „epitaph” and other textual forms. Secondly, the obituary exists as an established editorial genre and has certain formal, visual (graphic) and content rigors. Instead, in the Romanian press, there is a confusion between the obituary and other forms associated with the funeral; some examples are eloquent in this regard. The analysis of the graphic elements and the stereotypical rhetoric in these texts warn the reader about the religious component, about the ethical element, but there is also a patriotic (nationalist) component in the funeral texts published in the newspaper „Românul” (at the level of 1911, for example), because it insists on the civic/social value of the personality of the deceased. Thirdly, the multidisciplinary analysis of the discussed phenomenon points out: the way in which the virtual space adapts to it (foreign specialized sites for obituaries as a composition or as a publication; keeping a Facebook account and for the deceased); the financial component in printing or posting the obituary; the contemporary artistic valences of the phenomenon.

Keywords: obituary, formal rigors, newspaper „Românul”, 1911, elite network.

⁴² Înștiințare de deces preluată de pe <https://www.avantulliber.ro/2015/10/29/petrila-indurerata-anunta-ceremonia-de-inmormantare-a-unitatii-miniere/>, consultat la 25.10.2019.

⁴³ Cătălina Miciu, „Necrologul e doar un alt text despre viață”.

ANEXA I

Necrologul de-a lungul timpului în ziare românești

1. *Anim'a ne dore, man'a ni tremura, si pen'a noastra plange candu scriemu aceste s're...*

Unu amicu bunu alu nostru, unu colaboratoriu diligente alu acestei foi din inceputulu ei, unu poetu alu poporului romanu nu mai esiste...

Iulianu Grozescu,

in lunile din urma redactorulu diuarielor „Albina” si „Priculicium”, dupa unu morbu indelungatu de mai multi anu, a repausatu in 2 juniu la duiosii sei parinti in Banatu-Comlosiu, in etate de 34 ani.

S'a stinsu unu talentu emininte, far' a se fi potutu desvoltá deplinu,-s'a frantu o lira de adeverate inspiratiuni poporale,-s'a nimicitu unu zelu, care nici pe patulu doreriloru de mor'te nu incetá de a lucrá...

Fia-i tierin'a usióra si memori'a binecuventata!

2. NECROLOGU. *Din Satumare primimú urmátorulú tristú anunziu:*

Ana Marcu nasc. Papp ca sofiá, Alexandru, Vasiliu si Maria ca frai, respective sora, Ioanú Papp, parocú si protop. onor. gr. cat. in Odoren, asses. consist. si sofiá acestuia Teresia Barna, ca socri; Georgiu Hubanú, Ioanú Papp, Paulú Papp, Vasiliu Anderco, preof, Vasiliu Szilvasi docente ca afinú si sofiile acestor'a, cu inima frántá de durere anunta reposarea in Domnulú a neuitatului si iubitului ei sofu, frate, respective afini:

Ioanú Marcu,

Parocú si protopopú gr. cat. románú in Satumare, întemplatá dupá unú morbu scurtú in etatea vieei 55, a fericitei sale casetorii si preofii 29, in urmarea apopleziei, in 5 maiu a. c. dimineáta la 4 óre.

Astrucarea scumpelorú osáminte s'a facutú in 7. Maiu st. n. la 3 óre postmeridiane dupá ritulú gr. cat. in cimenterulú románú din locú.

Fia-i őrina usóra si memoria binecuventatá!

3. *Necrolog. In Moeciul sup. a incetat din viaá, astázi, fiica párintelui Tișca, Aurelia, in etate de 20 ani. Inmormántarea va avea loc Sámbatá in 15 Oct. Odibneascá in pace.*

4. *Necrolog. Octavian Liviu Nistor dupá un morb scurt dar grav, a adormit lin in brațele nemángáiaților súi párinti Ioan si Vetuca Nistor, in 10/23 Noemvrie 1910, la oara 1 dupá amiazá, in frageda etate de 1 an.*

5. Necrolog. În ziua de 31 Octombrie 1929 ora 1 p. m. s'a stins din viață la locuința sa din Hațeg (Arabagi) pr. Nicolae Baban predicator din Dobrogea.

Născut la 1856; a primit pe Domnul în 1907 și fu ordonat ca pastor în 1915.

El a fost omul rugăciunii, Căpitan al credinței, om destoinic, botărât în lucrul Domnului și bogat în sfaturi.

S'a jertfit în timpul vieții sale atât moralicește cât și materialicește.

6. No.2310/1939, Cruce, Necrolog.

Cu adâncă durere aducem la cunoștința Ven. Cler diecezan, că Reverendisimul Gheorghe Mureșan canonic onorar, preot pensionar, fost paroh în Moștinul-Mic, în ziua de 25 Iunie crt. a repaosat în Domnul, în anul al 81-lea al vieții și al 55-lea al preoției sale.

Preoții diecezani vor aduce la altarul Domnului sufragiile pii prescrise pentru repaosul sufletului adormitului în Hristod Frate, a căruia amintire de pret zelos și plin de dragoste față de Biserică și Neam o vom păstra cu scumpătate.

În veci amintirea lui!

Oradea, 28 Iunie 1939.

7. Necrolog Florica Retegan.

În data de 22.05.2013 a încetat din viață neprețuita noastră mamă, bunică și soacră, profesoara Florica Retegan. Corpul neînsușlețit va fi depus la capela ortodoxă a cimitirului Mănăștur începând cu data de 23.05.2013, ora 16:00. Tot aici, sâmbătă, 25.05.2013, ora 10, va avea loc și slujba de pomenire. O vom conduce pe ultimul drum spre odihna veșnică în comuna Cuzdrioara, județul Cluj, unde va avea loc slujba de înbunare începând cu ora 13:00, la biserica ortodoxă.

Monica, Marius, Claudia, Adrian, Carmen, Marguta.

8. Necrolog prof. Virgiliu Florea.

Cu profundă durere anunțăm încetarea din viață a iubitului nostru soț, tată și bunic. Profesor universitar doctor VIRGILIU FLOREA, de 78 de ani. În mormântarea va avea loc în ziua de 9 august 2019, ora 13, la Capela mare a Cimitirul Central. Familia îndoliată.

Colegii de Institut „Arhiva de Folclor a Academiei Române” se despart cu adâncă tristețe de Prof. univ. dr. VIRGILIU FLOREA, care a servit cercetarea culturii



tradiționale românești cu rară vocație vreme de aproape 60 de ani. Dumnezeu să-l odihnească! Condoleanțe familiei!

Îndurerăți de trecerea la cele eterne a dragului nostru coleg și prieten, Profesorul universitar doctor Virgiliu Florea, ne rugăm pentru mântuirea sufletului său blând și generos și pentru mângâierea familiei sale. Familiile Cuceu, Branda și Crișan.

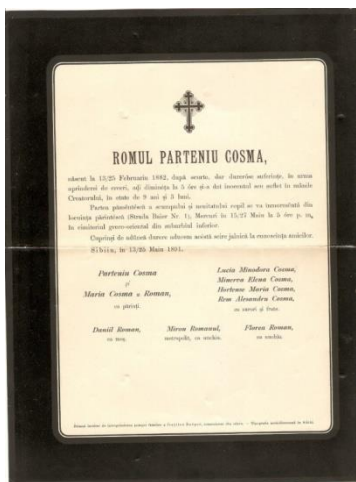
9. 18 noiembrie 2019 AURELLA TAȘNADI.

Fotografie cu palmele („Catedrala”) de Auguste Rodin 6.

Cu sufletele îndurerate anunțăm că ne despărțim de iubita noastră mamă și bunică AURELLA TAȘNADI care a plecat spre îngeri. Înmormântarea va avea loc luni, 18 noiembrie 2019, ora 12, la capela Cimitirului Central. Odihnească-se în pace! Familia.

ANEXA III

Imaginile reprezintă două variante ale „Înștiințării de deces”, în stânga-final de secol XIX (1891),⁴⁴ în dreapta-perioada interbelică (1930).⁴⁵ Se remarcă asemănarea ca tipizare formală prin trei elemente: același chenar negru și lat, același element simbolico-religios (crucea) și aceeași evidențiere a identității decedatului. Diferențele sunt de profunzime: prima exemplificare este un formular tipizat („*Primul institute de întreprinderea pompei funebre a fraților Borger concesionat din oficiu. Tipografia arhiepiscopaliană în Sibiu*”), semn că această practică a „Înștiințării de deces” este o practică recurentă a perioadei/a societății. Față de modelul francez, care diferențiază între scrisoarea de invitație la înmormântare și înștiințare de deces (trimisă ulterior), cele două variante suprapun documentele, deoarece anunță decesul cu detalii și din timp. Cea mai importantă modificare este, totuși, diminuarea informației „genealogice”, pentru că enumerarea gradelor de rudenie de mai demult se înlocuiește cu formularea laconică „Jalnica familie”.



Invitație 13/25 maiu 1891 Sibiu



ROMUL PARTENIU COSMA,

Născut la 13/25 Februarium 1882, după scurte, dar dureroase suferințe, în urma aprinderii de creeri, azi dimineața la 5 ore și-a dat inocentul seu suflet în mâinile Creatorului, în etate de 9 ani și 3 luni.

⁴⁴ http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Partenie_Cosma, consultat la data de 25.10.2019.

⁴⁵ <https://www.okazii.ro/necrolog-de-epoca-1930-prundu-bargaului-bistrita-prundul-bargaului-a123009411>, consultat la data de 25.10.2019.

Partea pământescă a scumpului și neuitatului copil se va înmormânta din locuința părintescă (Strada Baier, Nr. 1), Mercuri în 15/27 Maiu la 5 ore p. m. în cimitierul greco-oriental din suburbiul inferior.

*Cuprinși de adâncă durere aducem această scire jalnică la cunoștința amicilor.
Sibiuiu, în 13/25 maiu 1891.*

Parteniu Cosma și Maria Cosma n. Roman, ca părinți

Daniil Roman, ca moș

Lucia Minodora Cosma, Minerva Elena Cosma, Hortense Maria Cosma, Rem Alesandru Cosma, ca surori și frate

Miron Romanul, metropolit, ca unchiu

Florea Roman, ca unchiu

Invitație Prundu Bârgăului 1930 cruce trilobată cu raze (Inițiala C-stilizată, înflorată (narcisă)

Cu inima înfrântă de nemărginită durere aducem la cunoștința tuturor rudeniilor și cunoscuților, că prea iubitul și neuitatul nostru fiu, frate, cumnat și unchiu

Valer Cristea

În etate de 35 ani, și-a dat blândul său suflet în mâinile Creatorului, Miercuri în 14 maiu 1930, ora 10 a. m.

Rămășițele pământești ale scumpului decedat se vor așeza spre odihnă veșnică în cimitierul din Prundul-Bârgăului Vineri, în 16 Maiu 1930, ora 5 p. m. dela casa părintească.

Prundul-Bârgăului, la 14 maiu 1930.

Fie-i țărâna ușoară și memoria binecuvântată!

Jalnica familie

ANEXA IV
Înștiințare de deces (tipar parodic)



IMPORTANȚA ISTORICĂ A MONUMENTELOR DE PATRIMONIUL CULTURAL AL ORAȘULUI TEIUȘ DIN JUDEȚUL ALBA: BISERICA REFORMATĂ

Tiberiu-Nicolae Teglaş
Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca

„Și i-au adus la Iisus și, aruncându-și hainele lor pe mânz, l-au ajutat pe Iisus să urce pe el. Iar pe când mergea El, așterneau hainele lor pe cale. Și apropiindu-se de poalele Muntelui Măslinilor, toată mulțimea ucenicilor, bucurându-se, a început să laude pe Dumnezeu, cu glas tare, pentru toate minunile pe care le văzuse, Zicând: Binecuvântat este Împăratul care vine întru numele Domnului! Pace în cer și slavă întru cei de sus. Dar unii farisei din mulțime au zis către El: Învățătorule, ceartă-ți ucenicii. Și El, răspunzând, a zis: Zic vouă: Dacă vor tăcea aceștia, pietrele vor striga”.¹ Probabil nu este cea mai fericită comparație, dar este valabil și în contextul actual. Obiectivele de patrimoniu, „pietrele acestea”, într-adevăr „ne vorbesc”. „Ne vorbesc” despre o perioadă deja apusă, trecută, dar care este parte a istoriei micului oraș de pe valea pârâului Geoagiu, afluent al râului Mureș, Teiuș. Accesând lista monumentelor istorice din județul Alba, observăm că orașul Teiuș se mândrește cu 5 poziții: **Biserica „Intrarea în Biserică a Maicii Domnului”**—având codul LMI AB-II-m-A-00372, secol XVI, ext. 1885; **Biserica Evanghelică**²—având codul LMI AB-II-m-A-00373, secolele XIV-XIX; **Mănăstirea Romano-Catolică**—având codul LMI AB-II-a-A-00374, secolele XV-XVIII; **Biserica Romano-Catolică**—având codul LMI AB-II-m-A-00374.01, secolele XV-XVIII; **Clastru (fragmente)**—având codul LMI AB-II-m-A-00374.02, secolele XV-XVIII. Ținând cont de scopul sau funcțiunea acestor obiective, respectiv de perioadele menționate în dreptul fiecăreia, putem afirma că acestea susțin afirmația lui Vlad Vieriu, conform căreia: „[...] este de necontestat faptul că, dintre urmele istorice ale civilizației umane, cele care au dăinuit și au fost păstrate cel mai mult timp și în cea mai bună stare până astăzi, rămân marile imobile sacre, templele, sanctuarele, oracolele și monumentele funerare, toate în strânsă legătură cu eshatologiile specifice fiecărei credințe”.³ Evident, această afirmație are un spectru mult mai larg în contextul original atât din punct de vedere temporal, geografic, cât și din punct de vedere confesional sau religios, dar își are locul și în contextul actual.

Obiectivele enumerate „ne povestesc” o istorie de câteva sute de ani. Elemente ale acestei istorii sunt deja cunoscute și din alte surse, dar avem și fragmente care încă așteaptă să fie descoperite și scoase la lumină. Din păcate trebuie să acceptăm că unele fragmente de istorie au existat, există și vor exista doar în amintirea celor care le-au trăit.

¹ *Evanghelia după Luca*, capitolul 19, versetele 25-40.

² În realitate este biserică reformată; nu a fost niciodată biserică evanghelică.

³ Vlad Vieriu, *Protecția juridică a patrimoniului cultural în dreptul comparat*, București, Editura Universul Juridic, 2021, p. 73.

Istoria „povestită” de către monumentele eclesiastice nu constă doar în informații de natură religioasă, ci și în informații de natură socială, arhitecturală, economică, politică etc. Aceste informații uneori sunt explicate și ne sunt prezentate în mod direct, în alte situații însă pot fi doar deduse sau reconstituite.

Importanța construcțiilor cultice din localitate rezultă și din una din vechile denumiri ale localității,⁴ adică „Dreikirchen”⁵ (trei biserici), făcând referire la cele trei biserici amintite mai sus: reformată, romano-catolică și greco-catolică. Din acest aspect derivă și concluzia conform căreia Transilvania (Ardealul) este un teritoriu caracterizat de libertate confesională și conviețuirea pașnică a diferitelor naționalități.⁶ Fiecare dintre monumentele enumerate este un izvor de valoroase fragmente de istorie. În cadrul acestui studiu, ne limităm la istoria „povestită” de pietrele Bisericii Reformate, cea mai veche dintre monumentele enumerate, făcând un tur imaginar atât în curtea bisericii, cât și în interiorul ei.

Biserica este adesea confundată cu o biserică evanghelică pe mai multe considerente, printre care și unele dintre vechile denumiri ca „Evangelico Reformata”, „vulgo Calviniana” sau „Biserica Evanghelică Reformată de Confesiune Helvetică”,⁷ chiar dacă în localitate nu există comunitate de confesiune evanghelică. Această confuzie apare atât în Lista Monumentelor Istorice, cât și pe panoul din fața porții bisericii. E posibil ca această confuzie să derive și din faptul că atât Biserica Evanghelică, cât și cea Reformată, au luat naștere în urma Reformei din secolul al XVI-lea. Totuși, realitatea este că această biserică inițial a fost o biserică romano-catolică, ulterior intrând în patrimoniul bisericii reformate.

Dacă pășim în curtea bisericii, pe lângă sentimentul de liniște, de apropiere de Dumnezeu, primul aspect care ne surprinde este dimensiunea bisericii, relativ mare pentru un oraș atât de mic, ceea ce ne determină să concluzionăm că, în perioada edificării, Teiușul era un oraș înstărit, concluzie susținută de asemenea și de elementele decorative ale bisericii. Unii autori menționează că biserica medievală (cu înțelesul de instituție) a Teiușului, datorită situației materiale favorabile avea și o instituție spitalicească pentru bolnavii de lepră.⁸ S-a considerat că e posibil ca aceasta să se fi regăsit chiar în proximitatea

⁴ Localitatea este menționată, pentru prima dată, în anul 1269, sub denumirea de „Ratka”, iar ulterior sub denumirile „Spinus”, „Villa Spinarum”, „Thuys”, „Tyvis”, „Tywys”, „Teowis”, „Kokka”, „Dornsadt”. Pentru detalii, a se vedea: Cristian Florin Bota, *Teiușul de odinioară*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2009, p. 9.

⁵ Kund Botond Gudor, *Az eltűnt Gyulafehérvári Egyházmegye és egyházi közösségei*, Kolozsvár-Barót, Kriterion Könyvkiadó-Tortoma Könyvkiadó, 2012, p. 324.

⁶ Páll Árpád, „Tövis második fellendülése”, în *Dolgozó nő*, 1979-02-01/2. szám.

⁷ *Statutul Bisericii Reformate din România*, articolul 1, aliniatul 1.

⁸ Gyula Istvánfi, *Erdélyi református templomok. Veszendő templomaink I.*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001, p. 162.

bisericii, dar rezultatele săpăturilor arheologice din anul 2019, ocazionate de elaborarea proiectului de restaurare a bisericii, nu au confirmat această presupuziție, ci doar faptul că a existat un cimitir în jurul bisericii. În jurul bisericii putem vedea și azi mai multe monumente funerare, valoroase atât din punct de vedere istoric, cât și artistic care, de asemenea, conțin informații valoroase prin inscripțiile pe care le poartă.⁹ Acestea însă sunt mult mai recente.

Nu putem să nu observăm zidul cetății din partea sudică. Acest zid ne duce cu gândul la protejare, majoritatea bisericilor medievale fiind veritabile fortificații, mai ales în zonele de graniță.

Fereastră circulară, din partea de Est a bisericii, care constituie unul dintre cele mai vechi elemente arhitecturale ale imobilului „*ne relatează*” despre perioada în care biserica deja exista. Foarte probabil exista dinaintea de anul 1293, anul celei mai vechi atestări.¹⁰ Unii autori consideră anul 1303 an de referință, deoarece în acel an s-a emis o diplomă în contextul unui proces foarte important,¹¹ în care este menționată și această biserică, care a rămas în folosința comună a familiei Gyógyi, foarte probabil fiind construită și patronată de aceasta, informație care, coroborată cu elementele stilistice cele mai vechi ale bisericii, specifice arhitecturii din al treilea sfert al secolului al XIII-lea, sugerează sau chiar confirmă că persoana comanditarului clădirii a fost comesul András Gyógyi senior, la care face referire o diplomă de donație mai veche, din anul 1269.¹² Faptul că a primit localitatea Teiuș ca și recompensă, în anul 1269, pentru multiplele servicii oferite regalității,¹³ e un punct de plecare în a concluziona că anii 1270 au reprezentat prima etapă a construirii bisericii.¹⁴ Tot din diploma din anul 1303 mai aflăm că István Gyógyi, rudă cu András Gyógyi, în urma procesului cu succesorii celui din urmă, a dobândit o treime a satului Tyvis, alături de alte beneficii, precum și prerogativa de a construi mori pe râul Geoagiu,¹⁵ aspecte prin care putem lua cunoștință despre elementele de natură socială și economică ale Teiușului de la începutul secolului al XIV-lea. Conform hotărârii voievodului, biserica rămâne în coproprietatea fiilor lui Anrás Gyógyi, Miklós și András, respectiv a lui István Gyógyi.¹⁶ Mai aflăm, în contextul delimitării părții obținute de István Gyógyi, că în localitate exista și

⁹ Pentru detalii, a se vedea: Weisz Attila, *Studiu de istoria artei privind Biserica Reformată de la Teiuș (jud. Alba)*, p. 4.

¹⁰ Kund Botond Gudur, *Az eltűnt Gyulafehérvári Egyházmegye és egyházi közösségei*, p. 325.

¹¹ Pentru detalii, a se vedea: Darvas Lóránt, *Raport preliminar de cercetare arheologică, Teiuș-Biserica Reformată*.

¹² *Ibidem*.

¹³ Cristian Florin Bota menționează că donația în discuție este, de fapt, o recompensarea a lui Andrei de Geoagiu (András Gyógyi) pentru loialitatea de care a dat dovadă în confruntările cu tătarii. Pentru detalii, a se vedea: Cristian Florin Bota, *Teiușul de odinioară*, p. 11.

¹⁴ Darvas Lóránt, *Raport preliminar de cercetare arheologică, Teiuș-Biserica Reformată*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Géza Entz, *Erdély építészete a 11-13. században*, Kolozsvár, 1994, p. 53.

un fel de spital sau azil, denumit casa leproșilor, respectiv un târg de animale, ambele susținând concluziile privitoare la importanța localității.¹⁷

Începând cu anii 1300 deja găsim și date privitoare la preoții care au slujit în comunitatea din Teiuș. Unii sunt nominalizați, alții sunt amintiți doar prin prisma funcției. De exemplu, între anii 1332-1335, parohia figurează în dijele papale, plătitorul fiind Dominicus de Spinis. Cuantumul acestor plăți ne ajută să determinăm mărimea parohiei, care poate fi catalogată de o importanță medie.¹⁸

Înainte de a prezenta biserica, menționăm că una dintre cele mai valoroase descoperiri revelate cu ocazia săpăturilor arheologice începute în anul 2019, o constituie capela descoperită la Sud de actuala biserică, care datează din secolul al XIV-lea și s-a construit deranjând mai multe nivele de morminte, funcționalitatea ei dăinuind până în secolul al XV-lea sau cel târziu începutul secolului al XVI-lea.¹⁹ Dacă ne raliem variantei secolului al XVI-lea, aceasta oarecum ar coincide cu perioada Reformei, existența legăturii dintre cele două aspecte nefiind însă identificată.

Biserica are orientare estică, cu o ușoară deviere spre Sud, planul bisericii fiind alungit, iar în partea de Vest putem observa clopotnița masivă, prin care se face accesul în navă, iar din navă, în cor, prin arcul de triumf decroșat.²⁰

Din punct de vedere stilistic, biserica constituie o imixtiune între stilul romanic tardiv și cel gotic timpuriu, fiind totodată foarte ușor de observat că biserica, de-a lungul timpului, a constituit obiectul mai multor intervenții de reconstruire și reparații. „[...] Elementele stilistice cele mai timpurii ale bisericii (planul bazilical romanic, detaliile corului, cum sunt planul poligonal, fereastra circulară și cea semicirculară, ușa nordică, bolta etc.) databile din punct de vedere stilistic la al treilea sfert al sec. XIII sugerează, dacă nu chiar confirmă datarea”,²¹ trebuie însă să facem mențiunea că turnul bisericii este mai recent construit decât nava bisericii, acest element deja arătând faptul că au existat intervenții de restaurare și reparații.

Faptul că biserica este din piatră poate fi catalogat ca un indiciu că a fost construită după anul 1241, invazia tătarilor conducând la „[...] promovarea unei arhitecturi de piatră, mai ales în cazul clădirilor mai importante”.²² Zidurile sunt groase, oscilând între aproximativ un metru (zidurile navei) și aproape doi metri (zidurile de Nord și de Sud ale turnului la bază).²³

Dacă ne uităm cu atenție putem observa piatra ecarisată, în unele locuri chiar piatră fasonată sau piatră profilată,²⁴ care și-au pierdut din frumusețea de

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ *Ibidem.*

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ Weisz Attila, *Studiu de istoria artei privind Biserica Reformată de la Teiuș (jud. Alba)*, p. 5.

²¹ *Raport de Expertiză Tehnică*, număr 188/2018-actualizare ianuarie 2021, p. 5.

²² A se vedea: www.biserici.org, consultat la data de 27.10.2021, ora 15:35.

²³ *Raport de Expertiză Tehnică*, număr 188/2018-actualizare ianuarie 2021, p. 4.

²⁴ Weisz Attila, *Studiu de istoria artei privind Biserica Reformată de la Teiuș (jud. Alba)*, p. 6.

odinioară, demonstrând încă odată realitatea cruntă conform căreia timpul este unul dintre cei mai mari dușmani ai monumentelor.

Chiar dacă actualmente este o biserică reformată, inițial a fost o biserică catolică până când, în anul 1525, a intrat în patrimoniul comunității reformate, care a îmbrățișat noua confesiune răspândită și pe aceste meleaguri.²⁵ Din acest aspect se desprinde concluzia că ideile reformatorilor din Germania, Elveția, Cehia și alte țări europene au prins rădăcini destul de repede pe acest teritoriu, Transilvania fiind un teren fertil pentru înrădăcinarea noilor curente religioase.

Acoperișul comun al navei și al corului poartă urmele renovărilor din secolul trecut, biserica fiind acoperită actualmente cu ardezie artificială. Un alt element vizibil atât pe exteriorul, cât și pe interiorul zidurilor bisericii, este constituit din arcadele dintre nava principală și cele două nave laterale de odinioară, biserica având o structură bazilicală. Aceasta urmează structura bisericii din localitatea Cricău, edificată de către sași²⁶ care, de asemenea, conține atât elemente romanice, cât și gotice.²⁷ Se poate observa cu ușurință asimetria dintre ferestre, acest fapt datorându-se și multiplelor renovări. Prima întrebare care se ridică este: oare de ce lipsesc navele laterale? Lipsa acestora este rezultatul renovărilor în altă formă decât cea inițială, renovări ocazionate de mai multe distrugereri, printre care distrugerile din anul 1603 sub conducerea generalului Basta, respectiv de năvălirile turcilor și tătarilor din anul 1658, în urma cărora biserica a rămas o perioadă îndelungată în stadiul de ruină, chiar fără acoperiș,²⁸ până când contele de confesiune catolică Ștefan Apor, trecând prin Teiuș cu a sa soție de confesiune reformată, în urma observațiilor făcute de aceasta privitor la clădirile acestea frumoase aflate în ruină, a promis că va restaura cele două biserici, una pentru reformați, cealaltă pentru catolici.²⁹ Aducerea bisericii la forma actuală se presupune că se datorează lui Dániel Zeyk, menționat și pe una dintre vechile casete ale tavanului bisericii.³⁰ Conform unei inscripții din partea inferioară a turnului, reparații au avut loc și în anul 1848, la câteva decenii după ce comunitatea de la Teiuș s-a desprins de comunitatea de la Stremț.³¹ Mai avem cunoștință de două intervenții din anul 1886, respectiv din anul 1969, ultima fiind cea în urma căreia biserica a dobândit aspectul vizibil și azi. În urma cercetărilor arheologice din anul 2019 s-a concluzionat că pot fi delimitate cinci faze mari de construire, foarte probabil intervenții mai mici având loc din când în când.

²⁵ A se vedea: www.biserici.org, consultat la data de 27.10.2021, ora 15:35.

²⁶ Géza Entz, *Erdély építészete a 11-13. században*, p. 53.

²⁷ Idem, *Erdély építészete a 14-16. században, Kolozsvár*, 1996, p. 27.

²⁸ Kund Botond Gudor, *Az eltűnt Gyulafehérvári Egyházmegye és egyházi közösségei*, p. 327.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Raport de Expertiză Tehnică*, număr 188/2018-actualizare ianuarie 2021, p. 6.

³¹ *Ibidem*.

Dar ce mai este vizibil? Portalul bisericii. Un portal care, de asemenea, „*ne vorbește*”. A văzut multe. Doar în ultimii ani a fost martor a două spargerii, care au provocat daune minore din punct de vedere material, dar majore dacă ne raportăm la valoarea imaterială a acestui monument istoric, deoarece astfel de acțiuni reflectă o atitudine nu doar nepăsătoare, ci chiar distructivă, și arată valoarea pe care aceste bunuri o au pentru aceste persoane. Portalul bisericii ne reamintește de un conflict major dintre reformați și catolici.³² Motivul conflictului a constat în faptul că reformații, pe considerentul vechimii și al numărului mai mare de enoriași, au vrut să ia portalul bisericii catolice decorat cu blazonul și inscripția Huniazilor și să îl schimbe cu portalul propriei lor biserici. Până la urmă s-au lăsat convinși de argumentele istoricului de artă Flóris Rómer, care le-a reamintit că portalul bisericii reformate este mai vechi și i-a sfătuit să nu recurgă la o faptă anacronică, care ar putea dăuna reputației reformaților.³³ Acest eveniment a avut ecou și în presă, un articol care conține răspunsul deschis către preotul Domokos Gruzda menționând că acesta și-a exprimat, tot în presă, nemulțumirea vizavi de faptul că reformații au fost caracterizați nerăbdători (față de catolici) și a cerut numele celor care răspândesc zvonuri false pentru a-i trage la răspundere.³⁴ Dincolo de modalitatea aleasă, trebuie apreciat faptul că părțile în conflict au fost preocupate de biserică, de istorie și de vechime.

Întorcându-ne puțin în timp, în secolul al XV-lea, trebuie să menționăm un minim de aspecte și privitor la Mănăstirea Franciscană, respectiv la evenimentele politice, pentru a înțelege contextul de care a depins și soarta Bisericii Reformate. E foarte clar cât de mult a depins soarta acestor imobile de contextele politice și economice. Biserica Franciscană edificată de către Ioan de Hunedoara începând cu anul 1442 și finalizată în 1449, marchează și trecerea bisericii parohiale sub patronajul lui.³⁵ Mănăstirea menționată a fost vizitată de acel frate franciscan, Ioan de Capistrano, care a dorit convertirea românilor din apropiere la catolicism, deziderat care s-a și realizat și a dăinuit până când, cu ocazia Reformei, după părăsirea mănăstirii de către franciscani, catolicii români s-au convertit la confesiunea reformată.³⁶

După decesul lui Ioan de Hunedoara, moșia care îngloba și Teiușul a revenit soției sale, Elisabeta Szilágyi, apoi a intrat în patrimoniul fratelui acesteia, Mihály Szilágyi, revenind ulterior văduvei acestuia, Margit Báthory, iar aceasta neavând urmași, moșia s-a cuvenit coroanei, apoi peste nu mult timp

³² E necesar a preciza că, între timp, în anul 1448, Iancu de Hunedoara a edificat o biserică care și în ziua de azi este Biserica Romano-Catolică din Teiuș.

³³ Kund Botond Gudor, *Az eltűnt Gyulafehérvári Egyházmegye és egyházi közösségei*, p. 332.

³⁴ Harrach József, „Nyílt felelet Gruzda Domokos tövisi ev.ref.lelkésznek”, în *Magyar Polgár*, 1870-01-28/ 12. szám.

³⁵ Darvas Lóránt, *Raport preliminar de cercetare arheologică, Teiuș-Biserica Reformată*.

³⁶ Kund Botond Gudor, *Az eltűnt Gyulafehérvári Egyházmegye és egyházi közösségei*, p. 325.

(după ce o perioadă s-a aflat în posesia familiei Tövisi),³⁷ în timpul domniei lui Matia Corvin, a ajuns în patrimoniul vărului acestuia, voievodul János Pongrác de Livada.³⁸ Nu putem să nu menționăm faptul că, în anul 1464, Teiușul a devenit cetate liberă regească prin privilegiul oferit de regele Matia Corvin.³⁹

Biserica parohială, asemenea Mănăstirii Franciscane, a ajuns sub un nou patron, voievodul János Pongrác, iar după moartea acestuia sub patronatul fiului său, Mátyás Pongrác, apoi după decesul acestuia din urmă, prin recăsătorirea văduvei sale, Orsolya Perényi, cu banul Slavoniei, Ferenc Balassa, în posesia familiei Balassa.⁴⁰ După decesul lui Ferenc Balassa, în anul 1526, în bătălia de la Mohács, domeniul revine fiului acestuia, Imre Balassa care, însă, din cauza inițierii răscobei împotriva lui Ioan Zápolya din anul 1540, a fost condamnat de Dieta de la Turda la pierderea avuției și a capului, sentința nefiind însă îndeplinită din cauza morții regelui.⁴¹

Familia Balassa a fost cea care a luat parte la acțiunile de alungare a călugărilor franciscani, repercusiunile acestor acțiuni constând în trecerea populației românești, care a fost inițial convertită de călugării franciscani la catolicism, la noile idei ale reformei, conducând la formarea unui episcopat reformat românesc între anii 1550-1560, avându-l ca lider pe superintendentul Gheorghe de Sângeorz, fără a se cunoaște însă care era biserica utilizată de către aceștia.⁴² Această instituție însă a avut o existență de doar câteva decenii, dispariția având ca și cauză principală atacul generalului Giorgio Basta din anul 1603, atac care nu a cruțat nici una din cele trei biserici de zid, iar pierderea de vieți umane a fost de o așa anvergură încât s-a optat pentru repopularea localității preponderent cu sârbi din Banat,⁴³ fără a omite a menționa că începând cu anii 1580 populația românească a avut și alternativa cultului ortodox, prin înființarea unei biserici ortodoxe de către nobilul Gáspár Rațiu.⁴⁴ Comunitatea reformată însă nu a dispărut, realitate confirmată și de faptul că principele Gabriel Báthory a alocat o parte din vama târgului de la Teiuș parohiei reformate, parohie a cărei existență este atestată și în anul 1615, alături de cea catolică.

Începând cu sfârșitul secolului al XVI-lea observăm o schimbare de paradigmă în sensul apariției proprietarilor din rândul nobilimii mici, pe fondul primirii titlurilor nobiliare din partea principilor, alături de părți din fostele

³⁷ Cristian Florin Bota, *Teiușul de odinioară*, p. 12.

³⁸ Darvas Lóránt, *Raport preliminar de cercetare arheologică, Teiuș-Biserica Reformată*.

³⁹ Cristian Florin Bota, *Teiușul de odinioară*, p. 12.

⁴⁰ Darvas Lóránt, *Raport preliminar de cercetare arheologică, Teiuș-Biserica Reformată*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Kund Botond Gudor, *Az eltűnt Gyulafehérvári Egyházmegye és egyházi közösségei*, p. 327.

⁴⁴ Darvas Lóránt, *Raport preliminar de cercetare arheologică, Teiuș-Biserica Reformată*.

proprietăți eclesiastice secularizate de către Isabella de Jagello și Ioan Sigismund Zápolya.⁴⁵

Vedem cum uneori este de ajuns ca pietrele să ne dea un imbold, „să ne vorbească” doar despre unele frânturi ale istoriei și să trezească în noi o curiozitate de neoprit, sau să ne determine să ne punem unele întrebări pentru ca mai apoi să căutăm restul informațiilor, în măsura în care există. Dacă intrăm în biserică pe ușa amintită, actualmente singura cale de acces în lăcașul de cult, practic ajungem în partea inferioară a turnului, care nu este la fel de vechi precum nava, fiind construit mai târziu. Chiar dacă din exterior pare că are două etaje, în interior există patru etaje. Intrând în biserică, în partea de sus ne întâmpină inscripția care face referire la una dintre perioadele în care biserica a fost renovată: 1848. Acesta este un exemplu că adesea regăsim și informații concrete inscripționate în grinzi, pe casete, pe ziduri, sau plăci comemorative, exemplul amintit nefiind singurul de acest fel din biserică. Nu putem însă să nu remarcăm că acest an este anul revoluțiilor pașoptiste. Acest eveniment, coroborat cu renovarea din acest an, ne-ar duce cu gândul la faptul că în urma acestui eveniment au avut loc distrugerii la biserică, însă nu avem cunoștință despre acest aspect. Evenimente sângeroase în perioada 1848-1849 au avut loc și la Teiuș.⁴⁶ După aceste evenimente, în anul 1851, garnizoana de cavalerie înființată în 1762 a fost desființată. Prezența acesteia însă a constituit un impediment în afectarea orașului în timpul evenimentelor din 1784,⁴⁷ când unii dintre locuitorii orașului au participat la aceste evenimente, deoarece „[...] *dezlănțuirea socială și națională a țăranilor a influențat și atmosfera de aici*”⁴⁸

După ce am citit inscripția amintită putem ajunge în navă sau putem opta pentru urcarea în tribuna orgii pe scările din partea sudică, iar de pe tribună urcând pe câteva scări de lemn și trecând printr-o ușă mică putem avea acces în turn. În acest punct ne aflăm extrem de aproape de tavanul casetat, care a fost construit din plăci de OSB cu ocazia ultimei renovări de la începutul secolului. Acest tavan însă conține și două casete originale, care ne „teleportează” în secolul al XVIII-lea, care poate fi catalogat ca o perioadă de decadentă a bisericii reformate, comunitatea reformată fiind doar o filie a parohiei de la Stremț. Aceasta este și perioada în care foarte probabil, pe fondul relației dintre cele două parohii (parohul locuind la Stremț), Dániel Zeyk, la care face referire una dintre casetele cu inscripție, a inițiat renovarea bisericii, după o lungă perioadă în care a fost o ruină. Pe această casetă regăsim următorul text: „*HEC SACRADEI AEDES E(x) RUINIS RESTAURATA CURA/ET INDUSTRIA DANIELIS/ZEJK DE ZEJKFALVA S(a)CRAE:/*

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Cristian Florin Bota punctează că evenimentele din 1848-1849 petrecute la Teiuș au fost dramatice. A se vedea: Cristian Florin Bota, *Teiușul de odinioară*, p. 17.

⁴⁷ Kund Botond Gudur, *Az eltűnt Gyulafehérvári Egyházmegye és egyházi közösségei*, p. 329.

⁴⁸ Cristian Florin Bota, *Teiușul de odinioară*, p. 17.

CAE(sare)O: RE(giaqu)AE ET APOST(olice): MA(jes)T(a)TIS/PER MAGNUM TRAN(silva)NLAE:/PRINCIPATUM M(a)G(ist)RI PROTO/NOTARII ET VENERABILIS TRACTUS ALBO CAROLINENSIS/SUPREMI INSPECTORIS CU/RATORIS ANNO 1777 (*Acest locaş sfânt al lui Dumnezeu din ruine era restaurată din grija și sânguința lui Daniel Zeyk de Strei, judecător suprem al Marelui Principat al Transilvaniei al Maiestății sale Împărat și Rege Apostolic, și inspector suprem curator al arhidiaconatului reformat de Alba-Iulia*)⁴⁹ Sunt doar câteva rânduri, însă conțin informații extrem de valoroase privitoare la stadiul bisericii dinainte de renovare, privitor la inițiatorul renovării, la titulatura sa, aspecte care ne ajută să-l identificăm cu ușurință în alte surse, și evident la anul restaurării, aspect care ne ajută și privitor la încadrarea exactă a renovării din punct de vedere temporal. Această renovare a avut loc la aproape 80 de ani de la renovarea anterioară din anul 1701, realizată de către Ștefan Apor. Cealaltă casetă conține un fragment din *Psalmul 84*. După această renovare, comunitatea reformată a început să prindă putere, iar în primul trimestru al secolului al XIX-lea, sub condiția construirii unei parohii într-un termen de șase ani, după realizarea condiției, s-a desprins de parohia de la Stremț, devenind independentă de aceasta și începând cu anul 1870, pe fondul înființării la Teiuș a unui nod de cale ferată, a continuat să crească din punct de vedere numeric, în această perioadă datându-se și ridicarea coifului turnului, tribuna vestică și orga.⁵⁰ Această perioadă și următoarele decenii constituie o perioadă de dezvoltare, mai ales datorită căii ferate, numărul enoriașilor reformați ridicându-se la 1000, ca apoi după Al Doilea Război Mondial să scadă drastic la 350.⁵¹

Precum în cazul multor biserici și în cazul acestei biserici, regăsim elemente specifice și altor biserici, cum ar fi unele motive de pictură, doar parțial vizibile, care prezintă asemănări cu elementele decorative din unele biserici de pe teritoriile locuite odinioară de către sași. Nu este de mirare, deoarece în localități din apropiere (de exemplu, Aiud, Cricău) au existat comunități săsești înstărite. Ne referim la friza de ornamentică vegetală, care există pe fiecare perete al bisericii, dar este vizibilă doar pe cel estic și pe o parte a celui nordic, minuțios realizată în variantă policromă.⁵² Sub friză, pe peretele estic, se regăsește un fragment din *Psalmul 92*, în blazon heraldic alături de anul 1777 și două crengi de laur care, însă, din cauza repictării, este greu de descifrat.⁵³ O inscripție nou descoperită în spatele orgii cu ocazia cercetărilor stratigrafice, conține numele Meneges, nume extrem de rar în Transilvania care, foarte probabil, este numele meșterului Péter Meneges, executantul frizei și al

⁴⁹ Weisz Attila, *Studiu de istoria artei privind Biserica Reformată de la Teiuș (jud. Alba)*, p. 22.

⁵⁰ Darvas Lóránt, *Raport preliminar de cercetare arheologică, Teiuș-Biserica Reformată*.

⁵¹ Kund Botond Gudor, *Az eltűnt Gyulafehérvári Egyházmegye és egyházi közösségei*, p. 332.

⁵² Weisz Attila, *Studiu de istoria artei privind Biserica Reformată de la Teiuș (jud. Alba)*, pp. 22-23.

⁵³ *Ibidem*, p. 5.

tavanului casetat, nume care apare și pe tribuna estică a Bisericii Reformate din Lopadea Veche, tot din județul Alba, care datează din anul 1760.⁵⁴

Dacă urcăm în turn, acolo putem vedea mecanismul orologiului care din păcate nu funcționează. Însă și acesta ne oferă câteva detalii privitoare la realizarea sa: MÜLLER JÁNOS ÓRAGYÁRA BUDAPESTEN (Fabrica de orologii al lui János Müller în Budapesta). Cam acestea sunt datele de care putem lua cunoștință, în mod direct, privitoare la orologiu. Unele dintre persoanele în vârstă își mai aduc aminte de perioada în care a fost reparat chiar și cu ajutorul consiliului local, fiind considerat un element reprezentativ al orașului. Turnul oferă adăpost pentru trei clopote care, la rândul lor, ne pun la dispoziție anumite informații. Unul a fost turnat în perioada slujirii preotului protopop Ferenc Nagy, unul în timpul preotului Domokos Gruzda, tatăl preotului János Gruzda, care a fost și un celebru pictor al zonei, făcând parte din mișcarea culturală Colonia artistică de la Diód (Stremț),⁵⁵ iar cel mai mic dintre ele a fost adus din Stremț.

Coborând din turn, din partea de jos a acestuia putem intra în nava care este în legătură structurală cu turnul, conexiune ocazională de construirea turnului. Precum am menționat deja și din interior este vizibil că biserica a avut cândva și două nave laterale, înzidirea arcadelor realizându-se din materialul rezultat de la demolarea navelor laterale, aspect dedus din existența unor piese sculptate în umplutura arcadelor.⁵⁶ Dacă ne coborâm privirea putem vedea pavajul care este realizat din lespezi de piatră neuniforme, existența acestora în biserică fiind relativ nouă.

Din interior, este vizibil, în toată frumusețea, corul medieval, cu unele dintre elementele extrem de valoroase, ca de exemplu fereastra circulară, arcul de triumf, bolta corului, împreună cu cheia de boltă, ancadramentul intrării sacristiei etc. Sacristia de odinioară nu mai există, însă la sfârșitul secolului al XIX-lea, cu ocazia vizitei la Teiuș, istoricul Balázs Orbán încă a văzut-o, surprinzând chiar momentul demolării acesteia.⁵⁷

Chiar dacă nu am detaliat aspectele tehnice și artistice privitoare la diferitele elemente ale bisericii, aceste aspecte sunt reale surse pentru cunoașterea tehnicilor de construire și reparații din secolele trecute, ajutându-ne să avem o imagine cât mai clară asupra modalităților de execuție și evident la materialele care se foloseau, aceste detalii constituind puncte de plecare în determinarea aspectelor economice, sociale, politice și chiar ecleziastice. Dacă ascultăm și privim cu atenție putem identifica și alte elemente ale istoriei „povestite” de acest monument istoric. Într-o lume în care toți aleargă este

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Pentru detalii, a se vedea: www.arhivaromaneasca.wordpress.com, consultat online la data de 05.11.2021, ora 12:00.

⁵⁶ Darvas Lóránt, *Raport preliminar de cercetare arheologică, Teiuș-Biserica Reformată*.

⁵⁷ *Ibidem*.

benefic să ne oprim și să ascultăm la ceea ce „*ne spun*” pietrele. Fără a intra în detalii, deoarece aspectele acestea le abordăm într-un alt studiu, menționăm succint că acestea ne ajută să ne cunoaștem istoria, să ne conectăm cu trecutul, să ne dăm seama de unde venim, și chiar încotro trebuie să o luăm. Uneori aceste ziduri, aceste pietre nu constituie doar un adăpost fizic, o sursă de cunoaștere, ci constituie și un adăpost psihic, un loc unde, pe lângă conectarea cu divinitatea, ne putem opri, ne putem liniști, sau chiar ne putem aduna alături de cei care apreciază valoarea acestor pietre și istoria pe care ne-o revelează, sau alături de cei care ne sunt din anumite puncte de vedere apropiați.

Historical Importance of the Cultural Heritage Monuments of Teiuș in Alba County: the Reformed Church

(Abstract)

The present research aims to reveal some of the fragments of history that we can learn about directly or indirectly through the stones of the Reformed Church of Teiuș. It's a history of about 800 years. The history „*narrated*” by ecclesiastical monuments consists not only of information of a religious nature, but also of information of a social, architectural, economic, political nature. This information is sometimes explicit, and is presented to us directly, in other cases it can only be deduced or reconstructed. Sometimes these walls, these stones are not only a physical shelter, but, in addition to connecting with divinity, also a psychological shelter, a fountain of knowledge.

Keywords: history, Teiuș, ecclesiastical, romanesque, gothic.

ANEXE FOTOGRAFICE



Figura 1: Biserica Reformată din Teiuș; fațada nordică a navei și a turnului
Figura 2: Două arcade văzute din exterior



Figura 3: Fereastra circulară romanică din partea de Est
(Sursă: Documentația foto din proiectul de restaurare)

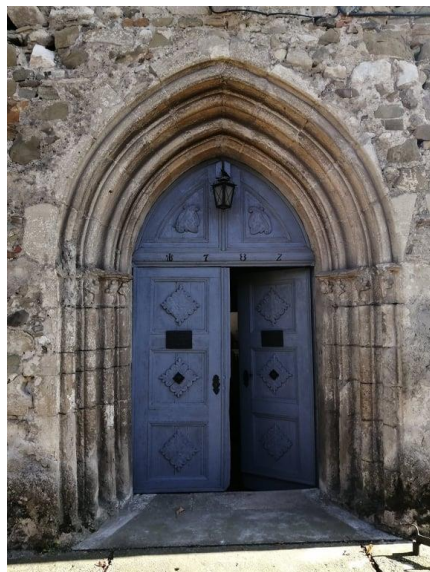


Figura 4: Capela de tip rotonda descoperită în partea de Sud a bisericii
Figura 5: Portalul din partea de Vest a Bisericii Reformate



Figura 6: Tavanul casetat al Bisericii Reformate
Figura 7: Caseta care conține informații privitoare la restaurarea din 1777
(Sursă: Documentația foto din proiectul de restaurare)



Figura 8: Inscripția din anul 1777 și friza pictată
Figura 9: Inscripția recent descoperită menționând numele Meneges
(Sursă: Documentația foto din proiectul de restaurare)

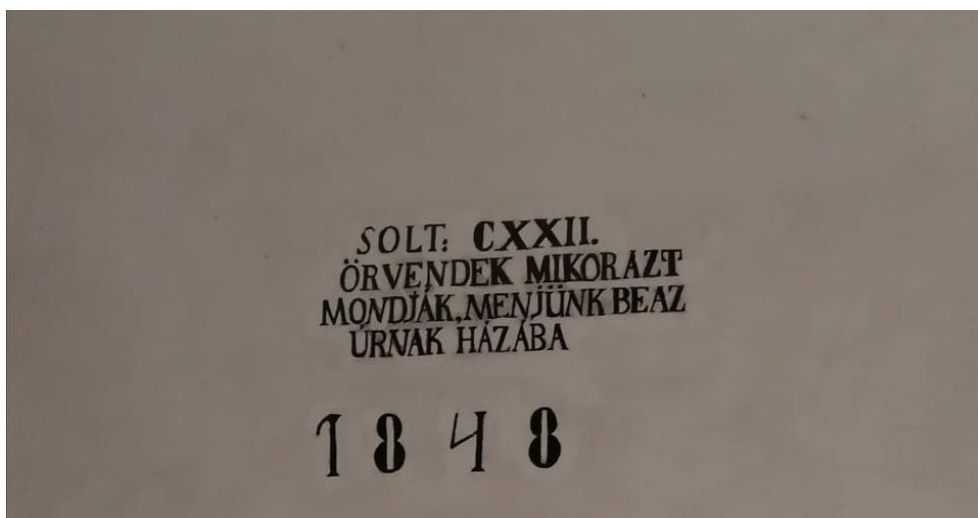


Figura 10: Inscripția din partea inferioară a turnului privind renovarea din 1848, alături de un fragment din *Psalmul 122*



Figura 11: Menționarea renovării din 1969, lângă amvon
Figura 12: Fereastra circulară văzută din cor

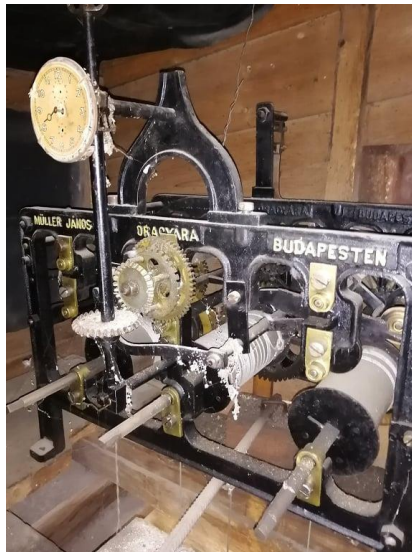


Figura 13: Mecanismul orologiului din turnul bisericii

Recenzii și note de lectură

Gheorghe Pleș, Veronica Micle, de la mit spre adevăr, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2020, 320 p.:

Mărturisesc dintru început că aceste rânduri sunt împlinirea unei datorii de conștiință față de memoria profesorului năsăudean Gheorghe Pleș, autorul volumului, plecat fulgerător dintre noi în primăvara acestui an (14 aprilie 2021), răpus și el de perfidul coronavirus care a bulversat lumea de un an și jumătate. O datorie de conștiință față de un neobosit dascăl de matematică cu o activitate didactică prodigioasă, care s-a dedicat, cu precădere după pensionare (2011), unei munci de cercetare minuțioasă a istoriei învățământului năsăudean, scoțând la lumină istoria școlilor năsăudene în trei volume: *Școlile Năsăudului (1635-2015)*, volumele I-III, Cluj-Napoca, 2016-2018, 1500 p., lucrare premiată de Academia Română, în anul 2019, cu Premiul „Constantin Rădulescu-Motru”.

Născut pe 16 octombrie 1946 în orașul Năsăud din județul Bistrița-Năsăud, Gheorghe Pleș a studiat la Școala Medie Numărul 1 „George Coșbuc” (azi Colegiul Național „George Coșbuc”) din Năsăud, apoi la Facultatea de Matematică-Mecanică a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj (1964-1969). În 2004 și-a susținut doctoratul în Științele Educației, sub coordonarea domnului profesor universitar doctor Miron Ionescu, la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, cu teza: „Modernizarea curriculum-ului matematic pentru profilul liceal umanist și colegiul de institutori”. A activat ca profesor de matematică la Colegiul Național „George Coșbuc” din Năsăud (1969-2011) și la diverse licee din Regatul Maroc (1976-1980) și din Franța (1992-1993). Matematician prin profesie, pedagog prin vocație și istoric din pasiune, Gheorghe Pleș a adus contribuții importante la istoria zonei Năsăudului și la trecutul școlilor năsăudene, semnând ca autor și coautor 7 cărți și peste 50 de studii și articole, publicate în periodice de specialitate și în reviste de popularizare.

Ultima apariție editorială, pe care din nefericire nu a mai reușit să o vadă lansată decât în mediul online, este rodul unei munci de documentare de mai mulți ani și se plasează la interferența istoriei cu literatura, a îngemănării istoriografiei cu creația literară. Autorul a procedat extrem de onest și transparent, separând cele două dimensiuni ale cărții în părți structurale bine delimitate. Discursul istoric și compunerea literară sunt clar divizate din punct de vedere al alcătuirii cărții, cel dintâi, istoriografic, fiind reflectat în prima și a doua parte a volumului, iar cel secund, prozaic, în partea a treia, intitulată „Roata nenorocului-Ana Veronica (proză scurtă)” (pp. 251-316), plasată în cuprins ca un fel de anexă literară la cercetarea istorică propriu-zisă. Totodată, trebuie subliniat că autorul nu și-a propus realizarea unei critici literare a operei poetice a Veronicăi Micle, ci s-a concentrat asupra biografiei acesteia, chestiune evidențiată și de prefațatorul volumului, scriitorul bistrițean Zorin Diaconescu,

a cărui predoslovie a fost intitulată sugestiv: „Veronica Micle între realitate și ficțiune. Arheologie literară-recursul la documente” (pp. 5-6), apreciind lucrarea lui Gheorghe Pleș drept „*un act de justiție*” față de Veronica Micle, o remarcabilă femeie care a fost de prea multe ori judecată numai prin prisma relației ei cu Mihai Eminescu.

În cuvântul său către cititor, autorul atrage atenția, cu claritate, asupra resorturilor demersului și a obiectivelor sale, punctând de la bun început dorința sa de a dezavua miturile și „*gravele neadevăruri*” care au circulat de-a lungul vremii și „*continuu să fie vehiculate*” de unii contemporani. Gheorghe Pleș și-a asumat misiunea de a rupe negurile și a dezvălui adevărurile (p. 10) cu privire la parcursul biografic al poetei Veronica Micle, sarcină de care consider că s-a achitat cu brio în mod onest, logic și profesionist, atât pe baza literaturii de specialitate, istorică și literară, cât mai ales a unor surse inedite culese din presă, din arhivele naționale Bistrița-Năsăud și din arhivele Arhiepiscopiei Romano-Catolice de Alba-Iulia. Analiza sa matematică, logică și coerentă, țesută pe izvoare și beneficiind de o interpretare bine echilibrată, este reflectată cu precădere în partea I și cea mai amplă a cărții, „*Frumoasa, sfânta poezie*” (pp. 19-178), structurată pe 8 capitole, diverse subcapitole și subsubcapitole în care discută pe rând originile și componența familiei Veronicăi Micle, născută Câmpeanu în anul 1850 la Năsăud, copilăria și școlarizarea acesteia la Iași, căsătoria Veronicăi Câmpeanu cu profesorul universitar Ștefan Micle de la Iași, evenimentele marcante ale familiei Micle în perioada 1864-1889, relația Veronicăi Micle cu Mihai Eminescu și sfârșitul tragic al acesteia, capitol din urmă numit sugestiv „*Alunecarea spre neant (1882-1889)*”. În fiecare din aceste capitole, autorul nu se rezumă la restituirea traseului biografic al poetei, ci insistă în a aminti și amenda, cu subiect și predicat, erorile și mistificările pe care le-au avansat de-a lungul vremii diverși critici literari și biografi ai lui Mihai Eminescu și ai Veronicăi Micle. În discursul său narativ, bine articulat și convingător, autorul face recurs inclusiv la bogata corespondență Mihai Eminescu-Veronica Micle, în ediția Cristinei Zarifopol-Illias, precum și la poeziile celor doi, prin care reușește să surprindă sentimentele pe care cei doi le-au nutrit unul față de celălalt, dar și evoluția fluctuantă a relației lor între anii 1872/1874 și 1889. Textul este presărat cu multe tabele, cronologii și ilustrații (oameni și locuri), toate având menirea de a susține și explicita firul narativ și de a-l ajuta pe cititor să pătrundă mai bine în ungherele biografiei Veronicăi Micle, una din personalitățile ilustre ale Năsăudului, localitatea natală a autorului.

Conștient de faptul că această restituire biografică laborioasă a primei părți este mai greu digerabilă pentru publicul larg, pentru cititorul de rând năsăudean și nu numai, care dorește să cunoască viața poetei născute în Năsăud, profesorul Pleș a sintetizat în partea a doua a volumului, sub titlul „*Din pulberea iubirii*”, pe cuprinsul a treizeci de pagini (pp. 179-213), biografia

adevărată a Veronicăi Micle insistând asupra următoarelor 16 puncte: „Vatra părintească”; „Copilăria Veronicăi Câmpeanu”; „Eleva Ana-Veronica Câmpeanu”; „Mireasa Veronica Câmpeanu-Micle”; „Reîntoarcerea la Iași cu surprize și neplăceri”; „Studenta Veronica”; „Veronica Micle, mamă a două viitoare artiste”; „Integrarea în viața cetății”; „Veronica Micle la Văratec”; „Poeta Veronica”; „Relația literară a Veronicăi cu Eminescu”; „Corul Laudatio”; „Cvartetul de coarde grave, critice, severe”; „Perspectiva conjugală”; „Tardiva reconciliere” și „Una în suflet având”. Urmează un capitol dedicat unei retrospective despre cultivarea memoriei poetei la Năsăud (pp. 214-217), o postfață a autorului intitulată „Arc peste timp-gânduri despre Veronica Micle-omul” (pp. 218-227) și un cuvânt de încheiere dedicat mulțumirilor (pp. 228-229) pe care Gheorghe Pleș le adresează nominal mai multor academicieni, profesori, scriitori, cercetători, muzeografi, arhiviști, oameni de cultură și sponsori care l-au sprijinit „*într-o manieră sau alta*” în „*derularea și finalizarea acestui proiect*”. Partea de cercetare istorică se încheie cu un număr de patru anexe (pp. 230-245) și bibliografia utilizată (pp. 246-250).

Partea a treia, în care intră în scenă prozatorul Gheorghe Pleș, este afierosită familiei năsăudene a Veronicăi Câmpeanu, acțiunea derulându-se în târgul de provincie Năsăud, în jurul anilor revoluției pașoptiste, care au produs atât de multe schimbări în istoria urbei și a zonei.

Apărut la editura clujeană Napoca Star, sub auspiciile Centrului de Cercetări „Cultură și Civilizație Românească” Săliștea de Sus-Maramureș, patronat spiritual de Academia Română, volumul regretatului profesor Gheorghe Pleș oferă acum tuturor celor preocupați de istoria culturii române, de personalitatea lui Mihai Eminescu și de cea a Veronicăi Micle, posibilitatea accesării biografiei neromanțate și demitizate a muzei poetului nostru național, un personaj feminin cu o viață în mare măsură tragică, care merita această restituire monografică, prin care un alt năsăudean trecut de curând în lumea dreptilor o aduce mai aproape, circumscriind-o „*pământului de unde a plecat*”.

Dr. Mircea-Gheorghe ABRUDAN

Kurt Scharr, „Die Landschaft Bukowina”. Das Werden einer Region an der Peripherie 1774-1918, Wien/Köln/Weimar, Böhlau Verlag, 2010, 396 p.:

Spațiul geografic și istoric românesc s-a bucurat mereu de atenția unor cercetători (istorici, geografi, filologi, sociologi, politologi) proveniți din Europa Centrală și de Vest, precum și din spațiul Nord-Atlantic. Lucrările unora dintre ei au și fost traduse în limba română, bucurându-se de o largă receptivitate în mediul lingvistic românesc, autori precum Keith Hitchins,

Klaus Heitmann, Dennis Deletant, Cezare Alzati, Harald Heppner, Glenn E. Torrey și Jean-Noël Grandhomme, pentru a-i pomeni doar pe cei mai cunoscuți dintre contemporani, numărându-se între autorii ale căror cărți se regăsesc între cele mai bine vândute lucrări de profil din România postdecembristă.

Un nume mai puțin cunoscut, din rândul cercetătorilor mai tineri care și-au canalizat eforturile de studiu asupra istoriei și geografiei României, este cel al profesorului austriac Kurt Scharr. Născut în 1970, în landul austriac Salzburg, Scharr a studiat istoria, geografia și științele economice la Universitățile din Innsbruck, Cracovia și Tel Aviv. Ulterior, a activat ca asistent și cercetător la Universitatea din Innsbruck și la Academia de Științe a Austriei. Din 1 octombrie 2016 este profesor universitar la catedra de istorie a Austriei din cadrul Institutului de Istorie și Etnologie Europeană al Universității din Innsbruck, Austria. Am avut șansa să-l cunosc și să port discuții cu profesorul Kurt Scharr între anii 2006 și 2018 atât la Cluj-Napoca, unde a fost prezent de mai multe ori ca profesor invitat sau conferențiar la diverse simpozioane organizate de Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai”, de Biblioteca Austria sau de Centrul de Studii Transilvane al Academiei Române, cât și la Viena, pe holurile Bibliotecii Naționale a Austriei și a Arhivelor de Stat ale Austriei. Profesorul Kurt Scharr este autorul a două lucrări importante despre Bucovina (publicate în 2007, respectiv în 2010) și fondul religios bucovinean (2020), precum și a unei sinteze de istorie și geografie a României (*Rumänien: Geschichte und Geographie*), publicată împreună cu universitarul clujean Rudolf Gräf la cunoscuta editură Böhlau, în anul 2008. Netraduse încă în limba română, lucrările lui Kurt Scharr rămân quasi-necunoscute la noi, de aceea am considerat oportună prezentarea cărții sale despre Bucovina intitulată *Regiunea Bucovina. Devenirea unei regiuni de la periferie 1774-1918*, chiar și la un deceniu de la publicarea ei la prestigioasa editură Böhlau de la Viena/Köln/Weimar.

Lucrarea se situează la interferența istoriei cu geografia, a istoriografiei cu demografia istorică și cu geografia istorică și regională, denotând foarte bine dubla specializare a autorului. După cum o spune și titlul, autorul nu face o simplă istorie a Bucovinei în perioada stăpânirii austriece, ci este interesat de afirmarea acestui spațiu periferic moldav, apoi habsburgic, ca regiune sau peisaj regional european care a fost puternic amprentat de administrația Curții de la Viena. Punctele sau subiectele centrale pe care autorul le chestionează și dezvoltă în cuprinsul celor opt capitole sunt: 1) Relația dintre centru și periferie, regiune și spațiu regional-cultural („Zentrum-Peripherie-Region-Kulturlandschaft”, pp. 23-30); 2) Raportul dintre natură sau relieful natural și spațiul cultural („Natur-und Kulturraum der Bukowina im Überblick”, pp. 31-43); 3) Situația cercetării științifice referitoare la Bucovina („Stand der

Bukowinaforschung”, pp. 45-78), cu accente pe presă și internet, pe literatura de specialitate austriacă, românească, ucraineană și germană; 4) Nașterea regiunii Bucovina reflectată în hărțile istorice și rapoartele de călătorie („Die Landschaft Bukowina. Das Entstehen der Region im Bild historischer Karten und Reiseberichte”, pp. 79-119); 5) De la Moldova de Sus la Bucovina, trasarea unei granițe de stat („Von den Oberen Moldau zur Bukowina. Das Werden einer Staatsgrenze”, pp. 121-142); 6) Dezvoltarea administrației interne între persistență sau continuitate și progres („Innere Verwaltungsentwicklung zwischen Persistenz und Fortschritt”, pp. 143-178); 7) Fondarea economică a țării și statul teritorial modern („Ökonomische Landesrichtung und moderner Territorialstaat”, pp. 179-211), care discută pe larg politica de colonizare-în diferitele sale faze și pe diversele microregiuni bucovinene-patronată de Casa de Habsburg în noua provincie anexată din teritoriul țării Moldovei; 8) Chestiunea graniței și deșteptarea națională 1848-1947 („Grenzfrage und nationales Erwachen 1848-1947”, pp. 213-234), cu o mulțime de hărți color din întreaga perioadă amintită, dar de diferite proveniențe (austriece, românești, sovietice). Urmează o serie de considerații finale cu rol de concluzii („Zusammenfassende Betrachtungen”, pp. 235-247), care închid acolada ideatică și metodologică deschisă în introducere („Einleitung und Einordnung der Arbeit”, pp. 17-22).

O parte consistentă a cărții, judicios alcătuită, este dedicată anexelor („Anhang”, pp. 249-396), în număr de XII. Pentru istorici, demografi și cartografi, anexele cărții lui Kurt Scharr sunt deosebit de importante pentru că oferă descrieri schematice ale fondurilor arhivistice austriece (Viena), ucrainene (Cernăuți și Lwow) și românești (București și Suceava) referitoare la Bucovina, prezentarea unitară a fondurilor fiind extrem de relevantă pentru cei interesați de istoria Bucovinei. La fel de relevante și valoroase sunt anexa III (pp. 263-270), care repertorizează localitățile Bucovinei pe baza ridicării topografice austriece din 1780, cu indicarea statutului proprietarilor (laic sau ecleziastic), anexa IV (pp. 271-274), care conține situația localităților pe unitățile administrative românești cedate în iunie 1940 Uniunii Sovietice, și anexa V (pp. 275-300), reprezentând un tabel care ilustrează, în mod sugestiv, pe fiecare unitate administrativă și localitate bucovineană în parte, dezvoltarea demografică (număr de familii și persoane) a Bucovinei între anii 1774 și 1910, anul recensământului țarist, și respectiv anul ultimului recensământ civil al populației monarhiei austro-ungare. Urmează anexa VI, bibliografia, reproducând alfabetic literatura utilizată, extrem de bogată (pp. 301-358), anexa VII, evidența atlaselor și a lucrărilor cartografice (pp. 359-366), anexa VIII, prezentarea izvoarelor primare (pp. 367-368), anexa IX, despre tabelele care apar în carte (pp. 369), anexa X, lista abrevierilor (pp. 370-371), anexa XI,

indice de persoane (pp. 372-378) și anexa XII, indice geografic și sinoptic al localităților amintite în carte (pp. 379-396).

Cartea despre Bucovina a profesorului austriac Kurt Scharr oferă cititorului germanofon ocazia de a descoperi o regiune binecuvântată, cu o istorie complexă și zbuciumată mai ales în modernitate, după cum o sugerează de la bun început dedicând cartea familiei sale și deschizând-o cu poezia „La Bucovina” a lui Mihai Eminescu, restituită în limba română a poetului: „N-oi uita vreodată, dulce Bucovină,/ Geniu-ți romantic, munții în lumină,/ Văile în flori,/ Râuri resălțînde printre stînce nante,/ Apele lucinde-n dalbe diamante/ Peste cîmpii-n zori (...) Mîna doru-i tainic colo, înspre tine,/ Ochiul îmi scîlîpește, genele-mi sunt pline,/ Inima mi-e grea;/ Astfel, totdeauna cînd gîndesc la tine,/ Sufletul mi-apasă nouri de suspîne,/ Bucovina mea!” (pp. 9-10). Situată la periferia statului medieval Moldova, apoi la cea a Imperiului Habsburgic și Austro-Ungar, integrată în 1918 în România Mare, râvnită și sfâșiată, în cele din urmă, de tendințele imperialiste ale imperiului sovietic stalinist, lucrarea profesorului Kurt Scharr pune în scenă tocmai ascensiunea sau afirmarea acestei regiuni periferice la statutul de provincie cu o identitate istorică, geografică și culturală specifică, care așteaptă să fie (re)descoperită de cititorul contemporan, pe care autorul îl invită de fapt să devină măcar o dată în viață turist „peste munți cu codri, peste deal și vale”, pentru a putea rosti, plin de admirație și dor, împreună cu Mihai Eminescu: „Bucovina mea!”.

Dr. Mircea-Gheorghe ABRUDAN

Nicolae Dumbrăvescu, Maria Orza, Ioana (Orza) Trifoi, *Eroina de la Jiu-Ecaterina Teodoroiu în amintirea contemporanilor și posterității*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2020, 224 p.:

Ecaterina Teodoroiu, una dintre cele mai importante personalități feminine ale Primului Război Mondial, a reintrat în ultimii ani în atenția istoricilor și cercetătorilor. Cea mai recentă carte despre „Eroina de la Jiu”, așa cum a fost reținută de memoria colectivă, publicată la Editura Argonaut din Cluj-Napoca, pe care ne propunem să o recenzăm se intitulează *Eroina de la Jiu-Ecaterina Teodoroiu în amintirea contemporanilor și posterității*.

Cartea debutează cu o frumoasă prefață scrisă de domnișoara doctor în istorie Diana-Maria Dăian, în care laudă inițiativa celor trei istorici de a valorifica izvoarele narrative privitoare la viața și activitatea eroinei de la Jiu și Mărășești. Urmează apoi, un argument în care istoricii: Nicolae Dumbrăvescu, Maria Orza, Ioana (Orza) Trifoi prezintă motivația unui astfel de demers editorial, precum și o serie de aspecte metodologice ce au stat la baza realizării acestei cărți.

În primul capitol, intitulat „Ecaterina Teodoroiu medalion biografic”, cei trei istorici au creionat un consistent medalion biografic al Ecaterinei Teodoroiu, oferindu-ne amănunte importante despre adevăratul său nume și despre familia sa, despre anii copilăriei și formarea școlară de la Vădeni, Târgu-Jiu și București și despre anii războiului în care a luptat cu mult curaj și vitejie. În capitolul următor, „Eroina de la Jiu-Ecaterina Teodoroiu în amintirea contemporanilor și posterității”, Nicolae Dumbrăvescu, Maria Orza și Ioana (Orza) Trifoi au analizat și valorificat 30 de izvoare narrative în care sunt surprinse cele mai importante evenimente din viața Ecaterinei Teodoroiu precum: anii copilăriei petrecuți la Vădeni, perioada școlară petrecută la Târgu-Jiu, activitatea desfășurată ca soră medicală la Spitalul din Târgu-Jiu, participarea la bătălia de la Podul Jiului, perioada de convalescență petrecută în spitalul din Iași, vizita făcută la Școala Militară din Iași, pregătirea militară a soldaților din regimentul său, dar și o serie de manifestări care au avut loc în perioada interbelică pentru ai cinsti memoria eroinei.

În continuarea acestor informații sunt așezate o serie de scrieri cu caracter memorialistic elaborate de: P. Gascescu, Ion Manoliu, Constantin Popescu, N. Kirițescu, Henri Mathias Berthelot, Maria Gavrilescu, Atenia Călugăreanu, Alex Ioniță, Petre I. Vasilescu, Pr. D. Bromușescu, Valeriu Crișan, E. Sp. Eugen Jebleanu, Petronius, Nicu Brăiloiu, Nicolae Adria, Pr. D. Lungulescu, Nicolae Popescu, Mircea Dem Rădulescu, P. Dulfu, dar și mai multe scrieri anonime care fascinează atât prin informațiile istorice oferite, cât și prin scriitura plăcută și accesibilă oricărui cititor.

Lucrarea *Eroina de la Jiu-Ecaterina Teodoroiu în amintirea contemporanilor și posterității*, beneficiază de un rezumat tradus în limbile engleză și franceză, ceea ce o face accesibilă și mediilor istoriografice de peste hotare. De asemenea, cartea mai beneficiază și de o complexă bibliografie, precum și de o anexă fotografică ce surprinde elemente importante din viața și activitatea Ecaterinei Teodoroiu. Lucrarea este încheiată de indicii de nume și de localități ce au menirea să ghideze un cititor grăbit care dorește să afle informații despre un anumit personaj sau despre o anumită localitate prin care Ecaterina Teodoroiu a trecut de-a lungul vieții sale.

În încheiere, am dori să subliniem faptul că lucrarea *Eroina de la Jiu-Ecaterina Teodoroiu în amintirea contemporanilor și posterității*, publicată de Nicolae Dumbrăvescu, Maria Orza, Ioana (Orza) Trifoi este un important izvor pentru cunoașterea vieții și activității Ecaterinei Teodoroiu și o recomandăm spre a fi citită atât de istorici, cât și de cei pasionați de istorie întrucât ea are o scriitură plăcută și poate fi citită cu multă ușurință, chiar și de publicul larg.

Gheorghe DUMBRĂVESCU

Constantin Ionescu, *Prizonier în Germania: însemnările unui căpitan de artilerie: 1916-1917*, ediție îngrijită de Adrian-Silvan Ionescu, București, Editura Humanitas, 2021, 156 p.:

În perioada 2014-2018, când s-a comemorat centenarul Primului Război Mondial, istoricii români și străini au scos la lumină o serie de izvoare narative, memorii, jurnale, care surprind viața soldaților în diferite ipostaze. Acest amplu proces de identificare, editare, reeditare, analizare și valorificare istorică a izvoarelor narative privitoare la Marele Război nu s-a încheiat odată cu finalizarea evenimentelor dedicate centenarului, ci ele continuă și azi, dovadă fiind izvoarele memorialistice publicate în ultimii ani, de diverse edituri. În această categorie se înscrie și lucrarea lui Constantin Ionescu, *Prizonier în Germania: însemnările unui căpitan de artilerie: 1916-1917*, editată de nepotul său, Adrian-Silvan Ionescu, apărută în acest an la prestigioasa editură Humanitas.

Lucrarea lui Constantin Ionescu, *Prizonier în Germania: însemnările unui căpitan de artilerie: 1916-1917*, este deschisă de o „Prefață” scrisă de editorul Adrian-Silvan Ionescu, în care, pentru început, ne prezintă, prin inima unui copil, impresiile sale despre bunicul său și apoi, o biografie completă a acestuia. Un loc aparte în această prefață îl ocupă prezentarea și analizarea memoriilor lui Constantin Ionescu referitoare la viața din lagăr, dar surprinde și crâmpie din viața prizonierilor români din lagărele germane, prin analizarea comparativă a memoriilor bunicului său cu alte memorii, ale altor prizonieri români aflați în același prizonierat. Lucrarea este continuată de o „Notă asupra ediției”, în care editorul descrie carnetelul de amintiri al bunicului său și face o serie de precizări de ordin metodologic.

Memoriile propriu-zise ale lui Constantin Ionescu debutează cu capitolul „Lagărul de la Dänholm”, în care prezintă poziția geografică a lagărului, numărul prizonierilor (aproximativ 1000), naționalitățile acestora (francezi, englezi, ruși, români, belgieni), activitățile pe care aceștia le desfășurau în lagăr (cântatul la vioară, sculptatul în lemn, tenisul, fotbalul, pescuitul, jocul de cărți și biliard), precum și motivul care l-a determinat să aștearnă pe hârtie amintirile sale de când s-a născut și până în perioada prizonieratului pe care îl trăia. În capitolul următor, intitulat sugestiv „Copilăria și tinerețea”, Constantin Ionescu descrie mediul de la Cârna în care a crescut, școlile pe care le-a urmat până a devenit avocat la Craiova, perioada de început în ale avocației, perioada în care a ocupat funcția de procuror la Tribunalul Dolj, revenirea la avocație după anul 1907, căsătoria cu Zaha și apariția primei fiice, Lila. În capitolul „Războiul din Bulgaria și epidemia de holeră”, ne prezintă ofensiva armatelor române în Bulgaria, care nu a fost dificilă din punct de vedere militar, ci mai degrabă din cauza epidemiei de holeră, care făcea ravagii în Peninsula Balcanică, precum și revenirea acasă și reîntâlnirea cu

ființele dragi din viața sa: soția Zaha și fiica Lila. În capitolul „Viața de familie în vremuri de liniște”, memorialistul descrie clipele fericite petrecute în sânul familiei, în intervalul cuprins între septembrie 1913 și iulie 1916, când s-a bucurat de frumoasa creștere a fiicei Lila, de construcția noii case și de venirea pe lume a celei de-a doua fiice, Nica. În continuare, în capitolul „Mobilizarea: 1916”, ne descrie momentul despărțirii de familie, primele zile ale campaniei militare și acomodarea la dormitul în cort. În capitolul „14 august 1916”, Constantin Ionescu ne descrie o ultimă întâlnire pe care a avut-o cu familia, la Bârza, iar mai apoi, ne prezintă pregătirile intense de război, de pe linia Dunării. În cel de al șaptelea capitol, „În război: pe Dunăre”, memorialistul ne descrie primele contacte cu frontul și modul norocos în care a reușit să se salveze, după primul atac al bulgarilor asupra orașului Bechet (26 august 1916). Capitolul „În război: pe Jiu”, ne descrie operațiunile militare derulate în apropiere de Bumbesti Jiu și apoi, cele din împrejurimile orașului Târgu-Jiu, precum și retragerea dezorganizată a armatei române spre Filiași. În capitolul următor, intitulat „În război: retragerea”, memorialistul prezintă cu lux de amănunte retragerea armatei române de la Craiova, până în satul Cioranii de Sus, unde a fost luat prizonier. Tot în acest capitol, acesta surprinde și clipele de groază prin care a trecut populația civilă, care își părăsea locuințele și fugea, dezorganizată, cât mai departe de linia frontului. Capitolul „Prizonier: începe calvarul” ne prezintă primele clipe de prizonierat, drumurile istovitoare pe care le-a făcut de la Cioranii de Sus, până la Ploiești, și mai apoi la Târgoviște, dar și condițiile inumane în care trăiau prizonierii. În capitolul „Prizonier: la Slatina”, memorialistul ne descrie perioada de prizonierat petrecută la Slatina, de unde a reușit să intre în contact cu familia care rămăsese în teritoriile ocupate de trupele germane și chiar să se întâlnească cu soția și sora sa. În capitolul următor, intitulat „Prizonier în Germania”, acesta descrie drumul lung și chinuitor parcurs cu trenul de la Slatina, până în Germania, precum și viața din lagăr, care era plină de lipsuri și de suferință, cauzată în special de dorul persoanelor dragi, soția și cele două fiice. Tot în acest capitol, memorialistul ne prezintă și întâlnirea avută cu colonelul Sturdza, care îi oferea șansa de a se reîntoarce în teritoriile ocupate de armatele germane. Capitolul „Poezii din lagăr” cuprinde mai multe scrieri în versuri, atât ale memorialistului Constantin Ionescu, cât și ale altor prizonieri români prezenți în lagărul din Germania. În penultimul capitol, „Drumul spre casă”, memorialistul descrie perioada petrecută în lagărul de la Krefeld, unde îl aștepta pe colonelul Sturdza, pentru a-l aduce în țară. În acest capitol, el evidențiază faptul că mâncarea puțină și de proastă calitate, precum și dorul față de cei lăsați acasă, l-au slăbit și a ajuns să cântărească doar 66 de kilograme. Capitolul este încheiat de o scurtă trecere în revistă a celor mai importante orașe prin care a trecut pe drumul spre casă, pe care l-a început la 1 noiembrie 1917. Memoriile căpitanului Constantin Ionescu

sunt încheiate de o listă de bunuri pe care acesta le-a cumpărat pe drumul de întoarcere spre casă.

Lucrarea *Prizonier în Germania: însemnările unui căpitan de artilerie 1916-1917* este încheiată de o interesantă anexă fotografică, care îl surprinde pe căpitanul Constantin Ionescu în diferite ipostaze ale vieții sale.

În concluzie, lucrarea *Prizonier în Germania: însemnările unui căpitan de artilerie 1916-1917* este un veritabil izvor pentru cunoașterea evenimentelor din perioada Primului Război Mondial. În încheiere, menționăm faptul că lucrarea *Prizonier în Germania: însemnările unui căpitan de artilerie 1916-1917*, apărută în condiții grafice extraordinare, la editura Humanitas, poate fi citită atât de istoricii avizați, cât și de pasionații de istorie.

Dr. Nicolae DUMBRĂVESCU

Mircea-Gheorghe Abrudan, *Lecturi din istoriografia bisericească. În memoria profesorului Nicolae Bocșan (1947-2016) și a părintelui academician Mircea Păcurariu (1932-2021)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2021, 396 p.:

Dascăli de renume ai învățământului universitar românesc și autori ai unor texte de referință, domnul profesor Nicolae Bocșan (1947-2016) și părintele academician Mircea Păcurariu (1932-2021) au beneficiat, după săvârșirea din această viață, de mai multe evocări, analize și prezentări cu caracter comemorativ. Între demersurile de acest fel, ce se cuvin menționate, se numără cu certitudine și volumul domnului cercetător doctor Mircea-Gheorghe Abrudan, de la Institutul „George Barițiu” al Academiei Române din Cluj-Napoca.

Apropiat al celor doi și discipol al dânsilor, domnia sa pornește în realizarea demersului anamnetic cu conștiința ucenicului care-și evocă cu emoție formatorii. Acest lucru este vizibil încă din debutul textului căci, în partea introductivă, ține să vorbească despre calitatea, deopotrivă academică și umană a domnului profesor Nicolae Bocșan: „[...] *Toți cei ce l-am cunoscut pe profesorul Nicolae Bocșan, fie că l-am auzit de la catedră, fie că am participat la conferințe moderate de dânsul sau am avut privilegiul să ne îndrume lucrările de licență, masterat și doctorat, de diplomă sau de grad, ne aducem foarte bine aminte că întotdeauna a avut pentru fiecare o sugestie bibliografică, un sfat colegial, un răspuns la o dilemă, un îndemn pertinent menit să ne ajute în configurarea, alcătuirea și finalizarea cercetărilor științifice pe care le derulam*” (pp. 13-14).

Motivația personală este, de asemenea, cea care definește evocarea părintelui academician Mircea Păcurariu, unul dintre cei mai harnici profesori de istorie bisericească din spațiul românesc (dacă nu chiar cel mai harnic). De

aceea, autorul ține să sublinieze și acest aspect în partea introductivă a lucrării: „[...] Consider că în acest fel îmi manifest recunoștința pentru aprecierile pe care le-a emis pe marginea realizărilor mele istoriografice bisericești, recomandându-mi cartea „Ortodoxie și Luteranism în Transilvania” pentru premiul Dumitru Stăniloae al Academiei Române, și îmi arăt, totodată, gratitudinea pentru generozitatea cu care mi-a oferit una din ultimele sale publicații antume, „Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș”, pe care a scris următoarea dedicație olografă: «Domnului Mircea Gheorghe Abrudan, cu speranța că această lucrare îi va fi de folos, Sibiu, 21 octombrie 2018. Pr. M. Păcurariu»” (pp. 15-16).

Volumul se constituie într-o valoroasă antologie de recenzii, note și analize critice ale unor lucrări importante din peisajul istoriografic și cel teologic contemporan, toate citite cu acribia cercetătorului și supuse unei lecturi critice de către distinsul istoric clujean. Restituiri documentare precum cele care au privit activitatea Sfântului Ierarh Andrei Șaguna, istoria Ortodoxiei românești din arealul transilvan, relațiile interconfesionale de pe aceste meleaguri și dinamica lor, istoria Bisericii Ortodoxe din Europa Central-Orientală, de Est și Sud-Est în secolele XVI-XIX, dar și alte chestiuni similare, toate fac obiectul capitolelor amplului demers editorial. Nici istoria bisericească a Banatului, cea a Dobrogei, rolul jucat de Biserica Ortodoxă în istoria României moderne și contemporane, sau istoria învățământului românesc, nu se constituie în subiecte care sunt ocolite de către cercetătorul clujean. Astfel, el oferă o amplă și bine documentată prezentare a monografiei dedicate de către părintele profesor Daniel Aron Alic episcopatului lui Miron Cristea la Caransebeș (pp. 170-175), vorbește despre discursul identitar românesc din perioada interbelică (pp. 188-194), despre clericii ortodocși români participanți la evenimentele de la Alba-Iulia din 1 Decembrie 1918 (pp. 182-187), Episcopia Ortodoxă Română din America și rolul ei (pp. 195-201), viața religioasă din Nordul Dobrogei între anii 1878-1918 (pp. 202-209) și învățământul teologic sibian între 1786 și 2016 (pp. 215-224). Volumul acoperă astfel un vast areal tematic și cultural, aduce în atenție subiecte de actualitate și în același timp, recomandă spre lectură contribuții valoroase, direcționând un eventual cititor curios înspre texte care chiar merită citite. Atunci când își definește activitatea, Mircea-Gheorghe Abrudan ține să arate că: „[...] Am strâns în acest volum 68 de recenzii și note de lectură despre cărți de istorie ecleziastică, teologie patristică, biblică, ecumenică, istorie a teologiei și compendii istorico-teologice, publicate între anii 2011 și 2021 în reviste de specialitate, în anuare de istorie, în periodice de cultură și spiritualitate din România. Sunt cărți care mi-au deschis orizonturi noi în istoria și istoriografia bisericească, culturală, națională și europeană, publicate în țară și în străinătate în limbile română, germană și engleză. Unele le-am primit la momentul apariției lor din partea autorilor și am simțit că este o datorie profesională și de conștiință să le citesc cu creionul în mână și să scriu despre ele pentru a le face cunoscute unui public cititor cât mai

larg. *Între cărțile recenzate, cinci provin din pana profesorului Nicolae Bocșan și zece din cea a părintelui Mircea Păcurariu, ceea ce arată că amândoi s-au afirmat ca autori prolifici pe terenul istoriografiei ecleziastice românești, a cărei evoluție au marcat-o în mod clar și decisiv. Și prin aceste opuri cei doi și-au înscris numele pentru totdeauna în istoria istoriografiei și a culturii române în general”* (p. 17).

Rod al unui amplu demers de documentare și deopotrivă al unei nobile dorințe, aceea de a evoca două personalități de prim rang ale culturii române, volumul intitulat: *Lecturi din istoriografia bisericească. În memoria profesorului Nicolae Bocșan (1947-2016) și a părintelui academician Mircea Păcurariu (1932-2021)*, publicat în vara anului 2021, în ediție clasică și sub formă de E-Book, de către domnul doctor Mircea-Gheorghe Abrudan la editura universității clujene, se constituie așadar, după cum am încercat să arătăm și noi, într-o valoroasă contribuție istoriografică și teologică deopotrivă. Instrument util atât pentru cercetătorul specializat, cât și pentru cel mânat doar de curiozitatea de a afla mai multe cu privire la istoria românească și europeană din ultimele secole, el nu trebuie să lipsească din biblioteca oricărui cercetător care se respectă. Ba mai mult, se cere, lecturat, adnotat, analizat și recitit, spre a pătrunde întru totul în profunzimea celor prezentate.

Dr. Iuliu-Marius MORARIU

Ioan Sicoe, *Povești și întâmplări de la Valea Verde, Deva, Editura Karina, 2021, 269 p.:*

Ceea ce nu au reușit comuniștii să facă, au reușit cu vârf și îndesat capitaliștii din zilele noastre derizorii: distrugerea satului românesc și a țărănimii. În ultimii ani, satele din Munții Apuseni au devenit din ce în ce mai nepopulate, tot elementul vital, reprezentat de tineri, fiind nevoit să ia calea orașelor și a străinătății. Cei care au mai rămas au fost bătrânii, de cele mai multe ori fără venituri, ori cu o brumă de pensie, care au supraviețuit în afara sistemului economic național, printr-o organizare complet autarhică. În aceste condiții, prin dispariția ultimilor reprezentanți ai marii civilizații țărănești, întregi sate și cătune au devenit nelocuite, ferigile, spinii, jnepenii și, în cele din urmă, pădurea, ocupând tot ceea ce acum câteva decenii au fost gospodării prospere, fânețe exploatate până la ultimul fir de iarbă ori terenuri arate până pe cele mai bolovănoase locuri. În acest peisaj de reîntoarcere la Evul Mediu, în care pădurea și-a reintrat în drepturi, astupând nu doar satele locuite cândva, ci și istoriile trăite, cartea lui Ioan Sicoe, *Povești și întâmplări de la Valea Verde*, devine o mărturie de neprețuit.

Este greu de încadrat cartea lui Ioan Sicoe într-un gen anume. Ea este, în același timp, o carte de etnografie, o carte de memorii, o carte de istorie, o

carte de geografie, dar și o carte de atitudine civică. Totodată, este o carte de un optimism debordant, deoarece Ioan Sicoe se întoarce acum, în toamna vieții, în satul natal părăsit și îl reanimă, într-un mod miraculos, cu oameni veniți din toate colțurile țării și Europei, dar și o carte de un tragicism răvășitor, deoarece autorul încearcă cu disperare să adune, în ultimele clipe de viață ale fostului sat Valea Verde, din comuna Sohodol, județul Alba, secole de istorie și zeci de povești de viață.

Deși Ioan Sicoe nu și-a propus niciun moment să scrie o carte științifică despre satul de baștină, se degajă, din fiecare pagină, sentimentul că avem de-a face cu un adevărat om de cultură, care își cunoaște foarte bine subiectul, atât din punct de vedere geografic, cât și istoric sau etnografic. În acest sens, este descris cu precizie peisajul înconjurător, sunt invocate scrierile de referință despre istoria și identitatea moșilor, făcându-se totodată o analiză a arhitecturii țărănești, care este văzută nu doar cu ochii savantului, ci și cu cei ai țăranelui, care știe cum s-a construit în mod efectiv.

Puțini știu că, între anii 1945-1946, Nichifor Crainic a locuit la Grosuri, în Munții Apuseni, ca refugiat, sub un nume fals. Cu acest prilej, cărturarul român a lăsat posterității câteva pagini despre oamenii și frumusețile naturii din satele Grosuri și Valea Verde. În acest fel, Nichifor Crainic a notat, în cartea sa de memorii *Zile albe. Zile negre*, câteva trăsături ale ceea ce putem numi *genius loci*: „[...] În spate, spre Nord, dacă treci culmea apropiată, dai de o adâncătură corespunzătoare în sens invers cu a Crișului Alb. E Valea Verde. Din pricina culmii, n-o bate soarele ca pe platoul și genunea Blăjenilor. Vegetația e mult mai târzie. Ai parcă două anotimpuri sincronice, despărțite numai de o muchiie de stâncă. Dar dacă treci în Valea Verde, vei culege în luna septembrie vișine coapte din pomi, cum am cules și eu” (p. 86).

Cartea lui Ioan Sicoe este înțesată de tot felul de informații utile unei palete largi de cercetători. Spre amuzamentul cititorilor, dar și pentru folosul etnologilor și antropologilor, vom reda câteva rânduri despre fenomenul vrăjitoriei la moșii din secolul al XX-lea: „[...] Jos în vale, undeva deasupra drumului care lega satele Grosuri cu Sobodolul, trăia un personaj cu totul aparte față de restul gospodarilor din sat, care erau oameni cinstiți și cu frica lui Dumnezeu, văzându-și de treburile lor, un argument în plus fiind și faptul că la noi ușile caselor nu se încuiau niciodată [...] El nu prea se omora cu lucrările câmpului, pentru că își asigura în mare parte cele de trebuință, din această «meserie» [...] Menționez că totuși avea ceva calități ca vrăjitor, dar în mare parte îi păcălea pe bieții clienți [...] Evident că vrăjitorul le dădea diverse sfaturi și canoane clienților săi. Nevestelor care erau înșelate și nu mai trezeau interesul soților, le dădea drept canon să se așeze cu fundul gol pe câte un mușuroi de furnici, după care vor fi din nou iubite!” (pp. 53-54).

Ioan Sicoe este și un talentat memorialist. El a reușit să redea în paginile cărții sale poveștile de viață ale familiei, rudelor sau foștilor consăteni care, dacă nu ar fi fost fixate în scris, s-ar fi pierdut pentru totdeauna. Aceste amintiri sunt și un fel de rezistență în fața fatalității specificului național

românesc, caracterizat de o cultură orală care se pierde treptat-treptat, precum un ecou în munți. Încheiem aceste rânduri cu un pasaj memorialistic al domnului Ioan Sicoe, prin care se descrie, atât de sugestiv, modul cum moare o lume întregă, lumea țăranilor din Munții Apuseni: „[...] Mătușa Veta a fost legată trup și suflet de satul Valea Verde pe care nu l-a părăsit niciodată, cu toate că după ce a rămas singură, copiii săi (a avut patru băieți și 14 nepoți) au încercat, dar fără succes, să o ducă la ei. La un moment dat, când era bolnavă, băiatul său Gheorghe, care avea o situație de invidiat la Sibiu, cu case și curți mari, a convins-o să se mute la el, cel puțin până face un tratament. Era bucuros că mama sa va rămâne la el definitiv, dar surpriză, pur și simplu nu a vrut nici măcar să mănânce, deși îi pregătiseră toate mâncărurile care știau că îi plac ei. După câteva zile au fost nevoiți să plece cu ea la Valea Verde, acolo unde se simte, spunea ea, atât de bine. Când au ajuns către Munții Abrudului, i-a rugat să deschidă geamul de la mașină, să-i vină aerul curat și proaspăt al munților, care îi așa de plăcut. În perioada care a urmat, fiind perfect conștientă și fără să fie nevoită să stea la pat, băieții și nepoții ei au stat, prin rotație, cu ea până când și-a găsit eterna liniște” (pp. 168-169).

Dr. Valentin TRIFESCU

Narcis Dorin Ion, *Portretul unui aristocrat al spiritului. Convorbiri cu academicianul Dan Berindei*, București, Editura RAO, 2019, 320 p.:

Cu două zile înainte de Crăciun, pe 23 decembrie 2021, într-o mare discreție, a părăsit această lume academicianul Dan Berindei, considerat de ani buni în mod justificat „*patriarhul istoriografiei românești*”. Momentul a fost reflectat în presa noastră scrisă și audio-vizuală, precum și pe rețelele de socializare în mod diferit și inegal, unii jurnaliști și chiar colegi de breaslă considerând, din nefericire, că este o ocazie potrivită pentru a lovi într-un om care nu se mai poate apăra. Laitmotivul acestor atacuri, reproșuri și judecăți a fost un așa-zis compromis al savantului cu regimul comunist și „vina” de a-și fi „turnat” fiul la Securitate. Pentru unii dintre acești oameni de presă doar atât merită reținut din biografia unui om care a trăit 98 de ani, din care 44 s-au depănat în totalitarism, de la vârsta de 22 la 66 de ani, tocmai perioada cea mai frumoasă și fecundă din viața unui om, lăsând în urma sa o operă istoriografică impresionantă și o contribuție importantă la dezvoltarea Academiei Române, cel mai înalt for cultural și științific al țării, al cărei membru a devenit în anul 1991. Erijându-se în procurori și judecători, aceștia au uitat să pomenească momentele extrem de dificile prin care a trecut Dan Berindei și familia sa în anii comunismului, mai ales în „obsedantul deceniu”, când tatăl său a fost trimis la Canal șase luni, mama i-a fost închisă vreme de un an și jumătate, iar soția, Ioana Hudîță (1922-2008) a trecut și ea printr-un proces politic doar pentru că era fiica lui Ioan Hudîță (1896-1982), un membru de vază al Partidului Național Țărănesc, finalizat cu o condamnare,

din care a executat doi ani și opt luni, interval în care a dat naștere celui de-al doilea copil al familiei, fetița Ruxandra, la Jilava, aceasta fiind crescută apoi doar de tată până la eliberarea mamei, Dan Berindei însuși fiind dat afară din Institutul de Istorie (1952) și ajuns muncitor într-o cooperativă bucureșteană. A fost reîncadrat la institut în toamna anului 1955, pensionându-se în anul 1990. Pentru acești inchizitori, toate aceste momente de restriște din viața omului și istoricului Dan Berindei nu există sau pur și simplu nu contează pentru că nu le sprijină și nu le justifică invectivele și delapidările publice, ei preferând să rămână cantonați în clișeistica, dezinformările și caracterizările tendențioase, schițate cu malițiozitate de organele represive ale regimului de tristă amintire, uitând în același timp că autoritățile respective nu erau nici obiective, nici bine intenționate ci, dimpotrivă, scopul lor era de a compromite și de a discredita cât mai mult un om în ochii contemporanilor și ai posterității, țesând în jurul lui o plasă de intrigi, minciuni și invective, exploatând fără milă în acest proces orice slăbiciune omenească a celui în cauză, a familiei sale și a celor din jur. Or, o asemenea evaluare e profund nedreaptă și vădit neadevărată, împietând în cazul de față memoria și amintirea unui om care n-a fost membru al Partidului Comunist, n-a făcut rău celor din jur, dimpotrivă și-a ajutat și iertat colegii, dar mai ales a unui istoric onest, bun profesionist, de talie europeană, cu o operă prolifică, variată și neideologizată, adesea deschizătoare de drumuri noi în cercetarea științifică și, nu în ultimul rând, un devotat patriot, dedicat în totalitate bunului mers al istoriografiei române și al renumelui țării sale, pe care le-a slujit cu credincioșie vreme de șapte decenii, de care nu s-a dezis nici în cele mai dificile momente, nici nu a intenționat în vreo clipă să-și părăsească patria.

Un portret veritabil al omului, istoricului, profesorului, academicianului și patriotului român Dan Berindei ne oferă volumul realizat de istoricul contemporaneist Narcis Dorin Ion (n. 5 iunie 1974), conținând convorbirile înregistrate de autor cu academicianul Dan Berindei în lunile iunie-iulie 2014, februarie și iunie 2015, apărut inițial în anul 2016 la Editura Oscar Print din București. Cartea constituie o mărturie directă, nemijlocită și onestă despre viața și activitatea celui caracterizat de autor drept un veritabil „aristocrat al spiritului, descendent dintr-o stirpe boierească și intelectuală, care povestește, cu har și detașare, întâmplările unei vieți fascinante, deseori complicată de vremurile politice atât de schimbătoare în România anilor 1945-1989” (p. 17). Volumul se deschide cu două scurte evocări ale lui Dan Berindei, semnate de academicienii Ioan-Aurel Pop și Răzvan Theodorescu, care-l prezintă într-o triplă ipostază, cea de istoric, om și prieten. Din cele două portrete merită reținute următoarele fragmente extrem de sugestive despre istoricul, prietenul și patriotul român Dan Berindei: „Născut la 3 noiembrie 1923, în București, s-a afirmat, de mulți ani, drept o personalitate marcantă a scrisului nostru istoric, ajungând, mai ales în deceniile din urmă, să se confunde cu istoria însăși și, îndeobște, cu cea mai importantă instituție de

consacrare a valorilor culturale românești-Academia Română [...] Specializat în istoria modernă a României, a ajuns de-a lungul deceniilor să fie autorul, individual sau în colaborare, a circa 100 de volume și a aproape 700 de articole și studii apărute în prestigioase reviste științifice din țară și din străinătate, în care abordează aspecte referitoare la istoria politică și socială a secolului al XIX-lea, la istoria economică, istoria culturii, a jurnalismului, a orașului București, istoria diplomației și relațiile internaționale [...] A fost dăruit cu un temperament senin și echilibrat, dublat de un caracter puternic, ferm și iertător. L-am admirat ani la rând înconjurat de oameni și răspândind încredere, bunăvoință, modestie și bunătate între oameni. L-am surprins fiind judecat pe nedrept de oameni grăbiți, nonșalanți, geloși, aroganți sau răi, de oameni pe care nu-i ofensase în vreun fel sau cărora le făcuse chiar bine. L-am văzut întorcând celălalt obraz ca să primească lovitura, în loc să riposteze violent [...] Nu a fost un erou al rezistenței și nici un cavaler alb al binelui universal, dar a căutat în viață să facă bine” (pp. 7-11). Legându-i firul vieții încă din tinerețe, Răzvan Theodorescu scrie: „Am amintirea unui om deosebit de social, cu o casă extrem de deschisă [...] Era absolut fermecător din acest punct de vedere, ca amfitrion și ca sportiv. Dan avea o bibliotecă impresionantă și lucra tot timpul [...] Au venit transformările din 1990 și Dan, care arusesse numai piedici, fie din cauza originilor sale, fie din cauza faptului că, la un moment dat, cei doi copii ai săi au plecat în străinătate, a cunoscut un moment extrem de favorabil în cariera sa. Era un surâzător și un optimist. Știu însă foarte bine că el a avut momente foarte grele în anii regimului comunist. La un moment dat, era singurul om valid din familie care își creștea copiii, restul membrilor, feminini și masculini, fiind în închisoare [...] Ce pot să spun despre acest vechi prieten și coleg? Este un patriot fără retorică patriotardă. Este un patriot efectiv, care își iubește necondiționat țara și de multe ori patriotismul său a fost chiar prost interpretat de oameni care știu mai puține lucruri despre istorie. Este un european, un european fără ostentație. Am fost cu el de mai multe ori în străinătate și știu cât de bine se prezintă Dan Berindei în astfel de ocazii. Este un om al comunității internaționale” (pp. 13-14).

La rândul său, autorul precizează în introducere scopul întreprinderii sale editoriale: „am urmărit să redăm în această carte portretul intelectual al unui aristocrat aparte, care nu a făcut niciodată caz de originea sa nobilă, domnul Dan Berindei considerându-se mai mult descendentul unei dinastii de intelectuali (arhitecții Dumitru Berindei și Ion D. Berindei, cel din urmă cu o operă care a marcat evoluția arhitectonică a României începutului de veac XX). Cu toate acestea, pasiunea pentru genealogie a autorului și a eroului principal al cărții a condus la evocarea amplă și documentată a înaintașilor familiei Berindei, oameni politici, militari și arhitecți care au marcat istoria politică și culturală a României moderne și contemporane”. În alt registru, volumul „aduce o contribuție esențială privind istoriografia română în timpul celor două regimuri politice, comunist și democratic, care i-au marcat atât de profund evoluția” (pp. 17-18).

Discuția dintre cei doi debutează cu o incursiune genealogică în istoria familiei Berindei, a cărei descendență neîntreruptă coboară până în secolul al XVII-lea și se intersectează, la un moment dat, cu descendenții familiei

principelui martir Brâncoveanu, academicianul interviewat dovedind o reală apetență pentru această știință auxiliară a istoriei: genealogia. Urmează o serie de întrebări care îl determină pe Dan Berindei să-și depăneze amintirile din copilărie, adolescență și studenție, cu evocarea membrilor familiei, prietenilor și profesorilor care l-au marcat în perioada interbelică și în timpul studiilor universitare. Curiozitatea istoricului contemporaneist Narcis Dorin Ion a dus apoi discuția în zona istoriei politice, culturale, militare și a evenimentelor dramatice din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, a guvernării antonesciene, a abdicării regelui Mihai, percepută ca un șoc neașteptat (p. 107), a instalării și preluării puterii de către comuniști, urmată de greutățile venite asupra tinerei familii Berindei prin procesul soției Ioana, creșterea solitară a copiilor, închisorile părinților și oferirea unor detalii semnificative despre biografia și jurnalul extrem de amplu al socrului său, Ioan Hudiță, editat de academician în zece volume începând cu anul 1990. Aceste informații despre familie, relația cu copii, Mihnea și Ruxandra, jurnalul socrului Ioan Hudiță revin de mai multe ori pe parcursul dialogului, la fel cum revin amintirile și caracterizările creionate de academician unor mari figuri politice și oameni de stat care au marcat destinul României și a poporului român în secolul trecut: Ionel Brătianu, Iuliu Maniu, Dinu Brătianu, regele Mihai I, Gheorghe Gheorghiu-Dej, Nicolae Ceaușescu, Ion Iliescu, Traian Băsescu și Emil Constantinescu. La impulsurile repetate ale lui Narcis Dorin Ion, Dan Berindei descrie trăsăturile de caracter, personalitatea și emite o serie de aprecieri pe marginea operei reprezentanților de seamă ai istoriografiei române din secolul XX și începutul secolului XXI, începând de la Nicolae Iorga, Gheorghe Brătianu, Constantin C. Giurescu și Nicolae Bănescu, până la funestul Mihail Roller, Constantin Daicoviciu, David Prodan, Francisc Pall, P. P. Panaitescu, Andrei Oțetea, Emil Condurachi, Mihai Berza, Gheorghe Zane, Victor Chereșteșiu și Ștefan Pascu, oprindu-se, totodată, cu aceleași gânduri și observații asupra personalității și operei unor colegi de generație și a altor istorici din generațiile mai tinere, precum Ștefan Ștefănescu, Cornelia Bodea, Gheorghe Buzatu, Florin Constantiniu, Apostol Stan, Radu Constantinescu, Neagu Djuvara, Andrei Pipidi, Ștefan Gorovei, Lavinia Betea, Lucian Boia, despre care afirmă că a „*reușit să demonteze istoria noastră*”, încadrându-și „*opera în niște lungimi de undă care dau bine [...] care vedetizează selectiv și negativ anumite personalități ale istoriei noastre*” (pp. 283-284) și Ioan-Aurel Pop, pe care-l apreciază atât pentru profesionalism, cât și pentru apostolatul pe care-l desfășoară în societate (p. 248). Discuțiile referitoare la acești reprezentanți ai scrisului istoric românesc au determinat și o întrebare firească referitoare la „*ce ar trebui să îl caracterizeze pe istoricul de azi, oricare ar fi epoca pe care o studiază*”, răspunsul academicianului fiind unul cât se poate de limpede: „*detașarea, în primul rând. Detașarea de cotidian, de politic, de tot ceea ce l-ar putea deturna de la misiunea lui. Și în primul rând, trebuie să aibă conștiința misiunii lui, a apostolatului*” (p.

247). Pentru Dan Berindei scrierea istoriei este așadar nu numai o chestiune de știință și profesionalism, ci și de conștiință, de angajament societal și responsabilitate față de națiunea căreia îi aparține, profesorul deplângând tocmai lipsa acută a sentimentului identitar a noii generații de istorici, precum și disoluția fără precedent a conștiinței naționale și a apartenenței comune care periclitează, în viziunea sa, însăși statalitatea românească. În opinia sa, „istoricul trebuie să fie obiectiv dar, în același timp, fiecare istoric aparține unei entități. Istorical francez este al Franței, cel german al Germaniei, cel rus al Rusiei și tot așa. Fiecare este cu identitatea lui. În al doilea rând, istoricul trebuie să nu facă istorie pentru istorie, doar de dragul de a scrie cărți de istorie. Dacă mă uit înapoi la ce am scris, fiecare carte a mea se integrează unei necesități generale. Am tratat fie un moment dominant al istoriei noastre, fie o personalitate dominantă. Există, din nefericire, în istoriografie și tendința de senzational. Nu e bine așa [...] În plus, istoricul trebuie să fie un istoric patriot. Aceasta este o condiție sine qua non. Iar după aceea istoricul trebuie să facă totul, mai ales astăzi, pentru a se încadra fluxului istoriografic general: și tematic, și ca nivel, și ca informație” (pp. 305-306).

Convorbirile ating, în continuare, chestiuni și teme vaste și extrem de variate ce vizează atât istoria românilor, precum personalitatea și mișcarea lui Tudor Vladimirescu, pașoptismul, Unirea Principatelor, figurile lui Alexandru Ioan Cuza și Nicolae Bălcescu, modernizarea României, istoria monarhiei, edificarea și consolidarea statului național, perioada interbelică, epoca comunistă, tranziția postdecembristă, cât mai ales situația și activitatea din trecut și din prezent a institutelor de istorie ale Academiei Române, dezvoltarea școlilor istorice de la București, Cluj-Napoca și Iași în contemporaneitate, realizarea proiectului tratatului de istorie a românilor, apărut la inițiativa sa sub egida Academiei Române în zece volume și două ediții în ultimele două decenii, importanța editării documentelor istorice, statutul actual al disciplinei și orei de istorie în învățământul preuniversitar, tema doctoratului, funcționarea și rolul Academiei Române în societatea românească actuală, situația proprietăților acesteia în vremea noastră, accesarea în Academia Române, premiile academiei, situația satului românesc în prezent, valoarea patriei și a patriotismului astăzi, tema Basarabiei, chestiunea tezaurului de la Moscova și relațiile actuale ale României cu Rusia, politica și politicienii ultimilor trei decenii.

Trecând de la această discuție generală și de la considerațiile punctuale cu privire la istorici și la scrisul istoric, la implicarea în societate și la devotamentul față de patrie și de academie, Dan Berindei schițează, în cele din urmă, o evaluare de bilanț a propriei activități istoriografice, academice și de angajament în viața cetății, mărturisind următoarele: „Am considerat cercetarea istorică întotdeauna ca pe o activitate de reconstituire. Istoricalui îi revine misiunea să recreeze un climat, dar și o viață sau un ansamblu de vieți. În consecință, este bine ca fenomenele trecutului să le putem aborda din multe unghiuri de vedere [...] Am editat foarte multe documente, considerând că este în fapt cea mai de seamă activitate a unui istoric, ceea ce rămâne [...] Am căutat ca demersul meu științific să nu fie mărginit la cercul relativ strâmt

al specialiștilor. M-a preocupat în consecință popularizarea și am scris peste 1000 de articole cu tematică istorică în reviste de cultură și în ziare, considerând că este foarte importantă această transmitere către cititori, către oameni, a informației istorice. Din același considerent, am răspuns întotdeauna invitațiilor de a ține conferințe și expuneri sau interviuri la radio și apoi la posturile de televiziune. În realitate, am fost neconținut preocupat de interesele țării și națiunii mele, de a fi un slujitor al cetății. Am considerat Academia o a doua patrie și m-am străduit să contribui la mersul ei înainte și la afirmarea ei. Aș mai adăuga că am socotit istoria ca o parte a ființei mele și, totodată, ca un prețios instrument de cunoaștere. În același timp, m-am străduit să acționez și să scriu tot timpul în cunoștință de cauză. Am căutat mereu să înțeleg istoria. Comprehensiunea detașată de sentimente, fie ele de dragoste sau de ură, este esențială pentru o muncă onestă de istoric. Din fericire, am avut o fire care m-a ajutat, dacă vrei, o fire de împăciuitorist. Nu pot urî și am puterea de a înțelege pe celălalt, ceea ce cred că este o însușire foarte importantă pentru slujitorii muzei Clio! Ca patriot neclintit, m-a preocupat și mă preocupă imaginea noastră pentru ceilalți, dar nu o imagine forțată, contrafăcută, ci una adevărată [...] e vorba de imaginea țării și a națiunii, nu a unui regim, oricum trecător” (pp. 318-319).

În cele din urmă, trebuie precizat că Narcis Dorin Ion, prolific istoric al epocii române contemporane, actualmente director general al Muzeului Național Peleş din Sinaia, nu este la singura realizare editorială de acest tip, convorbiri cu o mare personalitate a istoriografiei românești contemporane, volumului de dialoguri cu Dan Berindei urmându-i altele două cu academicienii Răzvan Theodorescu (Narcis Dorin Ion, *Despre cultura de ieri și românii de azi. Convorbiri cu academicianul Răzvan Theodorescu*, București, Editura Rao Class, 2017, 303 p.) și Dinu C. Giurescu (Narcis Dorin Ioan, *Mărturia unui istoric singuratic. Convorbiri cu academicianul Dinu C. Giurescu*, București, Editura Rao Class, 2018, 327 p.), publicate la aceeași editură bucureșteană RAO în anii 2017-2018. Acestea constituie un triptic livresc de neocolit pentru toți cei ce doresc să cunoască mai bine atât biografia și activitatea celor trei academicieni, cât și evoluția istoriografiei, a culturii și a societății românești în secolul XX și în primele trei decenii ale secolului XXI. De aceea, inițiativa autorului este una lăudabilă și nu pot decât să sper că modul său de a ne restitui asemenea personalități ale scrisului istoric românesc și ale culturii române contemporane nu se va opri aici, ci va continua atât spre beneficiul istoriografiei și a culturii române, cât și spre folosul breslei istoricilor și deliciul publicului cititor.

Dr. Mircea-Gheorghe ABRUDAN

LISTA AUTORILOR

Mircea-Gheorghe ABRUDAN, Doctor în istorie, Academia Română, Filiala Cluj-Napoca-Institutul de Istorie Națională „George Barițiu”;
e-mail: mirceapadre@yahoo.com.

Amalia-Diana BARBĂ, Doctorand, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca;
e-mail: amalia_barba_diana@yahoo.com.

Oliviu P. BOTOI, Lector Universitar Doctor, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba-Iulia;
e-mail: oliviu_botoi@yahoo.com.

Adrian-Bogdan CEOBANU, Conferențiar Universitar Doctor, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași,
e-mail: bogdan.ceobanu@yahoo.com.

Emilia Mihaela DEAC, Doctorand, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca;
e-mail: mihaeladeac2@gmail.com.

Florin DOBREI, Profesor Universitar Doctor, Universitatea „Aurel Vlaicu” Arad;
e-mail: f.dobrei78@gmail.com.

Nicolae DUMBRĂVESCU, Doctor în istorie, Liceul Teologic Greco-Catolic „Sfântul Vasile cel Mare” Blaj; Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român, Despărțământul „Vasile Moga” Sebeș;
e-mail: ndumbravescu@yahoo.com.

Gheorghe DUMBRĂVESCU, Liceul Tehnologic „Mihai Viteazu” Vulcan;
e-mail: gdumbravescu@yahoo.com.

Mădălin-Sebastian LUNG, Doctorand, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca;
e-mail: lungmadalin@yahoo.com.

Andrei MIC, Masterand, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca;
e-mail: andreimic1998@yahoo.com.

Iuliu-Marius MORARIU, Doctor în teologie, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca; Universitatea Pontificală Angelicum Roma; Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român, Despărțământul „Vasile Moga” Sebeș;
e-mail: morariu_iuliumarius@yahoo.com.

Răzvan-Mihai NEAGU, Doctor în istorie, Colegiul Tehnic Turda;
e-mail: neagumihai20@yahoo.com.

Maria Alexandra PANTEA, Doctor în istorie, Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad; Centrul de Studii Istorice și Culturale „Vasile Goldiș” Arad;
e-mail: mariapantea82@gmail.com.

CASIAN RUȘEȚ, Lector Universitar Doctor, Universitatea „Aurel Vlaicu” Arad/Episcopia Caransebeșului;
e-mail: cultural.epcaransebes@gmail.com.

Florian Dumitru SOPORAN, Doctor în istorie, Academia Română, Filiala Cluj-Napoca-Centrul de Studii Transilvane;
e-mail: florian.soporan.77@gmail.com.

Valeria SOROȘTINEANU, Conferențiar Universitar Doctor, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu;
e-mail: valeria.sorostineanu@ulbsibiu.ro.

Tiberiu-Nicolae TEGLAȘ, Doctorand, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca;
e-mail: t_mike33@yahoo.com.

Valentin TRIFESCU, Doctor în istorie, Muzeul Național Brukenthal Sibiu/Universitatea Sapientia Miercurea Ciuc;
e-mail: valentintrifescu@gmail.com.